

**İSÂMÜDDÎN İSFERÂYÎNÎ'NİN (Ö. 943/1536)
HAYATI VE 'AMME CÜZÜ TEFSİRİNDEKİ
METODU**

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ TEFSİR**

İbrahim DEMİRCİOĞLU

**Danışman
Doç. Dr. Tuğrul TEZCAN**

**İSÂMÜDDÎN İSFERÂYÎNÎ'NİN (Ö. 943/1536) HAYATI VE 'AMME CÜZÜ
TEFSİRİNDEKİ METODU**

İbrahim DEMİRCİOĞLU

Doç. Dr. Tuğrul TEZCAN

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Kasım 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	6
DOĞRULUK BEYANI	7
ÖNSÖZ	8
ÖZ.....	9
ABSTRACT.....	10
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	11
ARCHIVE RECORD INFORMATION	12
KISALTMALAR	13
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	15
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	17
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	18
1. İSÂMÜDDÎN İSFERÂYİNÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ YÖNÜ	20
1.1. Şahsî Hayatı.....	20
1.1.1. İsmi, Lakabı, Künyesi ve Nisbesi.....	20
1.1.2. Doğumu.....	24
1.1.3. Nesebi	25
1.1.4. Ailesi.....	27
1.1.5. Çocukluğu.....	29
1.1.6. Görevleri	29
1.1.7. Vefatı	29
1.2. İlmî Hayatı.....	32
1.2.1. Eğitimi ve İlmî Faaliyetleri	32
1.2.2. Hocaları.....	38
1.2.2.1. Abdurrahmân el-Câmî.....	39

1.2.3.	Talebeleri	40
1.2.3.1.	Ebu'l-Feth eş-Şerîfi	43
1.2.3.2.	Muhammed Sa'îd el-Horâsânî	44
1.2.3.3.	Muhammed Sa'îd et-Türkistânî.....	44
1.2.3.4.	Nizâmüddîn el-Hanefî el-Bedahşî	44
1.2.3.5.	Hâce Hüseyin el-Mervezî	45
1.2.3.6.	Hâfız Muhammed et-Taşkendî.....	45
1.2.3.7.	Mevlânâ Hüseyin et-Türkistânî.....	45
1.2.4.	İlmî Karakteri ve Uzmanlık Alanı	46
1.2.5.	Âlimlerin Hakkındaki Görüşleri	48
1.2.6.	İtikadî ve Amelî Mezhebi	50
1.2.7.	Eserleri.....	51
1.2.7.1.	Sarf.....	51
1.2.7.1.a.	Suâl ve Cevâb 'alâ Kitâbi'l-Maksûd fi's-Sarf.....	51
1.2.7.1.b.	Şerhu'ş-Şâfiye	52
1.2.7.1.c.	Hâşiye 'ale'ş-Şâfiye	53
1.2.7.1.d.	Hâşiye 'ale'l-Çarperdî.....	53
1.2.7.2.	Nahiv	53
1.2.7.2.a.	Hâşiye 'ale'l-Fevâidi'd-Diyâiyye	53
1.2.7.2.b.	Şerh 'ale'l-Kâfiye.....	54
1.2.7.2.c.	el-Ferîd ve Şerhu'l-Ferîd.....	55
1.2.7.2.d.	Mîzânü'l-Edeb	56
1.2.7.3.	Belâgat	57
1.2.7.3.a.	el-Atvel.....	57
1.2.7.3.b.	Risâle fi'l-İsti'âre	57
1.2.7.3.c.	Şerhu'l-'Îsâm 'ale'l-Ferîde.....	58
1.2.7.3.d.	er-Risâletü'l-Fârisiyye el-'Îsâmiyye.....	59
1.2.7.3.e.	Risâle Der Hakikat ve Mecâz.....	60
1.2.7.3.f.	Risâle 'alâ Mâ Ene Kultü.....	60
1.2.7.3.g.	Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Seyyid Şerîf 'ale'l-Mutavvel li't- Teftâzânî	60
1.2.7.3.h.	Hâşiye 'ale'l-Muhtasari'l-Me'ânî li't-Teftâzânî	61
1.2.7.3.i.	Hâşiye 'ale'l-Mutavvel	61

1.2.7.4.	İlm-i Vaz'	61
1.2.7.4.a.	Şerhu Risâleti'il-Vaz'ıyyeti'l-'Adudiyye	61
1.2.7.4.b.	Risâletü'l-Vaz'	62
1.2.7.5.	Mantık	62
1.2.7.5.a.	Hâşiye 'alâ Tahrîri'l-Kavâ'idi'l-Mantıkıyye.....	62
1.2.7.5.b.	Şerhu Tehzîbi'l-Mantık li't-Teftâzânî	62
1.2.7.5.c.	Şerhu Risâleti's-Seyyid Şerîf fi'l-Mantık.....	62
1.2.7.6.	Münazara (Cedel).....	63
1.2.7.6.a.	Şerhu Risâleti'l-'Adudiyye.....	63
1.2.7.6.b.	Hâşiye 'ale'l-Âdâbi'l-Hanefiyye	63
1.2.7.6.c.	Şerhu Âdâbi'l-Bahsi's-Semerkandiyye.....	63
1.2.7.7.	Edebiyat.....	63
1.2.7.7.a.	Şerhu Kasîdeti'l-Bürdiyye	63
1.2.7.8.	Kelâm.....	64
1.2.7.8.a.	Hâşiye 'alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-'Âkâidi'n-Nesefiyye	64
1.2.7.8.b.	Şerhu Tavâli'ul-Envâr	64
1.2.7.9.	Fıkıh.....	65
1.2.7.9.a.	Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye li's-Sadri's-Şerî'a	65
1.2.7.9.b.	Şerhu'l-Hidâye.....	65
1.2.7.9.c.	Hâşiye 'ale'l-Hidâye.....	65
1.2.7.9.d.	Hâşiyetu 'Îsâm 'ale't-Telvîh	65
1.2.7.10.	Şemâil.....	66
1.2.7.10.a.	Şerhu Şemâili't-Tirmizî	66
1.2.7.11.	Tefsir	66
1.2.7.11.a.	Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî.....	66
1.2.7.11.b.	Tefsîru Cüz'i 'Amme.....	66
1.2.7.11.b.a.	Yazma Nüshaları.....	67
1.2.7.11.b.a.a.	Feyzullah Efendi Nüşası.....	67
1.2.7.11.b.a.b.	Nuruosmaniye Nüşası	67
1.2.7.11.b.a.c.	Atıf Efendi Nüşası.....	68
1.2.7.11.b.a.d.	Hafid Efendi Nüşası	68
1.2.7.11.b.a.e.	Fatih Nüşası.....	68
1.2.7.11.b.a.f.	Haraçcıoğlu Nüşası	69

1.2.7.11.b.a.g. Amasya Beyazıt Nüshası	69
1.2.7.11.b.b. Müellife Âidiyyeti	69
2. İSÂMÜDDÎN İSFERÂYÎNÎ'NİN 'AMME CÜZÜ TEFSİRİ VE	
TEFSİRİNDEKİ METODU	72
2.1. 'Amme Cüzü Tefsirine Genel Bakış.....	72
2.2. Tefsir Metodunu Oluştururken Kullandığı Kaynaklar	73
2.2.1. Tefsir Kaynakları.....	73
2.2.2. Hadîs Kaynakları.....	74
2.2.3. Kıraat Kaynakları.....	75
2.2.4. Arap Dili Kaynakları.....	76
2.2.5. Kelâm Kaynakları.....	77
2.3. İsâmüddîn İsferâyînî'nin Tefsirindeki Metodu	77
2.3.1. Tefsirin Üslûbu.....	78
2.3.1.1. Âyetleri Açıklamada Takip Ettiği Üslûbu.....	78
2.3.1.2. Âyetlerdeki Maksadı Açıklamakta Kullandığı İfadeler	80
2.3.1.3. Soru – Cevap Üslûbu.....	81
2.3.1.4. Okuyucunun Dikkatini Çekmeye Yönelik Üslûbu	82
2.3.1.5. Kaynakları İfade Etme Şekli	82
2.3.1.6. Kendi Görüşünü İfade Etme Üslûbu	85
2.3.1.7. Eleştirel Üslûbu.....	85
2.3.2. Rivayet Tefsiri Metodu.....	88
2.3.2.1. Kur'ân'la Tefsir	88
2.3.2.2. Hadîs ile Tefsir	91
2.3.2.3. Sahâbe ve Tâbiîn Kavli ile Tefsir	98
2.3.2.4. Farklı Kıraatlara Temas Etmesi.....	100
2.3.3. Dirâyet Tefsiri Metodu	102
2.3.3.1. Arap Dili ve Belâgat	102
2.3.3.1.a. Sarf Bilgisine Yer Vermesi.....	102
2.3.3.1.b. Kelimelerin Anlamına Yer Vermesi	104
2.3.3.1.c. Nahiv ve İ'râb Tahlillerine Yer Vermesi	108
2.3.3.1.d. Belâgî Nüktelere Yer Vermesi.....	111
2.3.3.2. Kelâmî Görüşlere Yer Vermesi.....	113
2.3.3.3. İşârî Değerlendirmelere Yer Vermesi	117

2.3.3.4. İsrâiliyyât.....	118
2.4. Ulûmu'l-Kur'ân'a Yaklaşımı	120
2.4.1. Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet	120
2.4.2. Sebeb-i Nüzûl.....	121
2.4.3. İ'câzu'l-Kurân.....	123
2.4.4. Müşkilü'l-Kur'ân.....	125
2.4.5. Müteşâbihâtü'l-Kur'ân	127
2.4.6. Mübhemâtü'l-Kur'ân	127
2.4.7. Tekrâru'l-Kur'ân.....	129
2.4.8. Aksâmü'l-Kur'ân.....	130
2.4.9. Nâsîh ve Mensûh	134
SONUÇ	137
KAYNAKÇA.....	141
ÖZGEÇMİŞ	152

TEZ ONAY SAYFASI

İbrahim DEMİRCİOĞLU tarafından hazırlanan “İSÂMÜDDİN İSFERÂYİNÎ’NİN (Ö. 943/1536) HAYATI VE ‘AMME CÜZÜ TEFSİRİNDEKİ METODU” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Tuğrul TEZCAN

.....

Tez Danışmanı, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 29/11/2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Tuğrul TEZCAN (KBÜ)

.....

Üye : Doç. Dr. Aladdin GÜLTEKİN (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yunus ABDURAHİMOĞLU (BARÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: İbrahim DEMİRCİOĞLU

İmza :

ÖNSÖZ

Okunmak, anlaşılacak ve hayata uygulanmak için Allah tarafından inzâl edilen Kur'ân-ı Kerîm, indirilmeye başlandığı andan Hz. Muhammed'in (sas) yirmi üç yıllık risâleti boyunca bu amacın gerçekleştirilmesi yönelik, muhatapları tarafından çeşitli sorular ve yöntemler uygulanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat kendisi, içerisinde bulunan akletmek, tezekkür ve tefekkür etmek gibi kavramlarla âyetleri hakkında düşünmeye ve anlamaya sevk etmektedir. Asr-ı saadet döneminde teblîğ ve tebyîn vazifesi kendisine tevdi edilen Hz. Peygamber (sas) tarafından söz, fiil ve takrîrleriyle yapılan açıklama faaliyeti, daha sonraki dönemde de devam etmiş ve müstakil bir ilmî alan hüviyeti kazanmıştır. Günümüze değin her dönemde yaşayan âlimler tarafından, eğitim seviyeleri ve yaşadıkları çağın sosyal ve kültürel ihtiyaçlarına cevap vermek adına Kelâm-ı İlâhî'yi tefsir etmek için birçok eser kaleme alınmıştır.

Bu eserlerden biri de hicrî X. yy.'da yaşayan İsmüddîn İsferyînî'nin (ö. 943/1536) *Tefsîru Cüz'i 'Amme* adlı eseridir. Medrese geleneğinden gelen ve uzun süre bu eğitim sisteminde müderrislik yapan âlimin hayatı ve eserleri bilinmekle birlikte, Kur'ân-ı Kerîm'in otuzuncu cüzünün tefsir edilmesine yönelik yaptığı özgün çalışması ülkemizde tanınmamaktadır. Bu çalışmada çok yönlü bir âlim karakteriyle karşımıza çıkan İsmüddîn İsferyînî'nin hayatı ve kaleme aldığı 'amme cüzü tefsirindeki metodu inceleme konusu yapılacaktır.

Bu çalışmanın bütün aşamalarında destek ve teşvikleriyle her zaman yolumu aydınlatan ve katkıda bulunan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Tuğrul TEZCAN Bey'e teşekkürlerimi arz ederim.

ÖZ

İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî hem baba hem de anne tarafından eğitimli ve dönemin idarî devlet yapılanmasında kadılık yapmış bir ailede dünyaya gelmiştir. Sahip olduğu keskin zekâsı ile dünyaya geldiği İsferâyîn'deki medreselerde eğitim hayatına devam eden müfessirin sahip olduğu ailevî özelliği için *beyt-i ilim* tabiri kullanılmaktadır. Daha sonra tahsil için gittiği Herât'ta Abdurrahmân el-Câmî'ye (ö. 898/1492) uzun süre öğrencilik yapmış ve eğitim gördüğü medreselere genç yaşta müderris olarak tayin edilmiştir.

Müellifin yetmiş iki yaşında vefat ettiği genel olarak kabul edilmekle birlikte vefat yılıyla ilgili farklı bilgiler vardır. Bunda yaşadığı coğrafyadaki siyasî kargaşa ve iktidar mücalelerinin etkisi olduğu kuvvetle muhtemeldir. Talebelerinden birinin verdiği bilgiye dayanarak 943/1536 yılında vefat ettiği tercih edilmektedir. Bu yıla göre hesaplanan doğum tarihinin de 871/1467 senesi olarak belirlendiği görülmektedir. Uzun süre resmî mederris olarak görev yapan müellif çıkan bir fitne sebebiyle Semerkand'a yerleşmiş ve orada da ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Ziyaret için gittiği Buhârâ'da vefat etmiştir.

Birçok talebe yetiştiren İsferâyînî dînî ilimlerin hemen hemen tamamında eser telif etmiştir. Özellikle sarf, nahiv, belâgat, kelim ve mantık alanında yazdığı eserlerle kendini ispatlamış ve kabul görmüş bir âlimdir. Yazdığı eserlerindeki tenkitçiliği ve tartışma üslûbundan eleştirel kişiliği ön plana çıkmaktadır.

Tefsir alanında Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzil* adlı eserine yazdığı hâşiye ile 'amme cüzüne yazdığı *Tefsîru Cüz'i 'Amme* isimli müstakil eserleri vardır. Müellifin tefsirinde kelimelerin gramer bilgisi, mânâları, i'rap ve belâgat tahlilleri ön planla çıkmaktadır. Farklı kaynaklara atıf yapan İsferâyînî'nin özellikle Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Beyzâvî'den (ö. 685/1286) çokça istifade ettiği görülmektedir. Ancak eleştiri ve tenkitten de geri durmamaktadır. Bu da kendisine âyetlerin açıklanmasında yeni bakış açısı kazandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân; Tefsir; İsâmüddîn İsferâyînî; 'Amme Cüzü Tefsiri

ABSTRACT

İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşah al-İsferâyînî was born in a family that was educated by both his father and mother and was a judge in the administrative state structure of the period. The term "beyt-i ilm" is used for his keen intelligence and the familial characteristic of the mufassir, who continues his education in the madrasahs in Isferâyîn, where he was born. He later studied at Abdurrahmân al-Câmî in Herât, where he went for education, and was appointed as a professor at a young age to the madrasahs where he studied.

Although it is generally accepted that the author died at the age of seventy-two, there are different information about the year of his death. It is highly probable that the political turmoil and power struggles in the geography he lived in had an effect on this. It is generally preferred that he died in 951/1544. It is seen that the date of birth is determined according to this year. The author, who served as an official school for a long time, settled in Samarkand due to a strife and continued his scientific activities there. He died in Bukhara, where he went to visit.

İsferâyînî, who trained many students, wrote works in almost all of the religious sciences. He is a scholar who has proven himself especially with the works he wrote in the fields of saris, syntax, rhetoric, kalam and logic. His critical personality comes to the fore due to his criticism and discussion style in his works.

In the field of tafsir, there are separate works named "Amme", which he wrote for the "public juz" and annotation he wrote for Beyzâvî's Envâru't-Tenzîl. In the interpretation of the author, grammatical knowledge of words, their meanings, and analysis of rhetoric and rhetoric come to the fore. It is seen that İsferâyînî, who refers to different sources, especially benefited from Zemahşerî a lot. However, he does not shy away from criticism and criticism. This gives him a new perspective in the explanation of the verses.

Keywords: Qur'an; Tafsir; Isamuddin Isferayini; 'Amme Juzu Tafsir

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	İSÂMÜDDİN İSFERÂYİNÎ'NİN (Ö. 943/1536) HAYATI VE 'AMME CÜZÜ TEFSİRİNDEKİ METODU
Tezin Yazarı	İbrahim DEMİRCİOĞLU
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Tuğrul TEZCAN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	29/11/2022
Tezin Alanı	Temel İslam Bilimleri
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	152
Anahtar Kelimeler	Kur'ân; Tefsir; İsâmüddîn İsferâyînî; 'Amme Cüzü Tefsiri

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	THE LIFE OF ISAMUDDIN ISFERAIINI (DIED C. 943/1536) AND THE METHOD IN THE 'AMME JUZU TAFSIR
Author of the Thesis	İbrahim DEMİRCİOĞLU
Advisor of the Thesis	Assoc. Prof. Dr. Tuğrul TEZCAN
Status of the Thesis	Master
Date of the Thesis	29/11/2022
Field of the Thesis	Basic Islamic Sciences
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	152
Keywords	Qur'an; Tafsir; Isamuddin Isferayini; 'Amme Juzu Tafsir

KISALTMALAR

- a.s.** : Aleyhisselâtü ve's-Selâm
sas : Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
Böl. : Bölüm
b. : bin, ibn (Oğlu)
Bkz. : Bakınız
C : Cilt
c.c. : Celle Celâluhu
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
ed. : Editör
M : Miladi
H : Hicrî
Hız. : Hazreti
İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
Ktp. : Kütüphanesi
M. Ü. : Marmara Üniversitesi
nr. : Numara
nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm Tarihi
ör. : Örnek

- r.a.** : Radiyallahu anh
S : Sayı
s. : Sayfa
vr. : Varak
trc. : Tercüme Eden
thk. : Tahkik Eden
ts. : Tarihsiz
vb. : ve benzerleri
vd. : ve diğerleri
yy. : Yüzyıl

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Açıklamak, keşf etmek, örtüyü kaldırmak gibi mânâlara gelen tefsir kelimesi terim olarak: *Kur'ân-ı Kerîm'i meydana getiren kelime veya kelime gruplarını Arap dil bilgisi kuralları çerçevesinde değerlendirerek kastolunan murâd-ı ilâhî'yi tespit etme gayreti* olarak tanımlanmaktadır.¹ Kur'ân-ı Kerîm'in tadrîcî olarak inzâl edilmesiyle bizzat Kur'an tarafından yapılan tefsir ameliyesi daha sonra Hz. Peygamber (sas), Sahâbe-i Kirâm ve Tâbiîn döneminde devam etmiştir. Dönemin ve sosyal şartların gereksinimine göre sonraki dönemlerde de artarak devam eden tefsir faaliyeti belirli kuralları olan müstakil bir disiplin olmuştur.² İlk dönemlerde daha çok tefsire dair rivâyetlerin bir araya getirilmesi şeklinde cereyan eden bu faaliyetin alanı, sonraki dönemlerde genişlemiş ve kendi içerisinde bölümleri olan disiplinler bir sisteme dönüşmüştür. Başta hadîs mecmu'aları içerisinde bir bölüm veya risâleler şeklinde başlayan Kur'ân'ı anlama ve açıklama gayretleri büyük bir külliyâta kavuşmuştur.

VI/XII. yy.'da tefsir ilmi sahasında yeni bir tür ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda başlayan tefsir eserleri üzerine şerh ve hâşiye yazma geleneği, sonraki yıllarda yaygınlaşarak devam etmiştir. Ancak bu yeni akım, dînî ilimlerin ve tefsir özelinde doruk noktaya ulaşan Ulûm-u Tefsir'in gerilemesine sebep olarak gösterilmiştir. Hatta oryantalist eleştiri ve düşünceler ve bunlardan etkilenen bazı İslâm âlimleri tarafından hâşiye geleneğinin zirvesi olarak kabul edilen Osmanlı Devleti döneminde (1299-1922) tefsir sahasında kayda değer müstakil eser yazılmadığı şeklinde eleştiriler de yapılmıştır.³

İsâmüddîn İsferyânî'nin *Tefsîru Cüz'i 'Amme* adlı eseri bu dönemde yazılmış müstakil bir çalışmadır. 'Amme cüzü, namazlarda devamlı okunan ve ezberlemesi kolay kısa sûrelerden müteşekkildir. Tilavetiyle ibadet etmek, mânâsını tedebbür ve öğüt vermek gibi dînî konu ve gayelerin tamamını muhtasar olarak kapsayan bu cüz, Kur'ân-ı Kerîm konularının özeti mahiyetindedir. Bu sebeple Kur'ân'ın tamamına

---

¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 19-20; Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müesseset-ü'r-Risâle, 1418-1998), 295-296; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 19-20.

² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 37-95.

³ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 15-16; İsmail Kara, "Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15/28 (Ocak 2010), 6-8.

değil de belli bir bölümüne tefsir yazma amacı olan müfessirler tarafından tercih edilmiştir. Bu gaye ile eserlerini kaleme aldıklarını da mukaddimelerinde dile getirmişlerdir.⁴ İncelemeye konu olan İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî'nin (ö. 943/1536) '*Amme Cüzü Tefsîri*'nin de bu amaçla yazıldığı düşünülmektedir. Ayrıca hâşiye geleneğinin hâkim olduğu bir dönemde yazılması müsteşriklerin iddialarının yanlışlığını ortaya koymaktadır. X/XVI. yy.da kaleme alınan bu eser, müellifin nahiv, belâgat, kelâm ve ilm-i vaz'a dair yazdığı eserler ve Beyzâvî'nin tefsirine yazdığı hâşiye kadar şöhret bulmamıştır. Hayatı hakkında bilgi veren biyografi türü eserlerin sadece birkaçında ismi geçen çalışma tefsir sahasındaki müstakil eserlerden birisidir. Kaynaklarda müellifin eserleri arasında zikredilmemesi sebebiyle günümüze kadar kütüphanelerin tozlu rafları arasında gün yüzüne çıkmayı beklemiştir. Diğer ilmî ve akademik geleneklerde olduğu gibi İsferâyînî'nin de kendisinden önce yazılan eserlerden istifade ettiği muhakkaktır. Ancak tefsir sahasında yazdığı hâşiyesinden ayrı olarak Kur'an-ı Kerîm'in son cüzüne yazdığı bu özgün eseri İslâmî ilimlerde elde ettiği müktesebâtı tefsirine yansıtma amacına matuf olsa gerekir. Eser bu açıdan da önem kazanmaktadır.

Bu çalışmada İsmüddîn İsferâyînî'nin hayatı ve *Tefsîru Cüz'i 'Amme* adlı eseri ele alınacaktır. Özellikle tefsiri metot olarak incelemeye konu edilerek Kur'an âyetlerini açıklamasındaki usûl ve esasları irdelenecektir. Bu sayede eserin akademik câmia ve ilgilileri tarafından bilinmesi hedeflenmektedir.

Müellifin hayatı hakkında daha önce farklı eserleri üzerine yapılan tahkîk, ta'lik ve akademik çalışmalar bilgi vermektedir. Ancak bu çalışmalarda genellikle eserlerine yoğunlaşmakta ve hayatı hakkında detaylı bilgi verilmemektedir. Söz konusu çalışmalar ağırlıklı olarak Arap dünyasında gerçekleştirilmiştir.⁵ Hayatını teferruatıyla

---

⁴ Muhammed Mutevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîru Cüz'i 'Amme* (Dâru'r-Râye, 1429-2008), 19; Muhammed b. Sâlih el-'Useymin, *Tefsîru Cüz'i 'Amme* (Riyad: Dâru's-Süreyyâ, 1423-2002), 6; Tuğrul Tezcan, "Hayruddin Hızır el-Atûfi ve Keşşâf Hâşiyesi", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/5 (2018), 787.

⁵ Receb Muhammed 'Allâm Beyûmî, *Ârâu'l-Kûfiyyîn fi Şerhi'l-'İsm el-İsferâyînî 'alâ Kaftiyeti İbni'l-Hâcib* (Minûfiye: Câmî'atü Minûfiye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013); Muhammed Fethî Sefûr, *Mizânü'l-Edeb fi Lisâni'l-'Arab Dirâse ve Tahkîk* (Lübnan: Cinân Üniversitesi Külliyyetü'l-Âdâbi ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017); Mehmet Fadıl Ünsal, *İsmüddîn el-İsferâyînî'nin Şerhu'l-'İsm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015); Mevze b. Ahmed Ka'bî, *İstidrâkâtü'l-'İsm fi'l-Atvel ala'l-Belâğiyîn* (Riyad: Câmîatü İmâm Muhammed b. Su'ûd, Külliyyetü'l-Lugati'l-Arabiyye, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1431); Sa'id Abdurrahman Ahmed Abdul'âtî,

inceleyen Arap âleminde Nûrî Yâsin Hüseyin'in, müellifin *Şerhu'l-Ferîd* adlı eserine yaptığı tahkîk çalışması⁶ ve ülkemizden Nihat Tarı tarafından *el-Atvel* isimli eserinin mukaddime kısmına yapılan tez çalışmasıdır.⁷ Söz konusu çalışmalarda müellifin yaşadığı dönemin ilmî, siyâsî ve kültürel durumuyla ilgili bilgi verildiği için bu çalışmada bahse konu edilmemiştir. Hayatı hakkında verilen bilgilerden ise eksik görülen kısımlar üzerine yoğunlaşmıştır.

Yakın zamanda Arap dünyasından Ahmed eş-Şevîmî tarafından müellifin tefsiri tahkîk edilerek basımı gerçekleştirilmiştir. Ancak bu çalışmada eserin metodu yüzeysel olarak ele alınmış ve tahkîk bölümüne ağırlık verildiği görülmüştür. Bu sebeple ele alınan çalışmada müellifin eseri üzerinde dikkatle durulacak ve verilecek örneklerle her yönüyle incelenecektir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Ele alınan çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İsmüddîn İsferyânî'nin hayatı şahsî ve ilmî olmak üzere iki kısma ayrılacaktır. Şahsî hayatı başlığı altında özellikle isim, lakap ve künyeleri üzerinde durulacaktır. Müellifin eserlerinde ismini İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed. b. Arabşâh el-İsferyânî şeklinde takdîm etmektedir. Kaynaklarda Ebû İshâk el-İsferyânî'nin (ö. 418/1027) neslinden geldiğine vurgu yapılırken daha sonra bu künyenin, isim silsilesine eklendiği görülmektedir. Bu ilavenin günümüz ansiklopedik eserler ve ülkemizdeki tez çalışmalarında da kullanıldığı görülmüştür. Bu kullanımın yanlışlığı üzerinde durulacaktır. İlmî hayatı başlığı altında müellifin eğitim hayatı, hocaları, talebeleri seyahatleri, eserleri üzerinde durulacaktır. Öğrencileri başlığında genellikle bir tane öğrencisinin ismine yer verilirken, Tarı'nın çalışmasında ulaşılan öğrencilerine değinilecektir. Müellifin eserleri üzerine yapılan Birçok çalışmanın değinmediği, ancak *el-Mevsû'ât* adlı eser ve DİA "İsmüddîn İsferyânî" maddesinde öğrencisi

---

Şerhu's-Şâfiye li-İsmüddîn el-İsferyânî el-Arabşâhî "Tahkîk ve Dirâse" (Kahire: Benî Yusuf Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁶ İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsmüddîn el-İsferyânî, *Şerhu'l-Ferîd*, thk. Nûrî Yâsin Hüseyin (Mekke: Mektebetü'l-Faysaliyye, 1405).

⁷ Nihat Tarı, *İsmüddîn el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me'ânî Bölümleri)* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021).

olarak yer verilen isimlerin müellif ile bağlantısı araştırma konusu yapılacaktır. Eserleri başlığı altında İsferyâinî'nin diğer eserleri hakkında bilgi verildikten sonra çalışmanın konusu olan eserin yazma nüshaları ve müfessire aidiyeti konuları işlenecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde 'Amme Cüzü Tefsiri hakkında genel bilgi verildikten sonra müellifin eserini vücûda getirirken istifade ettiği kaynaklar, bu kaynakları ifade etme biçimi ve genel olarak tefsirindeki üslûbu örnekleriyle izah edilecektir. İsferyâinî'nin tefsiri rivâyet ve dirâyet perspektifinden ele alınarak eserin metodu örnekleriyle gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. Müfessirin incelemeye konu eserindeki açıklamaları referans alınarak Kur'ân İlimleri hakkındaki görüşlerine yer verilecektir.

Tezin yazımında kullanılan şahıs, şehir, yer, kitap isimleri ve vefat tarihleri gibi bilgilerin metin ve dipnotta yazımı hususunda İsnad 2 şablon, yazım ve imla kuralları bakımından TDV İslam Ansiklopedisi'ndeki yazılışı esas alınacaktır.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmada İsmâüddîn İsferyâinî'nin hayatı ve tefsire dair yazdığı eseri incelenecektir. Bu sebeple hayatı hakkında daha önce yazılan tez ve makalelerden istifade edilecektir. Bunlara ilaveten asıl kaynaklar tabakât ve biyografi türü eserler olacaktır. Bu eserlerden özellikle Bağdatlı İsmâil Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyetü'l-Ârifîn*, Muhammed Bâkır Hansârî'nin (ö. 1313/1895) *Ravzâtü'l-Cennât*, Âdil Nuvayhid'nin *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-Zunûn* ile *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtü'z-Zeheb*, Tûnekî'nin *Mu'cemü'l-Musannıfîn*, Ziriklî'nin *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn*, Muhsin el-Emîn'in *A'yânü's-Şî'a*, Muhammed Salâh Zekî vd. *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn* gibi eserlerden yararlanılacaktır. Ayrıca DİA "İsmâüddîn İsferyâinî" maddesi de istifade edilecek muâsır eserler arasındadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde eserin yazma nüshalarından Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonundaki yazması esas alınacaktır. Eser üzerinde yapılacak okumalarda Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*1, Beyzâvî'nin (ö.

685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'i, Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Sihâh*'ı, İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *Teshîl*'i, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö.626/1229) *Miftâhu'l-'Ulûm* gibi eserlerine İsferyânî'nin kaynakları olması bağlamında başvurulacak ve söz konusu eserlerden istifade etme şekli irdelenecektir. Çalışmada kullanılan âyetlerin meâllerinde Halil ALTUNTAŞ ve Muzaffer ŞAHİN tarafından hazırlanarak DİB yayınları tarafından basımı yapılan Kur'ân-ı Kerîm Meâli kitabı esas alınacaktır. Ayrıca Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usûlü*, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* ve *Tefsir Usûlü*, Mennâ' el-Kattân'ın *Mebâhis*'i, Ali Bulut'un *Belâgat* ve *Tasavvuf El Kitabı* gibi kaynaklardan yararlanarak eser incelenecektir.

1. İSÂMÜDDİN İSFERÂYİNÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ YÖNÜ

1.1. Şahsî Hayatı

1.1.1. İsmi, Lakabı, Künyesi ve Nisbesi

Soyadı Kanunu'nu yürürlüğe girmeden önce İslam âleminde insanlar isim, lakap, künye ve nisbelerinden oluşan isim gruplarıyla tanımlanıyordu. Bu isim grupları, ait olduğu şahsın baba adı, nerede doğduğu veya yaşadığı, îtikâdî ve amelî mezhebi gibi bilgileri içerdiği için bir bakıma günümüz kimlik bilgilerini ifade etmekteydi. Genellikle bu isim topluluğundan bir veya ikisiyle meşhur olmakta ve kullanılmaktaydı. Müfessir İsmâüddin İsferyâinî için de aynı durum söz konusudur.

Klasik tabakât kitaplarının çoğunda İsmâüddin İsferyâinî'nin (ö. 943/1536) adı İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferyâinî olarak zikredilmektedir.⁸ Müellif kendi yazdığı eserlerinde de ismini aynı şekilde takdim etmektedir.⁹ Buradan anlaşılacağı üzere İsmâüddin İsferyâinî ismiyle maruf ve meşhur olan müellifin adı İbrâhîm, babasının adı Muhammed iken, daha çok bilinir olmasından mütevellit olsa gerek

---

⁸ Muhammed Bâkır b. Zeyne'l-Âbidîn b. Ca'fer el-Müsevî el-Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Ahvâi'l-Ulemâ ve's-Sâdât* (Tahran: Matbaatü Haydariyye, 1390), 1/179; Âdil Nühevhid, *Mu'cemu'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm hatte'l-Asrı'l-Hâdir*, thk. Hasan Hâlid (Beyrut: Merkez-i Tefsîr li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 1409-1988), 1/20; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İlmâd, *Şezerâtü'z-Zehb fi Ahbâri Men Zehb* (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1406), 10/417; Şemsüddîn Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Abdurrahman İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm ve Bi-Hâşiyetihi Esmâ'i Kütübi'l-A'lâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411-1990), 3/292; İsmâil Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâ'ü'l-Mü'ellifin ve Âsârü'l-Muşannifin* (Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.), 1/26; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, thk. Süleymaân b. Sâlih el-Hazzî (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1417-1997), 376; Muhammed Tâyir, *Neylü's-Sâirin min Tabakâti'l-Müfessirin* (Pakistan: Mektebetü'l-Yemân, 1421-2000), 320; Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'âtü'l-'Arabiyyeti ve'l-Mu'arribe* (Mısır: Mektebetü Serkîs, 1346-1928), 2/1330; Ebü Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 66; *el-Fihrisü's-Şâmil Li't-Türâsi'l-'Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût* (Umman: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1415-1994), 2/570.

⁹ İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsmâüddîn el-İsferyâinî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'Alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib* (İstanbul: Mektebetü'l-Mahûdiyye, 1907), 2; İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsmâüddîn el-İsferyâinî, *El-Atvel Şerhu Telhisi Miftâhi'l-'Ulûm*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 1/6; İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsmâüddîn el-İsferyâinî, *İsâm 'Alâ'l-Câmî* (İstanbul: Matba'a-i Osmâniyye, 1893), 2; İsmâüddîn el-İsferyâinî, *Şerhu'l-Ferîd*, 107; İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsmâüddîn el-İsferyâinî, *er-Risâletü'l-İsâmiyye li-Hall-i Dekâiki's-Semerkandiyye ma'ahâ Hâşiyetü Ebi'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Hâşimî Yayinevi, 2015), 20; İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsmâüddîn el-İsferyâinî, *Şerhu Sa'diddîn et-Taftâzânî 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye Müzilen bi-Hâşiyeti'l-Hayâlî ve-Mühemmeşen bi-Şerhi'l-'İsâm* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 2.

dedesi olarak neslinden geldiği Arabşâh'ın ismini hem kaynaklar hem de kendisi zikretmektedir.

Müellif yazdığı eserler ile ilmî sahada yetkinliğini ispatlamış bir âlim olması dolayısıyla kendisine birçok lakap verilmiştir. Bu lakaplar içerisinde en meşhur olanı ve kendisinin de eserlerinin mukaddimesinde kullandığı lakabı İsmüddîn olarak ifade edilmektedir. Bu ismin, müellifin lakabı olduğunu klasik biyografi eserlerinde İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî şeklinde verilen isim silsilesindeki sıralamanın değişmeyip İsmüddîn isminin bazen başta bazen de sonda verilmesi desteklemektedir.¹⁰ İbnü'l-Gazzî'nin (ö.1167-1753) diğer lakapları hakkında bilgi verirken bu ismi ifade etmesi¹¹ ve müellifin eserinde "el-müştehir" ifadesini kullanması ayrı bir delil teşkil etmektedir.¹²

Müellife bu lakabı annesi tarafından dedesi ve aynı zamanda kendisine talebe olmakla büyük bir saygı ve sevgi duyduğu İsmüddîn Dâvûd el-Havâfî (ö. VIII/XV.) tarafından verildiği ifade edilmektedir.¹³ Müellif *İsmüddîn*, *İsm* ve *el-İsm* şeklinde farklı kullanımlarla anıldığı bu lakap ile o kadar şöhret bulmuştur ki bazen asıl ismi olan İbrâhîm hiç zikredilmeksizin lakabı kullanılmakta¹⁴ bazen de eserleri *Hâşiyetü İsmüddîn*, *Şerhu İsmüddîn*, *Hâşiyetü'l-İsm* veya *Şerhu İsm* şeklinde isimlendirilmektedir.¹⁵

Kendisiyle anıldığı bu lakap ile birlikte İsferâyînî'nin ilmî ve şahsî yönü hakkında bilgi veren lakapları da vardır. Her ne kadar eserlerine yazdığı mukaddimelerinde tevâzû nişanesi olarak kendisini *el-müftekir* (fakir, muhtaç) olarak

---

¹⁰ Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/26; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Nühevîd, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179.

¹¹ İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292.

¹² İsmüddîn el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İsm 'Alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*, 2.

¹³ İsmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 23.

¹⁴ İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-İsm 'Alâ Metni's-Semerkandiyye fî İlmi'l-Beyân*, thk. Muhammed Sâlih b. Ahmed Ğarsî, ts., 17; İsmüddîn el-İsferâyînî, *Risâletü'l-İsmiyye*, 20.

¹⁵ *el-Fihrisü's-Şâmil*, 2/570; İsmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 20,59; İsmail Durmuş, "İsmüddîn İsferâyînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 22/516; Ünsal, *İsmüddîn el-İsferâyînî'nin Şerhu'l-İsm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi*, 31; Tarı, *İsmüddîn el-İsferâyînî ve el-Atvel Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me'ânî Bölümleri)*, 31-32. Ayrıca müellifin *Şerhu'l-İsm 'alâ Metni's-Semerkandiyye, er-Risâletü'l-İsmiyye, Şerhu İsm 'ale'l-Kâfiye, İsm 'ala'l-Câmî* şeklinde isimlendirilerek basılan eserleri mevcuttur.

tavsîf etse de klasik biyografi eserlerinde *molla/mevlâ, fâdıl, edîb, mantıkî, mütekellim, imâm, âlim, allâme, muhakkık ve müdekkik* lakapların zikredilmesi müellif hakkında bilgi vermektedir.¹⁶ Bu lakaplardan *molla/mevlâ* unvanı hem ilmî yetkinliğine hem de yaşadığı coğrafya hakkında bilgi verirken,¹⁷ *âlim* ve *allâme* sıfatları ilmî sahadaki yetkinliğine işaret etmektedir. *İmâm* vasfı ise ilmî sahada söz sahibi olduğunu ifade etmek için kullanılan bir ifadedir. *Fâdıl* ilmî veya manevî üstünlüğüne, *edîb* Arap Dili ve Edebiyatına dair yazdığı eserleri, *mantıkî* mantık ilmine dair yazdığı eserleri, *mütekellim* kelim ilmine dair yazdığı eserleri ve bu alanlardaki üstünlüğünün göstergeleri olmaktadır. Ancak her din âlimi için kullanılmayan *muhakkık* ve *müdekkik* nitelemeleri İsferyînî'nin hem müderris olarak ders verdiği hem de kalem oynattığı alanlarda taklitten kaçınarak meseleleri derinlemesine analiz ettiğini göstermektedir.

Müellif için künye olarak kullanılan *Ebû İshâk* ismine klasik kaynaklardan sadece Tûnekî, günümüz kaynaklarında ise bu kaynaktan istifadeyle İslam Ansiklopedisi, “İsâmüddîn İsferyînî” maddesinin yazarı Durmuş yer vermektedir.¹⁸ Eserleri üzerine çalışma yapan Ünsal ve Tarı da müfessirin tam adını ifade ederken bu künyeyi zikretmektedirler. Hatta Tarı, Ebû İshâk İsferyînî İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferyînî el-Horasânî olarak verdiği bu isim silsilesi hakkında bütün kaynakların müttefik olduğunu ve müellifin kendi eserlerinde de bu şekilde zikredildiğini ifade etmektedir.¹⁹

Arap örfünde künye, genellikle kişinin ilk dünyaya gelen çocuğuna nispetle, meşhur veya faziletli olan bir yakınına veya kişinin kendisinde bulunan bir özellikten dolayı *ebû* kelimesine izafe edilmesiyle meydana gelen terkihi ifade etmektedir. Ancak nadiren de olsa kişinin hayatta olmayan bir yakının künyesini alması durumu da söz

---

¹⁶ İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Mahmûd Hasan Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, thk. Sıddîk Hasan el-Mekkî (Beyrut: Matba'atu Zengu Garaf Tabbare, 1344), 4/375.

¹⁷ Molla/Mevlâ nitelemeleri daha çok İran'da belirli düzeye gelmiş din âlimleri hakkında kullanılmaktadır. Hamid Algar, “Molla”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/238.

¹⁸ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/375; Durmuş, “İsâmüddîn İsferyînî”, 22/516.

¹⁹ Ünsal, *İsâmüddîn el-İsferyînî'nin Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi*, 24; Tarı, *İsâmüddîn el-İsferyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 1; Nihat Tarı, “İsâmüddîn el-İsferyînî'nin Hayatı ve Eserleri”, *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (15 Haziran 2021), 273,274.

konusu olmaktadır.²⁰ Müfessir'in İshâk adlı bir çocuğu olmadığı için kullanılan *Ebû İshâk* künyesinin menşei çocuğu değildir. Nuri Yasin Hüseyin'in de ifade ettiği gibi zaten bu künyeye eserinde yer veren sadece Tûnekî'dir.²¹ Diğer klasik kaynaklarda ve müfessirin kendi eserlerinde bu künye zikredilmemektedir. Ancak Tûnekî'nin de aralarında olduğu bütün kaynakların ittifakla yer verdiği bilgi Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin (ö.418/1027) neslinden geldiğidir.²² Muhtemelen kaynaklarda verilen bu bilgiden yola çıkarak Tûnekî tarafından ismine bu künye ilave edilmiş ve bu kaynağı kendisine mesnet kabul eden bazı araştırmacılar tarafından kullanılmış olabilir.

Kaynaklar anılan künyeyi müellifin isminde yer vermeyip O'nun neslinden geldiğine özellikle vurgu yapmakla birlikte herkes tarafından tanınan Arabşâh'ın torunlarından olduğunu ifade etmek için hem müfessir hem de kaynaklar İbn-i Arapşâh ibaresine yer vermekteyken Ebû İshâk künyesinin daha sonra neden isim silsilesine ilave edildiği meçhuldür.

Nisbe olarak müfessir için doğduğu, yaşadığı ve vefat ettiği yerler ile itikâdî ve amelî mezhebine göre farklı betimlemeler verildiği görülmektedir. Kendisi tarafında da kullanılan *el-İsferâyînî* nisbesi müellifin Mâverâunnehir bölgesinde yer alan, günümüzde İran toprakları içerisindeki Horasan eyaletinin Nisâbûr şehrine bağlı İsferâyîn²³ kasabasında doğduğu için kullanılmaktadır.²⁴ *el-Horasânî* nisbesi İsferâyîn

---

²⁰ Hz. Peygamber (sas), Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Esmâ'nın çocuğu Abdullah b. Zübeyr'e dayısının Ebû Bekir künyesini vermiştir. Geniş bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Künye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/558-559.

²¹ İsamüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 20.

²² Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Nühevhd, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Küttüb ve'l-Fünûn* (Maarif Matbaası, 1941), 2/1144; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/26; Ziriklî, *el-A'lâm*, 66; Tâyir, *Neylü's-Sâirîn*, 320; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1330; Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 376; *el-Fihrisü's-Şâmil*, 2/570; İsamüddîn el-İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/6; İsamüddîn el-İsferâyînî, *Risâletü'l-İsâmiyye*, 20; İsamüddîn el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*, 2; İsamüddîn el-İsferâyînî, *İsâm 'alâ'l-Câmî*, 2; İsamüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-İsâm 'alâ Metni's-Semerkandiyye*, 17; İsamüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu Sa'diddîn et-Taftâzânî 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye Müzîlen bi-Hâşiyeti'l-Hayâlî ve-Mühemmeşen bi-Şerhi'l-İsâm*, 3.

²³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el- el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beirut: Dâru Sâdir, 1397-1977), 1/177.

²⁴ Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/26; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1144; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/375; Nühevhd, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292; Tâyir, *Neylü's-Sâirîn*, 320; Durmuş, "İsamüddîn İsferâyînî", 22/516; İsamüddîn el-İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/6; İsamüddîn el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*, 2; İsamüddîn el-İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-Câmî*, 2.

kasabasının bağı olduğu eyalet olması sebebiyle müellife verilmiştir.²⁵ Müderrislik yaptığı Herat şehrine nispetle *el-Herevî*,²⁶ Nakşibendî şeyhi Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) kabrini ziyaret etmek için gidip vefat ettiği yer olan Semerkand'a nispetle *es-Semerkandî* nisbeleri isim halkasına eklenmektedir.²⁷

İtikâdî olarak mensup olduğu mezhebe işaret etmek için *el-Eş'arî*²⁸, amelî mezhebine vurgu yapmak için ise isim halkasında *el-Hanefî* nisbeleri kullanılmaktadır.²⁹

1.1.2. Doğumu

İsâmüddîn İsferyâînî'nin nerede doğduğu ile ilgili farklı bir görüş olmamakla birlikte ne zaman doğduğu hususunda ihtilaf vardır. İsferyâînî, tarih boyunca isimlerini günümüze kadar ulaşmasına vesile olacak talebe ve eser bırakan, talim ve ta'allüme hizmet etmiş birçok âlimin yetiştiği Horasan bölgesindeki Nişâbur şehrine bağlı İsferyâîn kasabasında doğmuştur.³⁰ Eski adı Mehrecân olup sonradan ismi değişen bu belde günümüzde Horasan eyaletine bağlı bir şehir konumuna gelmiştir. Kaynaklarda farklı telaffuzlarından ve isminin geçirdiği evrelerden bahsedilse de genel olarak kabul edilen İsferyâîn şeklindeki okunuşudur.³¹

İsâmüddîn İsferyâînî'nin dünyaya geldiği yıl ile ilgili kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. Tabakât ve terâcim türü eserler genellikle ele aldıkları âlimlerin vefat yılları hakkında bilgi verdikleri ve müfessirin ölüm yılı hakkında,

---

²⁵ Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1/26; Tâbir, *Neylü's-Sâirin*, 320; Nühevhd, *Mu'cemü'l-Müfessirin*, 1/20; Tüneki, *Mu'cemül-Musannifin*, 4/375.

²⁶ Tüneki, *Mu'cemül-Musannifin*, 4/375.

²⁷ İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292; Serkis, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1330.

²⁸ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179.

²⁹ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Tâbir, *Neylü's-Sâirin*, 320.

³⁰ İsferyâîn'de yetişen âlimler hakkında geniş bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/177, 178; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Nühevhd, *Mu'cemü'l-Müfessirin*, 1/20; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/149-150; Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/234-235; Durmuş, "İsâmüddîn İsferyâînî", 22/516.

³¹ İsferyâîn isminin terkihi ve farklı okunuşları hakkında bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/177; Çetin, "Horasan", 18/234.

aşağıda geniş bilgi verileceği üzere farklı görüşler olmasından kaynaklanmaktadır.³² Tetkik edilen kaynaklardan ikisi müellifin doğumunu 873/1468 ve vefatını 945/1538 tarihi olarak yer verirken,³³ diğer kaynaklar sadece ölüm tarihi hakkında bilgi vermektedir. Ancak İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679) İsferyâînî'nin yetmiş iki yaşında vefat ettiği bilgisine yer vermekte³⁴ ve diğer biyografi yazarları tarafından bir itiraz olduğu görülmemektedir. Müellifin kaç sene yaşadığı hususunda kabul gören bu bilginin ışığında doğum yılı hakkında ölüm tarihiyle orantılı olarak birçok farklı varyant söz konusudur. Bu farklı görüşlerden en çok 879/1474³⁵ ile İslam Ansiklopedisi'nin de kabul ettiği 873/1468³⁶ tarihleri velâdet yılı olarak ifade edilmektedir. Vefatı hakkında bilgi verirken detaylı olarak incelenecek ve doğum tarihi de ilgili başlık altında verilecektir.

1.1.3. Nesebi

Kaynakların verdiği bilgilere dayanarak İsmüddîn İsferyâînî'nin maddi açıdan sıkıntı çekmeyeceği ve ayrıca ilmî açıdan kendisini yetiştirebilecek olanaklara sahip bir ailede dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü müfessir Timur'a (1370/1507) baş vezirlik yapan bir soydan gelmektedir. Babası ve dedesi İsferyâînî'de kadılık görevini deruhte eden bir aileyken, anne tarafından dedesinin ise âlim bir zât olan İsmüddîn Dâvûd el-Havâfi (ö. VIII./XV.) olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca Ebû İshâk el-İsferyâînî'nin neslinden geldiği bilgisine ise kaynakların ekserisi yer vermektedir.³⁷

Müellifin bizzat kendisi tarafından da beyan edilen isim silsilesinden anlaşılacağı üzere babası Muhammed b. Arabşâh'dır (ö. ?). Ancak hakkında

---

³² Tarı, *İsmüddîn el-İsferyâînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 3.

³³ Nühevhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; Zirikî, *el-A'lâm*, 1/66.

³⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417.

³⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1330.

³⁶ Zirikî, *El-A'lâm*, 1/66; Nühevhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; Muhammed Salâh Zekî, *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1425-2004), 1/615; Durmuş, "İsmüddîn İsferyâînî", 22/516.

³⁷ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180; Nühevhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/378; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Durmuş, "İsmüddîn İsferyâînî", 22/516.

İsferâyîn'de kadılık vazifesini yürüttüğü bilgisinden başka bir veriyle karşılaşılamamaktadır.³⁸ Üstlendiği bu görev, Arap Dili ve Belâğati'yle İslâm Hukuku'na hâkimiyeti gerektirmesinin yanı sıra iyi bir muhâkemeye sahip olduğu, ahlakıyla temayüz ettiği ve yöneticiler tarafından da bilindiğini göstermektedir.

İsim halkasındaki terkipten (İbn-i Arabşâh) yola çıkarak dedesinin isminin Arapşâh (ö. ?) olduğu verisine ulaşılmaktadır. Ancak Hansârî'nin (ö. 1313/1895) verdiği bilgiyi mesnet kabul ederek burada Arabşâh'ın değil İbn-i Arabşâh'ın kastedildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Hansârî, İsmüddîn İsferâyînî'nin dedesine ait olan lakap ile anıldığı bilgisini şerh düşmekte ve anılan isimdeki dedesinin Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355) ile aynı asırda yaşamış, döneminin meşhur âlimleri arasında olduğunu ifade etmektedir.³⁹ Ayrıca dedesinin İsferâyîn'de kadı olarak görev üstlendiğine yer verilmektedir.⁴⁰ Müfessirin dedesinin anıldığı İbn Arabşâh lakabıyla maruf olan iki isme ulaşılmaktadır. Şihâbüddîn b. Arabşâh (ö. 854/1450) ve oğlu Tâcüddîn b. Arabşâh (ö. 901/1389) maddeleri adı altında ulaşılabilen bu zatların⁴¹ Hansârî'nin ifade ettiği kişi olma olasılığı tarihî olarak mümkün görünmemektedir. Ancak biyografik eserlerde ismine rastlanamayan bir âlim olması muhtemeldir.

Aile bilgileri arasında zikredilmeye değer bulunan, neslinden geldiğine özellikle vurgu yapılmakla birlikte bir kısım kaynaklarda müellife künye olarak verilen kişi Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027)'dir. Tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Mehrân el-İsferâyînî olup kendisine Ruknüddîn lakabı verilmeye layık görülen bu zat, hadîs ve kelâm ilimleriyle iştigal etmekle beraber fıkıhta müctehid seviyesinde âlim olarak kabul görmektedir.⁴²

---

³⁸ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179, 180; Nühevhd, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/375, 378; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1/26; İsmüddîn el-İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/6; İsmüddîn el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*, 2; İsmüddîn el-İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-Câmî*, 2.

³⁹ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180.

⁴⁰ İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417.

⁴¹ Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/314; Cengiz Kallek, "İbn Arabşah, Tâceddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/315.

⁴² Tâcüddîn Ebî Nasr Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluz (Beyrut: Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 4/256; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Salih Sabri Yavuz, "İsferâyînî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/515.

İsâmüddîn İsfeâyîni'nin ailesi arasında zikredilmeye değer diğer bir şahsiyet de anne tarafından dedesi olan İsâmüddîn Dâvûd el-Havâfi (ö. VIII./XV.)'dir.⁴³ İsferâyîni bu zattan *Hâşiyetü'l-İsâm 'ale'l-Fevâidi'd-Diyâiyye* ismiyle yazdığı eserinde sevgi ve saygı ifadeleriyle zikretmektedir. Eserde bu zattan *hocam* diye bahsetmektedir.⁴⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere müellif ilk tahsilini İsâmüddîn Dâvûd el-Havâfi'de yapmış, hocası ve anne tarafından dedesine olan ihtiramından dolayı *İsâmüddîn* ismini lakap olarak kullanmıştır.⁴⁵ İsâmüddîn el-Havâfi Timurluların Ebû Sa'îd Mirza Han (1451/1469) ve Mahmûd Han'ın (81494/1501) saltanatları döneminde yaşamış bir kişidir. İlmî ve hitabetiyle meşhur olması sebebiyle birçok talebe yetiştiren bu zat, bir dönem saray sözcülüğü ve baş vezirlik görevlerinde bulunmuştur.⁴⁶

1.1.4. Ailesi

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere İsâmüddîn İsferâyîni hakkındaki bilgiler sınırlı ve kısmen de ihtilaflıdır. Ancak devlet kademelerinde hizmet eden bir aileden gelmesinin yanı sıra soyunun dayandığı dedeleri ehl-i ilim olduğu gibi müellifin, çocuğu ve torunlarının da atalarından aldıkları bu namı (ehl-i ilim) devam ettirdikleri görülmektedir.

Müfessirin ne zaman ve kiminle evlendiğine dair bir bilgiye rastlanmazken Sadruddîn İsmâil adında bir çocuğundan bahsedilmektedir. Tam adı Sadruddîn İsmâil b. İbrâhîm el-İsferâyîni (ö. 963/1556) olan oğul İsferâyîni, ailesinin izinden giderek ilmî alanda kendini yetiştirmiştir. Bunun için Şam'ın Halep şehrine gidip ilim tahsiliyle işigal ettikten sonra Mekke'ye yerleşmiştir. Medine'den Mekke'ye döndüğü bir yolculuk sırasında da vefat etmiştir.⁴⁷

Müellifin torunlarının *Hafîdü'l-İsâm* (İsâm'ın torunu) veya *İsâmî* unvanlarıyla anıldıkları görülmektedir. Bu unvan ile zikredilen torunlarından biri oğul İsmâil'den

⁴³ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannûfîn*, 4/376; Durmuş, "İsâmüddîn İsferâyîni", 22/516.

⁴⁴ İsâmüddîn el-İsferâyîni, *İsâm 'ale'l-Câmî*, 31.

⁴⁵ İsâmüddîn el-İsferâyîni, *Şerhu'l-Ferîd*, 23.

⁴⁶ Tarı, *İsâmüddîn el-İsferâyîni ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 5; İsâmüddîn el-İsferâyîni, *Şerhu'l-Ferîd*, 23; Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmüddîn Hüseyîni Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâdi'l-Beşer*, thk. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahran: Kitâb-ü Furûş-i Hiyâm, 2001), 4/99, 107, 359.

⁴⁷ Durmuş, "İsâmüddîn İsferâyîni", 22/516; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannûfîn*, 4/378-379.

olan Ali b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh'dır (ö. 1007/1598). Mekke'de dünyaya gelen el-İsâmî aynı zamanda burada Şâfiî mezhebi kadılığı yapmıştır. Fıkıh ilminde temâyüz etmesinin yanında iyi bir edîp olarak tavsif edilmektedir. Soyuyla övünmeyen ehl-i takva birisi olarak zikredilen Ali el-İsâmî dedesinin *Şerhu'l-İsti'âre* adlı eserine bir hâşiye yazmıştır.⁴⁸

Diğer torunu Cemâlüddîn b. Sadruddîn İsmâîl b. İbrâhîm el-İsferâyîni el-İsâmî (ö.) ise biyografi eserlerinde hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Mekke'de doğduğu, âlim ve faziletli bir kişiliğe sahip olup şiirlerinin olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹

Müellifin torunları arasında en meşhur olanı şüphesiz Abdülmelik el-İsâmî b. Cemâlüddîn b. İsmâîl b. İbrâhîm el-İsferâyîni'dir (ö. 1037/1627). 978/1570 tarihinde Mekke'de doğup, 1037/1627 yılında Medine'de hayata gözlerini yummuştur. Babası, amcası Ali b. İsmâîl ve zamanının diğer âlimlerinden ders almış ve nahiv, belâgat, mantık ve usûl-ü hadîs gibi birçok sahada eser kaleme almıştır. *Hâtimetü'l-muhakkıkîn* lakabına layık görülmekle birlikte zühd ve takvâsıyla da bilinmektedir. Birçok âlim kendisinden övgüyle bahsetmektedir.⁵⁰

İsâmüddîn İsferâyîni'nin torunlarından birisi de Mekke'de doğan Yahyâ b. Şerafüddîn b. Abdülmelik b. Cemâlüddîn el-İsâmî'dir (ö. 1074/1663). Şairliğiyle tanınan zatın, *Unmûzecü'n-Nücebâ min Mu'âşerati'l-Udebâ* adlı eseri olduğuna yer verilmektedir. Hanefî mezhebine müntesiptir. Medine'de vefat etmiştir.⁵¹

Son olarak zikredilmesi gereken torunu Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelik el-İsâmî, (ö. 1111/1699) tarih alanında yazdığı "*Simtu'n-Nûcûmi'l-'Avâlî fî Enbâi'l-Evâili ve't-Tevâlî'*" adlı eser ile tanınmaktadır. Şâfiî mezhebine mensup olan zat

---

⁴⁸ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1/751; Muhammed Emîn b. Fadlullâh b. Muhibbullâh b. Muhammed el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî Ahbâri'l-Karni'l-Hâdî Aşar*, thk. Mustafa Vehbî (Beyrut: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284), 3/147-148; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-Elibbâ ve Zehratü'l-Hayâti'd-Dünyâ*, thk. Muhammed Abdülfettâh el-Huluv (Mısır: 'İsâ Bâbi'l-Halebî, 1386), 1/425-427.

⁴⁹ Hafâcî, *Reyhânetü'l-Elibbâ*, 1/417; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Habâyâ'z-Zevâyâ fî-mâ fî'r-Ricâl mine'l-Bakâyâ*, thk. M. Mesut Ergin (Dımeşk: Matbûât-i Mecma'i'l-Arabiyye, 2010), 347-348.

⁵⁰ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1/628; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, 3/87, 88.

⁵¹ Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, 3/472, 473; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 2/533.

Mekke’de 1049/1639 tarihinde doğup yine aynı şehirde vefat etmiştir. Edebiyat ve tarih alanında yazdığı eserleriyle tanınmaktadır.⁵²

1.1.5. Çocukluğu

İsâmüddîn İsferyînî’nin çocukluk yıllarıyla ilgili tafsilatlı bilgi mevcut değildir. Bu dönemi hakkında daha çok ilmî kabiliyetinden bahsetmekle iktifa edildiği görülmektedir. Bu bilgilerden hareketle müellifin ilim tahsiliyle iştiğal ettiği sonucuna ulaşılabilir. Bu meyanda babası ve anne tarafından dedesi İsâmüddîn Dâvûd el-Havâfi’nin tedrisinden geçtiği söylenebilir.⁵³

1.1.6. Görevleri

İsâmüddîn İsferyînî tahsilini tamamladıktan sonra hayatı boyunca yaptığı görev tedris ve telifdir. O tedris vazifesini ilk olarak Timur’un oğlu Şâhruh (1405/1447) tarafından Herât’ta inşa edilen Sultâniye Medresesi’nde başlamıştır. Daha sonra aynı şehirde bulunan Âdiliye Medresesi’nde bu göreve devam etmiştir. Çıkan bir fitne sebebiyle Herât’tan Buhârâ’ya gittikten sonra burada da müderrislik vazifesini sürdürmüştür. Bu görevle birlikte müellifin yazdığı birçok eser de hayatında önemli bir yekûn tutmaktadır.⁵⁴

1.1.7. Vefatı

İsâmüddîn İsferyînî’nin vefatıyla alakalı olarak verilebilecek bilgiler nerede, ne zaman ve ne sebeple öldüğüdür. Bu konu başlığında akla gelen bu sorulardan nerede ve ne sebeple öldüğü noktasında kaynakların çoğunluğu görüş birliği içerisindedir. Tûnekî ve Hansârî müellifin, Bilâd-ı Rûm diye tabir edilen Anadolu

---

⁵² Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelik el-İsâmî’nin bahsi geçen eserinin Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye matbaası tarafından tahkikli baskısı yapılmıştır. Diğer eserleri hakkında bilgi için bkz. Bağdâdî, *Hediyetü’l-Ârifin*, 1/628; Zirikî, *el-A’lâm*, 1/157-158.

⁵³ Tûnekî, *Mu’cemül-Musannifin*, 4/375-376; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb*, 10/417; Durmuş, “İsâmüddîn İsferyînî”, 22/516.

⁵⁴ Tûnekî, *Mu’cemül-Musannifin*, 4/375-379; Durmuş, “İsâmüddîn İsferyînî”, 22/516.

topraklarına gittiği ve burada vefat ettiğine dair zayıf bir görüşe yer vermektedir.⁵⁵ Ancak çoğunluğa göre müellif, Nakşibendî Şeyhi Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 893/1491) kabrini ziyaret etmek amacıyla gittiği Semerkand'ta vefat etmiştir. Hayatının sonlarına doğru yaptığı bu ziyarette hastalanmış ve yirmi iki gün sonra vefat etmiştir. Büyük bir kalabalığın katılımıyla kılınan cenaze namazından sonra şeyhinin kabrinin yakınına defnedilmiştir.⁵⁶ Hatta müfessirin “Allah” diyerek son nefesini verdiği bilgisine özellikle yer verilmesi manidardır. Şüphesiz bu bilgiye yere verilmesinde Herât'ta ikameti esnasında kelâm, felsefe ve mantık ilimleriyle meşgul olmakla ilgili çıkan tartışmanın tesiri vardır. Çünkü bu tartışmalar sebebiyle İsmüddîn İsferyâinî ve taraftarları dalâlet ile itham edilmiş ve Buhârâ'ya gitmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁵⁷

İsferyâinî'nin ne zaman vefat ettiği konusunda ise kaynaklarda birden çok farklı bilgi vardır. Hatta aynı biyografi eserinin değişik yerlerinde bile vefat yılıyla ilgili farklı kayıtlara rastlamak mümkündür. *Keşfü'z-Zunûn* müellifi Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657) müellifin farklı şerhleri hakkında bilgi verirken 943,⁵⁸ *Risâletü't-Terşîhiyye*'ye yazdığı şerhi hakkında bilgi verirken 944,⁵⁹ farklı eserleri başlığı altında 945,⁶⁰ *el-Ferîd fi'n-Nahv* ve şerhi başlığında 950,⁶¹ *Şerhu's-Şemâil* adlı eserinden bahsederken ise 951⁶² tarihini vefat yılı olarak vermektedir. Bazen aynı yerde farklı tarihleri zikretmektedir. Bu tutarsızlığın sebebi şüphesiz kendisinden önceki kaynaklardaki farklı bilgiler olması ve bunlardan her hangi birini tercih etmemesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Diğer biyografi eserlerinde de aynı durumdan söz edilebilir. Bu eserlerin müellifin vefatıyla alakalı verdikleri tarihlere dikkatleri celbetmekte fayda vardır. Bu

---

⁵⁵ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/379; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180.

⁵⁶ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1/26; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/378; Nühevhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, 10/417; Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 376; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1330; Durmuş, “İsmüddîn İsferyâinî”, 22/516.

⁵⁷ Ünsal, *İsmüddîn el-İsferyâinî'nin Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi*, 25.

⁵⁸ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/39, 2/1060, 1144, 1116, 1259.

⁵⁹ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/853.

⁶⁰ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/477, 2/1146, 1259.

⁶¹ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1259.

⁶² Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1060.

kaynaklardan *Tabakâtü'l-Müfessirîn*'in yazarı Edirnevî 943 tarihini,⁶³ *Hedyyetü'l-Ârifîn* ile *Neylü's-Sâirîn* müellifi ve Tûnekî 944 yılını kayda düşerken,⁶⁴ Nüveyhid ve Ziriklî 945,⁶⁵ *Şezerat* müellifi İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), Serkîs ve *Dîvânü'l-İslâm* müellifi İbnü'l-Gazzî (ö. 1166/1753) ise 951 tarihini vefat tarihi olarak kaydetmektedirler.⁶⁶ Kaynaklarda görülen bu farklılığın nedeni bilinmemektedir. Ancak bu ihtilafı bertaraf edecek bir bilgiye ulaşılamadığından tabakât ve terâcim kitaplarında devam eden durum güncel ansiklopedik eserlerde, müellifin eserleri üzerine yapılan çalışmalarda ve basılan eserlerinde de devam etmektedir.⁶⁷ İslam Ansiklopedisi'nin 945/1538 tarihini tercih ettiği görülmekle birlikte,⁶⁸ Hüseyin, İbnü'l-İmâd'ın kronolojik olarak en eski eser olması ve vefatına dair detaylı bilgi vermesinden dolayı 951/1544 tarihini tercihi ettiğini ifade etmektedir.⁶⁹ Tarî'nin da benzer gerekçelerle aynı tarihi tercih ettiği görülmektedir.⁷⁰

Detaylı olarak verilen bilgiler ışığında İsmâüddîn İsferyâyî'nin vefatıyla ilgili kesin bir tarihe ulaşmak mümkün görünmemektedir. Her eser farklı tarihler zikretmekte, ancak verdikleri tarihi delillendirecek bir bilgi sunmamaktadırlar. Yetmiş iki yaşında vefat ettiği bilgisinden hareketle tespit edilecek olan doğum tarihiyle ilgili durum da aynıdır. Müellifin eseri üzerine tahkik çalışması yapan Ahmed eş-Şevîmî, *Süllemü'l-Vusûl* eserine dayandırarak ifade ettiği tarih delil de barındırması cihetiyle daha isabetli görünmektedir. Adı geçen eserde her ne kadar ismi zikredilmese de müfessirin talebelerinden birisinin yazdığı şiirde geçen bir kelimeyle ebced hesabına

---

⁶³ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 376.

⁶⁴ Tarî, müellifin vefat tarihiyle ilgi ihtilaflara yer verirken *Hedyyetü'l-Ârifîn*'in yazarı Bağdatlı İsmâil Paşa'nın 943 yılında vefat ettiği bilgisine verdiği ifade etmektedir. Ancak anılan kaynaktaki 944 yılında vefat ettiği ifade edilmektedir. Bkz. Tarî, *İsmâüddîn el-İsferyâyîni ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 8. Bağdâdî, *Hedyyetü'l-Ârifîn*, 1/26; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/375; Tâyir, *Neylü's-Sâirîn*, 320.

⁶⁵ İsmâüddîn İsferyâyî'nin eseri üzerine tahkik yapan Nûrî Yâsîn Huseyn çalışmasında Ziriklî'nin vefat tarihini 944 olarak ifade ettiğini zikretmektedir. Ancak anılan kaynaktaki 945 tarihine yer verilmiştir. Bkz. İsmâüddîn el-İsferyâyîni, *Şerhu'l-Ferîd*, 45. Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; Ziriklî, *El-A'lâm*, 1/66.

⁶⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1330; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292.

⁶⁷ İsmâüddîn el-İsferyâyîni, *Risâletü'l-İsâmiyye*, 3,12; İsmâüddîn el-İsferyâyîni, *Şerhu'l-İsâm 'alâ Metni's-Semerkandiyye*, 12; İsmâüddîn el-İsferyâyîni, *el-Atvel*, 1/1, 8.

⁶⁸ Durmuş, "İsmâüddîn İsferyâyîni", 22/516.

⁶⁹ İsmâüddîn el-İsferyâyîni, *Şerhu'l-Ferîd*, 46.

⁷⁰ Tarî, *İsmâüddîn el-İsferyâyîni ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 9.

göre vefat ettiği tarihi not düşülmektedir.⁷¹ Verilen bu bilgiye göre İsferyâinî 943 hicrî yılında vefat etmiştir. Bu sebeple müellifin doğum tarihinin 871/1467 ve vefat tarihinin 943/1536 olarak kabul edilmesi daha uygun görünmektedir.

1.2. İlmî Hayatı

1.2.1. Eğitimi ve İlmî Faaliyetleri

İsâmüddîn İsferyâinî ilmî şahsiyetinin oluşmasında bir takım etkenler vardır. Bu etkenler müellifin yaratılıştan gelen kabiliyeti, ailesi ve doğduğu coğrafya olarak saymak mümkündür. Müellif, lakap ve nisbesinden malum olduğu üzere İsferyâinî’de doğmuş ve çocukluğunu orada geçirmiştir. O dönemde Nişâbûr şehrine bağlı bir kasaba hüviyetinde olan İsferyâinî, İslâm tarihi boyunca kendisine nispet edilen birçok âlimle tanınmaktadır.⁷² Bağlı bulunduğu Horasân bölgesi Semerkand, Herât ve Cürçân gibi etrafındaki diğer ilim merkezlerini barındırması ve buralarda devam eden tedris faaliyetleri bu coğrafyada dünyaya gelenleri doğal olarak ilim tahsiline teşvik etmekteydi. Böyle bir coğrafyada dünyaya gelen İsferyâinî, bu atmosferden son derece istifade ederek kendisini yetiştirme imkânı bulmuştur.

İsferyâinî’nin ilme olan kabiliyeti *huy ve mizaç olarak iyi, keskin zekâlı* olarak ifade edilmektedir.⁷³ Bu ifadelerden hareketle İsâmüddîn’in zekâ olarak üst seviyede olduğu anlaşılabilir. Birlikte öğrenme ve keşfetmeye olan merakı, O’nun bu yolda ilerleyip mesafe almasına âmil olan etkenlerdendir. Hatta müfessirin bu özelliklerine vurgu yapan bazı kaynaklar akranları arasında üstün duruma geldiğini zikretmektedir. Aile olarak hem baba hem de anne tarafından ilim ile işgal eden bir aileye mensuptur. *Beyt-i ilim* olarak ifade edilen böyle bir ailede dünyaya gelen müellif, tahsil ile meşgul

---

⁷¹ Adı geçen eserde zikredilen şiiir:

عنده كان كل علم سهل

مات أستاذنا عصام الدين

صار تاريخ موته (بالفضل)

هو بالفضائل كان متصفا

Söz konusu şiiirin parantez içindeki bölümü ebced hesabına göre İsâmüddîn İsferyâinî için tarih olarak düşülmüştür. Bu tarih hicrî 943 yılıdır. Bkz. Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halife, *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, thk. Ekmeleddîn İhsânoğlu vd. (İstanbul: Entegre Matbaacılık, 2010), 1/55-56; İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsâmüddîn el-İsferyâinî, *Tefsîru Cüz'ü 'Amme*, thk. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed eş-Şevîmî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 37.

⁷² Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/177-178.

⁷³ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifin*, 4/376.

olmuştur. Kabiliyeti ve merakının da sevgiyle çıktığı ilim yolculuğunda ilerleyerek parmakla gösterilir duruma gelmiştir.⁷⁴

Müellifin ilk tahsili hakkında genel bir ifadeyle, doğduğu yerin âlimlerinden eğitim aldığı kaydı düşünülmektedir.⁷⁵ Ancak baba tarafından dedelerinden olan İbn-i Arabşâh'a yetişemediği bilinmektedir. İsmi kendisine sonradan künye olarak verilen diğer dedesi Rüknuddîn Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin de (ö. 418/1027) müellif ile aynı dönemde yaşamadığı göz önünde bulundurularak ilmî tahsil olarak istifade etmediği anlaşılacaktır. Kaynaklarda ifade edilmese de yaşadığı yerde kadılık vazifesi yapan babası Muhammed b. Arabşâh'da ilk tahsili yaptığı söylenebilir.⁷⁶ Yaptığı bu görevden İslamî ilimler sahasında belirli bir seviyede olduğu anlaşılan babasının gözetimi ve tedrisinde ilk tahsilini yaptığı düşünülmektedir.

Müellifin ilk tahsili noktasında kendisinin de eserlerinde zikrettiği zat, anne tarafından dedesi olan İsmüddîn Dâvûd el-Havâfi'dir. İsmüddîn İsferâyînî'nin *Molla Câmî* üzerine yazdığı haşiyesinde kendisinden “üstadım” şeklinde bahsetmesi ve eserinde dedesinden nakillerde bulunması kendisinden çokça istifade ettiğine işaret etmektedir.⁷⁷ Dâvûd el-Havâfi'ye duyduğu sevgi, saygı ve minnettarlığını bazı eserlerinde dile getiren müellifin, İsmüddîn lakabını da bu sebeple tercih ettiği ifade edilmektedir.⁷⁸ Gençliğinin baharında kabiliyet ve aile olarak tahsili için uygun ortamda bulunmasından dolayı hamd etmektedir.⁷⁹

İlk tahsilini doğduğu İsferâyîn'de yapan İsmüddîn, daha sonra Herât'a gitmiştir.⁸⁰ Müellifin aile olarak ilim mirasına sahip olması ve yaratılış itibarıyla ilim tahsiline kabiliyetli olması bu yolda arayışa sevk etmiş olmalıdır. Bu arayış da O'nu yaşadığı bölgeye yakın olan ve o dönemde ilim, kültür ve sanat merkezi haline gelen Herât'a gitmeye yönlendirmiştir. Ayrıca babası ve dedesinin Timurlular döneminde

---

⁷⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376.

⁷⁵ Nühevhd, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20.

⁷⁶ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/375; Nühevhd, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615.

⁷⁷ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; İsmüddîn el-İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-Câmî*, 31; Durmuş, “İsmüddîn İsferâyînî”, 22/516.

⁷⁸ İsmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferid*, 23.

⁷⁹ İsmüddîn el-İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/134.

⁸⁰ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; Durmuş, “İsmüddîn İsferâyînî”, 22/516.

(1370/1507) İsferyân'de kadılık yapmış olması⁸¹ müellifin bu ilim merkezi hakkında bilgi sahibi olduğu ve bölgenin şöhretinin yayılması sebebiyle tahsil için bu ilim merkezine gittiğini göstermektedir.

Müellifin Herât'a gittiği tarih tam olarak bilinmemektedir. Ancak ilk tahsilini babası ve dedesinde yaptığı göz önünde bulundurulunca çocukluk yıllarında gitmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Hüseyin de müellifin kendisine talebelik ettiği Abdurrahmân el-Câmî'nin (ö. 898/1492) vefat yılında, İsmüddîn'in tercih ettiği doğum yılı olan 879/1474 tarihini temel alarak on dokuz yaşında olduğunu ve Herât'a gelişinin buluş çağından sonra olmasının muhtemel olduğunu ifade etmektedir.⁸²

İsmüddîn'in tahsil için gittiği Herât, o devirde Timurlular'ın soyundan gelen Hüseyin Baykara'nın (1470/1506) hâkimiyetindeydi. Kendisi de ilim ve sanatla meşgul olan Hüseyin Baykara'nın hâkim olduğu Horasân bölgesinin merkezi Herât'tı. Baykara otuz yedi yıl hüküm sürdüğü bu bölgede ilim ve sanata büyük önem vermiş, birçok şair, tarihçi, sanatçı ve âlimi himaye ederek bölgenin ilim ve sanat merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Güttüğü bu siyaset meyvelerini vererek Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) ve Abdurrahmân el-Câmî (ö. 898/1492) gibi daha nice âlim, şâir, bestekâr, mutasavvıf, tarihçi ve ressamın buraya gelmesine etki etmiştir.⁸³ İlme gönül verenlerin itibar gördüğü bir yer olma özelliğine sahip olan bu bölge aynı zamanda ilim taliplilerinin de merkezi olma konumuna gelmiştir.

Bu gaye ile Herât'a gelen İsferyânî Nizâmiye, Sultâniye ve Âdiliye Medresesinde ilim tahsil etmiştir.⁸⁴ Anılan medreselerde birçok hocadan ders olsa da kaynaklarda Nüreddîn Abdurrahmân el-Câmî'nin ismi özellikle zikredilmektedir.⁸⁵ Bu ilim meclislerinde hocası Molla Câmî ile yolları kesişen İsferyânî sarf, nahiv, belâgat, mantık, tefsir, hadis ve tasavvuf gibi birçok ilmî sahayla ilgili dersleri kendisinde

---

⁸¹ Nühevhd, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/378.

⁸² İsmüddîn el-İsferyânî, *Şerhu'l-Ferîd*, 30.

⁸³ Hamid Algar - Ali Alparşlan, "Hüseyin Baykara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/530; İsmail Aka, "Timurlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/177-179.

⁸⁴ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/376; Durmuş, "İsmüddîn İsferyânî", 22/516.

⁸⁵ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; Durmuş, "İsmüddîn İsferyânî", 22/516.

okumuştur. Uzun yıllar kendisine talebelik yaptığı hocasından vefatına kadar ayrılmamış, maddî ve manevî ilimlerde kendisinden yararlanmıştır.

İsâmüddîn İsferyâînî geride belirtildiği üzere aile ve yaratılış olarak ilim tahsiline elverişli birisiydi. Bu uğurda geldiği Herât şehrinde de gereken gayreti sarf etmiştir. Müfessirin geldiği dönemde idarî ve siyasî olarak istikrar içerisinde olması, idareciler tarafından sanat ve ilim ehlinin itibar görmesi gibi hususların etkisiyle ilim şehri haline gelen Herât'ta yetişen İsferyâînî, dönemin idarecileri tarafından da fark edilmiştir. Zekâsı, anlayış ve kavrayışı, şer'î ve aklî ilimlere, Arap Dili ve Edebiyatına olan vukûfiyeti dikkatlerden kaçmamış ve genç yaşında tahsil için geldiği Herât'ta Mirzâ Şâhruh (1405/1447) tarafından inşa edilen Sultâniye Medresesi'ne Hüseyin Baykara tarafından müderris olarak tayin edilmiştir. Tayin edildiği bu medresede birçok talebe yetiştiren müellifin okuttuğu kitaplardaki ince meseleleri derinlemesine irdelemesi, güzel ve anlaşılır bir şekilde ifade etmesinden dolayı şöhreti yayılmış ve bir üst eğitim kurumu olduğu anlaşılan Âliye Medresesi'ne tedris için görevlendirilmiştir. Bu şehirden ayrıldığı 926/1520 yılına kadar müderrislik vazifesine devam etmiştir.⁸⁶

İlim tahsili için yola çıktığı Herât'ta uzun yıllar müderrislik görevi yapan İsâmüddîn İsferyâînî 926/1520 tarihinde bu şehirden ayrılmıştır. Talebeleriyle birlikte bir müddet Herât civarında bir köyde kalan müellif, daha sonra Buhârâ'ya gitmiştir.⁸⁷ Kaynaklar müellifin yıllarca tahsil ve tedris faaliyetinde bulunduğu bu şehirden ayrılış tarihine yer vermektedirler. Ancak ayrılış şekli ve buna etkin olan âmil hakkında iki farklı sebep zikredilmektedir. Bunlarda birisini müellif kendisi anlatmakta ve buna göre kendi isteğiyle bu şehirden ayrılmıştır. İkinci olarak yer verilen bilgiye göre ise Herât'tan sürgün edilmiştir.

Bu iki görüşe geçmeden önce İsferyâînî'nin yaşadığı dönemdeki siyasi durumdan bahsetmekte fayda vardır. Bölgenin demografik yapısındaki Sünnî-Şîî varlığının yanı sıra güç savaşlarının da etkisiyle ilmî sahada bilginler arasında da bir mücadelenin olduğu anlaşılmaktadır. Timurluların (1370/1507) hâkimiyetinde

---

⁸⁶ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; Durmuş, "İsâmüddîn İsferyâînî", 22/516.

⁸⁷ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; Durmuş, "İsâmüddîn İsferyâînî", 22/516.

Semer kand merkezli olarak kurulan devlet, Timur'un (1370/1405) ölümünden sonra devamlı olarak hanedan üyeleri arasında siyasi gücü elde etme mücadelesiyle geçmiştir. Bu soydan gelen bazı idareciler dönemde istikrar sağlansa da kalıcı olamamış ve sonunda bu devlet tarih sahnesinden silinmiştir.⁸⁸ Bundan sonra bölge Timurluların da yıkılmasına sebep olan Bâbürlüler (1526/1858), Safevîler (1501/1736) ve Şeybânîler/Özbekler (1500/1599) arasında el değiştirmiş ve sonunda Şeybânîlerin egemenliğinde kalmıştır.⁸⁹

Müellif Herât'tan ayrılışını kendi ifadeleriyle şöyle anlatmaktadır:

*Herât'ta -bütün Müslümanlara olduğu gibi- özellikle âlim ve sâihlere karşı fitne ve belaların iyice artmasından dolayı bu güzel ve temiz beldeyi terk edip uç bölgelere gitmekten başka çarem kalmayınca Herât'ın sahra ve uzak köylerine gittim de musibetlerden uzaklaştım ve korkulardan kurtuldum. Allah'ın izniyle Fâsder köyünde ikamet ettim. Bu zorlu zaman ve kötü durumlardan korundum.*⁹⁰

Müellifin bizzat kendisinin anlattığı bu olaylar Herât'tan uzaklaşmasının sebebini biraz kapalı olarak da olsa izah etmektedir. Yaşanan bir takım sıkıntılar sebebiyle Herât'ta kalamayacağını anlamış ve kendi tercihiyle terk etmiştir. Ancak İsferyâinî bu ayrılışıyla ta'lîm ve ta'allümden uzak kalmamıştır. Gittiği bu köyde kendisinden övgüyle bahsettiği bir zatın, torunlarının eğitimi için kendisinden bir kitap yazmasını istediğini belirtmektedir. Kendisini koruyan ve güzel bir şekilde misafir eden bu kişinin ricasını kırmayarak önce *el-Ferîd* isimli kitabı yazmış ve daha sonra aynı kitaba *Şerhu'l-Ferîd* ismiyle bir şerh yazmıştır.⁹¹

İsferyâinî'nin Herât'tan ayrılmasıyla ilgili ikinci olarak Tûnekî, dönemin Herât kadısı ve aynı zamanda iyi bir fıkıhçı olan Ebu'l-Me'âlî el-Herevî'nin, turan meliki Abdullah Hân'a felsefe, mantık, cedel ve mantık ilimlerinin okunması ve okutturulmasının yasaklanması, İsmüddîn İsferyâinî ve talebelerinin sürgün edilmesi hususundaki teşvikleri neticesinde sürgün edildiğini nakletmektedir. Hatta el-Herevî

⁸⁸ Aka, "Timurlular", 41/178-179.

⁸⁹ Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/400-402; İsmail Türkoğlu, "Şeybânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/45-46.

⁹⁰ Söz konusu ifadelerin Arapça metni: *إنه لما انسجر أمرى -كسائر المسلمين- إلى الجلاء، لاشتداد الفتنة والبلايا، سيمًا على الصلحاء والعلماء، ولم أجد بدًا من توديع البلدة الطيبة الطاهرة، سرث إلى سوادها فتحثيت عن الآفات ونجوث من المخاوف، وأقمث -بإذن الله- في قرية "فاسدر"، وحفظت من كل ضروسة*. Bkz. İsmüddîn el-İsferyâinî, *Şerhu'l-Ferîd*, 107-108.

⁹¹ İsmüddîn el-İsferyâinî, *Şerhu'l-Ferîd*, 108-109.

bu ilimlerle ilgili yazılan kitapların sayfalarıyla istincâ etmenin caiz olduğu ve bu ilimlerle meşgul olmanın helal olmadığına dair fetva vermiştir.⁹²

İzah edilen her iki durum Herât'ta siyasî, idarî ve ilmî olarak bir istikrarsızlığın mevcut olduğunu göstermektedir. Kişilik olarak ilmî geleneği taklitten uzak, eleştirel ve özgür fikir yapısına sahip olan İsferyâinî'nin bir takım iç karışıkların da tesiriyle kendi isteğiyle burayı terk ettiği söylenebilir.⁹³ Bu konu bağlamında müfessirin Abdurrahmân Câmî ile sadece hoca-talebe ilişkisi olmadığı, düşünce ve tasavvuf yönüyle de hocasının sıkı takipçisi olduğu bilinmelidir. Mollâ Câmî yaşadığı dönemde ilmî, fikrî ve sûfî kişiliğiyle insanları derinden etkilemiş bir şahsiyettir. Aynı zamanda Muhyiddîn İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) vahdet-i vücûd görüşüne sahip olan⁹⁴ bu zatın ölümünden sonra kendisi ve düşüncelerine karşı büyük bir saldırı başlamıştır. Siyasî olarak da destek bulduğu anlaşılan bu hareket Mollâ Câmî'nin kabrini tahrip etmeye kadar varmıştır.⁹⁵ Olayları bu noktaya taşıyacak kadar taassub ve tahammülsüzlüğün olduğu bir ortamda büyük düşünür ve takipçilerinin okuyup, okuttuğu bir kısım ilimler bile yasaklanmıştır. Böyle bir ortamda O'nun takipçisi olan İsmüddîn ve talebelerinin sürgün edilmesi muhtemeldir. Müellifin kısmen eserinde ifade ettiği bu hadiselerin boyutu hakkında detaylı bilgi olmasa da toplumsal bir kargaşanın var olduğu ve karşıt düşüncedeki kişilere tahammülsüzlüğün ileri boyutta olduğu âşikârdır. Müellifin kişiliğinin de bu şekilde farklı düşünenlere tahammül edilmeyen bir ortamda bulunmayı kaldıracak bir karakterde olmadığı bilgisinden hareketle kendi tercihiyle Herât'ı terak ettiği söylenebilir.

İsferyâinî Buhârâ'ya geldikten sonra vefatına yakın zamana kadar burada kalmıştır. Dönemin Şeybânî sultanı Ubeydullah Hân'ın ikram ve iltifatına mazhar olmuş, talebe okutmaya ve kitap yazmaya devam etmiştir.⁹⁶ Ubeydullah Hân'ın talebiyle *Vikâyetü'r-Rivâye* üzerine haşiye yazmıştır. Ubeydullah Hân'ın ölümünden

---

⁹² Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/378; Durmuş, "İsmüddîn İsferyâinî", 22/516.

⁹³ İsmüddîn el-İsferyâinî, *Şerhu'l-Ferîd*, 32; Tarı, *İsmüddîn el-İsferyâinî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 11.

⁹⁴ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/94-95.

⁹⁵ Hamid Algar, *Abdurrahman Cami*, çev. Abdullah Taha Orhan - Zeynep Hafsa Orhan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 157.

⁹⁶ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/378; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, 10/417; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; Durmuş, "İsmüddîn İsferyâinî", 22/516.

sonra oğlu Abdülazîz Hân tarafından da aynı itibar devam etmiş ve müellif *Şerhu'l-Kâfiye* isimli eserini O'nun isteğiyle kaleme almıştır.⁹⁷

1.2.2. Hocaları

İsferâyînî, geride ifade edildiği gibi ilim ile hemhâl olan, isimleri günümüze ulaşacak behreye ve yetkinliği sahip bir aile ortamında dünyaya gelmiştir. Böyle bir aile ortamında neşv-ü nemâ bulan müellifin zekâ, huy ve mizacının da etkisiyle atalarının namına yaraşır şekilde yetişmiş ve kendi adını bu sahanın isimleri arasına yazdırmıştır. Kendisinin yetişmesi noktasında doğduğu yerin âlimlerinden istifade ettiği⁹⁸ muğlâk olarak ifade edilse de öncelikle hocaları arasında zikredilmesi gereken şüphesiz İsferâyîn kadısı olan babası Muhammed b. Arabşâh'dır.⁹⁹ Görevlendirildiği mahalde devlet adına insanların haklarının korunması adına mahkemelere bakan kimseleri ifade eden kadılık mesleğine tayin edilenler, alanında temayüz etmiş kişilerden seçilmektedir. Görev mahallinde devlet başkanı adına tasarrufta bulunan kadıların özellikle İslâm hukukuna hâkim olmaları beklenmektedir.¹⁰⁰ Kaynaklarda kendisi hakkında bir bilgi bulunmayan baba İsferâyînî'nin üstlendiği bu görev, İslâmî ilimlerde bulunduğu bölgenin ileri gelenlerinden olduğunu göstermektedir.

Müellifin ilk tahsil gördüğü hocalarından birisi de anne tarafından dedesi İsmüddîn Dâvûd el-Havâfi en-Nisâbûrî'dir.¹⁰¹ Kaynaklarda hocası olarak zikredilmemektedir. Müellifin kendisinden ilim tahsil ettiği, *el-Fevâidü'd-Diyâiyye* üzerine yazdığı haşiyesindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bahsi geçen eserde *zamanının imamlarının üstadı* diye nitelemeye bulunduğu dedesini *hocam ve dedem* şeklinde takdim etmektedir.¹⁰² İleri seviye Arap dil bilgisi/nahiv kitabındaki bir mesele hakkında hocasının görüşünü nakletmesi dedesinden tahsil ettiği dersler hakkında

---

⁹⁷ İsmüddîn el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*, 2-3.

⁹⁸ Nühevhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20.

⁹⁹ Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; Tüneki, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; Nühevhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/20; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417.

¹⁰⁰ Fahrettin Atar, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/66-67.

¹⁰¹ Tüneki, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; Durmuş, "İsmüddîn İsferâyînî", 22/516.

¹⁰² İsmüddîn el-İsferâyînî, *İsâm 'alâ'l-Câmi*, 31.

ipucu vermektedir. Timurlu Devleti sultanlarından Ebû Sa'îd Mirza Han (1451-1469) ve Mahmûd Han (1494-1501) dönemlerinde yaşayan Dâvûd el-Havâfi ilmi, verdiği dersler, fesâhat ve belâgatiyle tanınmaktadır. Sultan Mahmûd Han'a hocalık da yapan bu zat uzun süre sarayda kalmış ve aynı zamanda vezirlik görevi yapmıştır. *Şerhu'ş-Şemsiye* adlı eseri ve *el-Kâfiye* üzerine yazdığı hâşiyesi vardır. Her iki eseri de günümüze ulaşmamıştır.¹⁰³ Ancak Mollâ Câmî'nin eserinin hâmişinde hâşiyesinden birçok iktibaslar yapılmıştır.¹⁰⁴

İsferâyînî ilim tahsili için gittiği Herât'ta mevcut olan medreselerde eğitimine devam etmiştir. İlim ve âlimin saygı gördüğü bu şehir ve medreselerinde birçok hocanın bulunduğu kaynaklarda iftiharla zikredilmektedir. İsmüddîn tahsil için geldiği bu eğitim sistemi sürecinden geçerken birçok âlimden ders aldığı muhakkaktır. Ancak bu hocalarından sadece Mollâ Câmî'nin ismi zikredilmektedir.¹⁰⁵ Ünu yaşadığı dönemi aşmış, düşünceleriyle İslâm dünyasında derin izler bırakmış, eserleri yıllar boyunca medreselerde okutulmuş ve bazı eğitim kurumlarında hala okunmaya ve okutulmaya devam eden Abdurrahmân el-Câmî gibi bir âlim zikredilmekle diğer hocalarının isimlerinin söylenmesine ihtiyaç olmadığına kanaat edilerek bu yola başvurulmuş olabilir.

1.2.2.1. Abdurrahmân el-Câmî

Tam adı Nûruddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö.898/1492) olup Mollâ Câmî veya Abdurrahmân Câmî ismiyle şöhret bulmuştur. 817/1414 yılında Horasân bölgesinin Câm kasabasında dünyaya gözlerini açtığından dolayı Câmî nisbesiyle anılmaktadır. Büyük hanefî fakihî Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) soyundan geldiği rivayet edilmektedir. Babasının Herât'taki Nizâmiye medresesine vazifelendirilmesi üzerine bu şehre gelen Mollâ Câmî hayatının

---

¹⁰³ Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, 4/107, 359; Tarı, *İsmüddîn el-İsferâyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 5-6.

¹⁰⁴ Abdurrahmân el-Câmî, *Tam Kayıtlı Mollâ Câmî* (İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, ts.), 54, 61, 68, 84, 99, 105, 108, 148.

¹⁰⁵ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; Durmuş, "İsmüddîn İsferâyînî", 22/516.

büyük bir kısmını burada devam ettirmiştir. 898/1492 tarihinde Herât'ta vefat etmiştir.¹⁰⁶

İlk eğitimini babasının yanında almıştır. Herât'a taşındıktan sonra Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) ve Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) gibi âlimlerin öğrencilerinin derslerine devam etme imkânı bulmuş, aklî ve naklî ilimlerde kendisini yetiştirmiş bir şahsiyettir.¹⁰⁷ Aynı zamanda bir mutasavvıf olan Abdurrahmân el-Câmî bu alanda önce Sa'düddîn Kâşgarî (ö.860/1456) ile ünsiyet kurmuştur. Daha sonra Nakşibendî şeyhi Ubeydullah Ahrâr'a (ö. 895/1490) intisap etmiş ve seyr-ü sülûkunu O'nda tamamlamıştır.¹⁰⁸

Kendisine ait divanı olan Abdurrahmân Câmî eserlerini Arapça ve Farsça kaleme almıştır. Birçok manzum eserinin yanı sıra dil, belâgat, tasavvuf, mûsikî, tarih, tefsir, hadis, fıkıh, ahlak, kelâm ve felsefeye dair kırk beşten fazla eseri olan büyük zat, uzun süre talebe okutmuştur.¹⁰⁹ Bu öğrencilerinden genellikle Alî Şîr Nevâî (ö. 906/1501), İsmüddîn el-İsferâyînî ve Radyyyüddîn Abdülgafûr el-Lârî'nin (ö. 912/1506) ismi bilinmektedir.¹¹⁰

1.2.3. Talebeleri

İsferâyînî tahsil için geldiği Herât'ta genç yaşta müderris olarak göreve başlamıştır. Önce Sultâniye Medresesi, daha sonra da Âliye medresesinde bu vazifesine devam etmiştir. Meydana gelen kargaşalar sebebiyle uzun yıllar hoca olarak görev yaptığı Herât şehrinden Buhârâ'ya göç edişinden bahseden kaynaklar kalabalık bir talebe ve taraftar grubuyla ayrıldığından bahsetmektedir. Buhârâ'ya yerleştikten

---

¹⁰⁶ Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/534; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 9/543; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcümü Musannıfî'l-Kütübi'l Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414-1993), 2/77; Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", 7/94-95.

¹⁰⁷ Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", 7/94.

¹⁰⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 9/543; Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", 7/94.

¹⁰⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/543; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/534; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 1/77; Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", 7/96-98; Kadir Turgut, *Abdurrahmân Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013), 4-54.

¹¹⁰ Tarı Farsça eserlerden yaptığı araştırmalar sonucu sekiz talebesinin daha ismini tespit etmiştir. Bkz. Tarı, *İsmüddîn el-İsferâyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 22.

sonra da öğrenci yetiştirmeye devam etmiştir.¹¹¹ Bu şekilde hayatının büyük bölümünü öğrenci yetiştirmeye adanmış müellifin şüphesiz birçok talebesinin olması kaçınılmazdır.¹¹² Bazı araştırmacılar birkaç talebesinin ismine yer vermektedir.¹¹³ Ancak uzun yıllar birçok talebeye hocalık yapan bir kişinin sadece birkaç öğrencisinin olması imkânsızdır. Bunun sebepleri arasında bölgenin, müellifin yaşadığı zamanda dönemsel istikrarlar sağlansa da uzun yıllar karışıklığın olması, iktidar ve hâkimiyet mücadelelerinin yaşandığı bir coğrafya olmasının etkisini göz ardı etmemek gerekir. Bu istikrarsızlık sebebiyle bölge hakkındaki tarih ve biyografik kaynaklardaki bilgilerin eksik veya ihtilafli olduğu müellifin hayatı hakkında da söz konusudur. Kaldı ki İsferyî'nin hayatının son devreleri ve sonrasında bu kargaşa daha da artmıştır. Bunun sonucu bölgede yetişen âlimlerin ilimle meşgul olabilecekleri ortamlara gitmiş olmaları da ihtimal dâhilindedir. Aşağıda haklarında bilgi verilirken görüleceği üzere İsferyî'nin öğrencilerinin bölgeden ayrılarak farklı yerlere gitmeleri bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Zikredilen bu etmenler sebebiyle müellife nispet edilen talebelerin kaynaklarda sayı bakımından az olması veya sadece ilmî hizmeti veya eserleriyle temayüz eden öğrencilerinin zikredilmesi doğaldır.

Kaynaklarda İsmüddîn'in talebesi olarak ittifakla zikredilen sadece Ebu'l-Feth eş-Şerîfî'dir. Buna ek olarak Târî Farsça kaynaklardan yaptığı araştırmalar ile bir takım öğrencilerinin isimlerine ulaşmıştır. Bunlara aşağıda yer verilecektir. Ancak *Mevsû'ât* müellifleri biyografi eserinde altı kişinin isimlerine yer vererek talebeleri olarak zikretmektedirler.¹¹⁴ Zikri geçen bu şahıslar; Kâdî Kemâlüddîn Ebû Sa'd Alî b. Mes'ûd b. Mahmûd,¹¹⁵ Saîdü'l-Acemî,¹¹⁶ Abdullâh b. Alî b. İshâk es-Saymerî (ö.

---

¹¹¹ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/376; Durmuş, "İsmüddîn İsferyî", 22/516.

¹¹² Târî, *İsmüddîn el-İsferyî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180-183; Durmuş, "İsmüddîn İsferyî", 22/516; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616.

¹¹³ İsmüddîn el-İsferyî, *Şerhu'l-Ferîd*, 40-41; Ünsal, *İsmüddîn el-İsferyî'nin Şerhu'l-İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi*, 28.

¹¹⁴ Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616.

¹¹⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö.745/1344) kendisinden çokça ictibasta bulunduğu bu zatın *el-Müstevfî fi'n-Nahv* adlı eseri mevcuttur. Sadece Hânsârî ve *Mevsû'âtü'l-Âlâm* isimli kaynaktan talebesi olarak yer verilmektedir. Eseri üzerine tahkik çalışması yapanlar tarafından da hayatı hakkında bilgi bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Ebû Hayyân'ın vefat tarihi göz önüne alınca İsferyî'nin öğrencisi olması pek mümkün görünmemektedir. Bkz. Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/181; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616; Kemâlüddîn Ebû Sa'd Alî b. Mes'ûd b. Mahmûd Ferhân, *El-Müstevfî fi'n-Nahv*, thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn (Kahire: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1407), 1/11-14.

541/1147),¹¹⁷ İbrâhîm b. İsmâ'îl b. Ahmed b. Abdullâh et-Trâblûsî el-Ecdâbî (ö. 470/10789),¹¹⁸ İbrâhîm b. Yahyâ Ebû İshâk en-Nahvî¹¹⁹ ve Ebû Mûsâ İsâ b. Merdân el-Kûfî'dir.¹²⁰ Bu zatlar hakkında yapılan biyografik araştırmalar neticesinde müellif ile hoca-talebe ilişkisinde öte, aynı dönemde yaşamadıkları tespit edilmiştir. Bahsi geçen biyografi eserinin bu kanaate nereden ulaştığı hususunda yapılan kaynak taramalarında ise müellifin öğrencileri olarak ifade edilen isimler ile Hânsârî'nin "İsâmüddîn İsferyânî" başlığı altında yer verdiği isimler ile benzer olduğu görülmüştür. Ancak Hânsârî bu isimler ile beraber zikrettiği ondört kişinin ismini, isim ve eserleriyle tanınmış, ancak hayatları hakkında bilgi bulunmayan kişilere örnek olarak kitabında yer vermiştir.¹²¹ *Mevsû'ât* müelliflerinin kaynakları arasında Hânsârî'nin eserinin olması kaynaklarının *Ravzâtü'l-Cennât* olabileceği kanaatini güçlendirmektedir.

---

¹¹⁶ En-Necm Saîd ismiyle meşhur olan bu zatın terceme-i hâli hakkında bilgi yer almamaktadır. Nahiv âlimi olup *Şerhu'l-Hâcibîyye* isimli hacimli bir eserinin varlığından bahsedilmektedir. Bkz. Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/182; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûti, *Buğyetü'l-Vü'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (İsâ'l-Bâbi'l-Halebî, 1384), 1/591; İmîl Bedî' Ya'kûb, *Mevsû'atü Ulûmi'l-Lugati'l-Arabiyye* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427), 5/579.

¹¹⁷ Künyesi Ebû Muhammed olan bu zatın Arap Dili'yle ilgili *Tabsıra* isimli kitabı vardır. Aynı zamanda şâir kişiliğiyle de tanınmaktadır. Kendisi ve eseri hakkında kaynakların övgüyle bahsettiği bu âlimin yaşadığı dönem hakkında kesin tarih verilmemektedir. Ancak hicrî IV. yüzyılda yaşadığı kabul edilmektedir. 541/1147 yılında vefat ettiği bilgisini veren kaynaklar da vardır. Bkz. Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/182; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616; Süyûti, *Buğyetü'l-Vü'ât*, 2/49; Kemâlüddîn el-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1406-1986), 2/123; Abdullâh b. Alî b. İshâk es-Saymerî, *Et-Tabsıra ve't-Tezkira*, thk. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyüddîn (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1402-1982), 1/9-11.

¹¹⁸ Birçok eseri bulunan bu zat *Kifâyütü'l-Mütehaffiz ve Gâyetü'l-Mütelaaffiz* isimli küçük hacimli kitabıyla meşhur olmuş ve bu kitabın birçok baskıları yapılmıştır. Bütün hayatını Trablus'ta geçirmiş ve burada 470/1078 yılında vefat etmiştir. Bkz. Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/182; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616; İbrâhîm b. İsmâil b. Ahmed. b. Abdullâh et-Trâblûsî el-İbnü'l-Ecdâbî, *Kifâyeyü'l-Mütehaffiz ve Gâyetü'l-Mütelaaffiz fî'l-Luga*, thk. Abdurrezâk Helâlî (Irak: Dâru's-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, 1986), 5-17.

¹¹⁹ *El-Menhal* isminde kitabı olduğu ifade edilen bu zatın hayatı hakkında bilgi bulunamamıştır. Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/182; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616.

¹²⁰ *Mevsû'ât*'ta İsmâüddîn'in talebeleri arasında zikredilmektedir. Anılan eserde "Merdân" şeklinde değil de "Mervân" nisbesiyle zikredilmektedir. Ancak bu nisbeyle yapılan araştırmalarda bir veriye ulaşılamamış ve "Merdân" şeklinde olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Ancak İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) *Fihrist*'inde, anılan zatla ilgili kendi eserinde Hz. Alî b. Ebî Tâlib'den (ö. 40/661) rivayetlerinin olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/183; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist fî Ulemâi'l-Musannifîn mine'l-Kudemâi ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi Kütübihim*, thk. Tüceddid Rızâ, 1971, 77.

¹²¹ Bahsi geçen eserde zikredilen diğer kişiler: Ahmed b. Alî b. Mes'ûd (ö. VIII/XIV y.y.), Ahmed b. Alî b. Mahmûd Celâleddîn el-Fahduvânî, Abdullah el-Acemî es-Seyyid Cemâlüddîn en-Nakrakâr (ö. 776/1374), Ebû Bekr Cenisi, Osmân b. İbrâhîm Ebu'l-Asbağ, Ömer b. Alî b. Abdülkerîm el-Vâsîti ve Alî b. Muhammed b. Abdüs el-Kûfî'dir. Bkz. Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180-183.

Muhtemelen *Mevsû'ât* müellifleri bahsi geçen kaynaktaki Arapça ibareyi yanlış anlayarak bahsi geçen isimleri müellifin öğrencileri olarak zikretmişlerdir.

Müellifin oğlu Sadrüddîn İsmâîl ile torunları Alî b. İsmâîl, Muhammed ve Ahmed talebeleri olarak isimlerine yer verilmektedir.¹²² Bunlardan oğul Sadrüddîn İsmâîl ve torun Alî b. İsmâîl, müellifin ailesi hakkında bilgi verilirken hayatları işlenmiştir. Burada yapılan araştırmalarda oğlunun İsferyîni'den ders aldığı bilgisine ulaşılamamıştır. Torununun ise Mekke'de doğduğu ve yine burada vefat ettiği bilgisinde hareketle dedesiyle hoca-talebe ilişkisinin olmadığı kesinlik kazanmaktadır. Diğer zikredilen torunlarının isimleri ve biyografileri hakkında ise bilgiye ulaşılamamıştır.

Bu konu hakkında bahse değer diğer bir husus ise İsferyîni'nin eserleri üzerine gerek ülkemizde ve gerekse Arap dünyasında yapılan çalışmalarda hayatından bahsederken bu isimlere hiç yer verilmemesidir. Özellikle Arap dünyasında Nûrî Yâsin Hüseyin ve ülkemizde Nihat Tarı müellif hakkında detaylı bilgi veren araştırmacılar olarak temayüz etmektedirler. Tarı'nın yararlandığı kaynaklar arasında da bulunan bu eserde zikredilen talebelerinin araştırması yapılarak doğru veya yanlışlığının akademik camiaya sunulması daha sonradan aynı konuda araştırma yapacaklara büyük katkı sunacağı muhakkaktır. Ancak bu detaylara yer verilmemesi eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

1.2.3.1. Ebu'l-Feth eş-Şerîfi

Tam adı el-Emîr es-Seyyid Ebu'l-Feth b. Mîrzâ Mahdûm el-Hüseyînî eş-Şerîfi Şemsüddîn Muhammed b. Es-Seyyid Şerîf el-Cürcânî olup Ebu'l-Feth Şerefe ismiyle meşhurdur. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) torunudur. Mâverâünnehir bölgesinde İsmâüddîn İsferyîni'den ders aldığı ifade edilmektedir. Safevî devleti (1501-1736) şâhı Tahmasb (1524-1576) döneminin önemli uleması arasındadır. 978/1570 yılında Erdebîl'de vefat etmiştir. Dil, belâgat, mantık, kelâm, âdâb, usûl-ü fıkıh, tarih ve hadîs alanlarında birçok eseri olan Ebu'l-Feth, daha çok Safevî

---

¹²² Durmuş, "İsmâüddîn İsferyîni", 22/516.

devletinin tarihini konu alan *Târîhu's-Safeviyye* isimli eseri ve Farsça kaleme aldığı *Âyâtü'l-Ahkâm* veya *Tefsîru Şâhî* isimle bilenen tefsiriyle bilinmektedir.¹²³

1.2.3.2. Muhammed Sa'îd el-Horâsânî

Mîr Kelân ismiyle meşhur olan Muhammed Sa'îd el-Hanefî, daha çok hadisçiliğiyle öne çıkmaktadır. Hac ibadeti için gittiği Mekke'de bir müddet kalmış ve birçok kişiye ders vermiştir. 981/1573 tarihinde Agrâ şehrinde hayata gözlerini yummuştur.¹²⁴

1.2.3.3. Muhammed Sa'îd et-Türkistânî

Uzun müddet İsferyânî'nin ders halkalarına devam eden Türkistânî'nin, mantık ve felsefe konusunda emsalsiz olduğu ifade edilmektedir. 960 yılında Bâbürlülerin hâkimiyetindeki Hindistan'a gitmiş ve saygıyla karşılanmıştır. Vefatına kadar burada talebe okutmuştur. Yumuşak sözlü, şefkatli ve mütevazı kişiliğiyle tanınmaktadır. 970/1562 yılında Kâbil'de vefat etmiştir.¹²⁵

1.2.3.4. Nizâmüddîn el-Hanefî el-Bedahşî

Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) soyundan gelen Nizâmüddîn, Horasân'da doğmuştur. Bu bölgede İsferyânî'den ders almış ve 982/1574 yılında Hindistan'a gitmiştir. Dönemin Bâbürlü sultanı Ekber Şâh (1556-1605) tarafından saygıyla karşılanmış ve kendisine Gâzî Hân lakabı verilmiştir. *Şerhu'l-Akâid* üzerine hâşiye ve

---

¹²³ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/379; Mîrzâ Abdullâh Efendî el-İsbahânî, *Riyâdu'l-'Ulemâ ve Hiyâdu'l-Fudalâ*, thk. Es-Seyyid Ahmed Hüseyinî - es-Seyyid Mahmûd el-Mar'aşî (Kum: Matba'atü'l-Hiyâm, 1401), 5/492; Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, thk. Hasan el-Emîn (Beyrut: Dâru't-Ta'âruf, 1343), 2/394; Mîrzâ Muhammed Alî Müderris, *Rayhânetü'l-Edeb fî Terâcimi'l-Ma'rûfîne bi'l-Künyeti ve'l-Lakab* (Kum: Matba'atü'l-Hiyâm, 1372), 3/220; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180; Durmuş, "İsâmüddîn İsferyânî", 22/516.

¹²⁴ Abdülhay b. Fahrüddîn el-Hasanî, *el-'Îlâm bi-men fî Târîhi'l-Hind mine'l-'A'lâm el-Müsemâ bi-Nüzhetü'l-Havâtur ve Behcetü'l-Mesâmî' ve'n-Nevâzir* (Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 1420), 4/422.

¹²⁵ Hasanî, *Nüzhetü'l-Havâtur*, 4/422.

İsbâtü'l-Kelâm ve Tahkîki'l-Îmâni ve't-Tasdîk adlı bir risale yazmıştır. 993/1585 yılında Hindistan'ın Avade şehrinde yetmiş yaşında ölmüştür.¹²⁶

1.2.3.5. Hâce Hüseyin el-Mervezî

Merv'de dünyaya gelen bu zat Rukniyye ekolünün kurucusu Alâüddevle es-Simnânî'nin (ö. 736/1336) çocuğudur. İsferyânî'nin yanı sıra Mollâ Hanefî et-Tebrîzî (ö. 902/1496) ve İbn Hacer el-Heytemî'ye (ö. 974/1566) talebelik yapmıştır. Bu sebeple Horâsân, Mısır ve Mekke şehirlerinde bulunmuştur. Babürlüler döneminde Hindistan'a gitmiş ve 979/1571 tarihinde Kabil'de vefat etmiştir.¹²⁷

1.2.3.6. Hâfız Muhammed et-Taşkendî

Adı Muhammed Kemâleddîn olup Hâfız Taşkendî, Rûmî veya Kûmekî lakaplarıyla da tanınmaktadır. İsferyânî'nin derslerine uzun süre devam etmiş ve hocasının *Mizânü'l-Edeb* isimli eserini *'Ucâletü'l-Beyân fî Şerhi'l-Mizân* isimyle şerh etmiştir. Arap Dili, vaz' ilmi, mantık ve tefsire dair eserleri de bulunmaktadır. Tahsilinden sonra Hindistan, Mekke ve Anadolu'da bir müddet ikamet eden Taşkendî, doğduğu bölge Mâverâünnehir'de 980/1572 senesinde vefat etmiştir.¹²⁸

1.2.3.7. Mevlânâ Hüseyin et-Türkistânî

Aklî ve naklî ilimleri İsmâüddîn'de öğrenen Türkistânî şiiirleriyle de tanınmaktadır. Arûz ve mûsikî alanında itibar edilen zat, Ulûğbey medresesinde hocalık yapmıştır. Vefat tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.¹²⁹

---

¹²⁶ Hasanî, *Nüzhetü'l-Havâtur*, 4/441.

¹²⁷ Tarı, *İsmâüddin el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 26-27.

¹²⁸ Abdülkâdir Bedâyûnî, *Müntehabü't-Tevârih*, ed. Mevlavî Ahmed Alî Sâhib (İsfahan: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir Ferhengî, Merkez-i Tahkîkât Râyâne, 1380), 1/103-104; Tarı, *İsmâüddin el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 25.

¹²⁹ Tarı, *İsmâüddin el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 27.

1.2.4. İlmî Karakteri ve Uzmanlık Alanı

İsâmüddîn İsferâyînî, ilim ile iştiğal eden bir ailede dünyaya gelmesi ve içinde bulunduğu coğrafyanın etkisiyle ta'lim ve tedrise aşına bir kişidir. Aynı zamanda babasının ve dedesinin dönemin idarecileri tarafından tanınmaları, itibar görmeleri ve kadılık görevine layık görülmelerinin de etkisiyle maddi sıkıntı yaşamamıştır. Yaratılış olarak zekâsının keskinliği ve ilim tahsiline olan arzu ve merakının sevkiyle bu sahada kendini yetiştirmiş ve birçok alan ile ilgili eserler vermiştir.

Geride zikredildiği üzere dünyaya gözlerini açtığı İsferâyîn'deki medreselerdeki âlimler, babası ve dedesinin ders halkalarına devam ederek belirli bir merhaleye gelen müellif, daha sonra ilim merkezi olan Herât'a gitmiştir. Mevcut medreselerde eğitimine devam etmiştir. Şüphesiz bu medreselerdeki birçok hocadan ve özellikle Mollâ Abdurrahmân Câmî'den farklı alanlarda dersler almıştır. Ancak müellifin tahsil hayatında hangi derslere devam ettiği ve hususi olarak belli bir alanda yoğunlaştığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yazdığı eserlerden hareketle tahsil hayatıyla ilgili verilere ulaşılmaktadır.

İsferâyînî'nin Arap Dili, mantık, vaz' ilmi, kelâm, hadîs, fıkıh ve tefsir sahasında yazdığı eserler kendisinin, İslâmî ilimlerin tamamıyla ilgili dersler aldığı göstermektedir. Aynı zamanda zamanındaki mevcut medrese eğitim sistemi hakkında da ipuçları veren bu bilgiye dayanarak müellifin aklî ve naklî ilimler sahasında yeterli donanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu özelliğinden dolayı kendisine *ilimde deniz* nitelemesi yapılmakta¹³⁰ ve yaşadığı Horasân bölgesinin büyük âlimleri arasında ismi zikredilmektedir.¹³¹ Zikredilen alanlarla ilgili kaleme aldığı eserler genel olarak şerh ve hâşiye türü eserler olsa da İsâmüddîn'in muhakkik ve eleştirel tarzı ve konulara faklı yaklaşımı bu ilimlerdeki dirâyetini göstermektedir. *Telhîsu'l-Mihtâh* adlı esere yazdığı *el-Atvel* isimli hâşiyesinde Sa'düddîn et-Teftâzânî ile tartışırken,¹³² *el-Fevâidü'd-Diyâiyye* eserine yazdığı hâşiyesinde kitabın müellifi ve hocası Mollâ Câmî'nin birçok konuda görüşlerine karşı çıkmakta ve aynı esere hâşiye yazan Abdülgafûr el-Lârî (ö. 912/1506) ile de tartışma üslûbunda konuları işlemektedir.¹³³ Ele aldığı eserlerdeki

¹³⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417.

¹³¹ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/375.

¹³² Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179.

¹³³ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/377.

konuları işlerken meseleleri en ince ayrıntısına kadar tetkik edip vâkıf olma çabası içinde olmuştur.¹³⁴ Fesâhat ve belâgat yönünden de övgüyle bahsedilen müellif,¹³⁵ çözülmesi zor ve karmaşık meselelerin künhüne vâkıf olduktan sonra karşısındakinin kim olduğuna bakmaksızın eleştirmekte ve kimi zaman da görüşlerini kabul etmemektedir. Genel manada eserleri şerh ve hâşiye tarzında olmasının etkisiyle tartışma metoduyla konuyu işleyerek güzel ifadeler ile kitabına dercetmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere O, zekâsı ve aldığı eğitime itimat ederek kendine son derece güvenen bir şahsiyete sahiptir.

İlim tahsili ve telifindeki prensibini, ilmî meselelerin mükemmel bir şekilde öğrenilip hazmedilmesi ve daha ileri seviyelere ulaşması noktasında Hz. Ali'nin (r.a.) *Söyleyene değil, söylediğine bak* sözünü kendisine rehber edinmiştir. Ancak bu şekilde yola baş koyanların, daha önce yazılan eserleri ve ilim mirasını ilerletebileceğini ve taklit boyunduruğundan kurtulabileceklerini düşünmektedir.¹³⁶ Böyle bir düşünceye sahip olduğu için bir konu hakkında daha önce bir eser kaleme alınmış olması veya birçok şerh ve hâşiye yazılmış olması O'nu engellememiştir. O konuda farklı bir yaklaşım ve yeni bir şeyler katabileceğine inanıyor olması eserini yazması için yeterlidir.

Özellikle felsefe ve mantık gibi aklî ilimlerde hatırı sayılır behreye sahip olan İsferyâinî'nin bu yönü eserlerinde göze çarpmaktadır. Bu sebeple uzun süre ikamet ettiği Herât'tan ayrılmak zorunda olması düşünce ve fikir özgürlüğüne olan hassasiyetini ortaya koymaktadır. Çünkü bu ilimlere karşı olanlara boyun eğmemiş ve ilmî düşüncelerini özgürce ifade edebileceği Buhârâ'ya gitmiştir. Hatta İmâm Tirmizî'nin (ö. 279/892) *eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye* adlı eserine yazdığı hâşiyesi hakkında daha önce kimse tarafından açıklanmayan anlaşılması zor hususları izah ettiği zikredilmektedir. Ancak naklin hâkim olduğu hadîs ilmi sahasında aklî çıkarım ve dirâyete fazla yer verdiği için de eleştirilmektedir.¹³⁷

Şerh ve hâşiyeleri dâhil olmak üzere kalem oynattığı bütün alanlarda yeterliliğini ortaya koyan müellif, bunu hiçbir zaman kibir ve övünme vesilesi

---

¹³⁴ İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292.

¹³⁵ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/376.

¹³⁶ İsmâüddîn el-İsferyâinî, *el-Atvel*, 1/133; İsmâüddîn el-İsferyâinî, *İsâm 'ale'l-Câmi*, 2.

¹³⁷ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/377.

yapmamıştır. Her zaman Allah'a hamd ederek tevazusunu göstermiştir.¹³⁸ Şerh ve hâşiyeleri dâhil yazdığı bütün eserlerinde özgün fikirleri, zor meseleleri açıklamadaki mahareti ve eserlerinde göze çarpan akıcılık ve belâgatı herkes tarafından takdir ile karşılanarak başarısından övgüyle bahsedilmiştir. *el-Fevâidü'd-Diyâiyye*'nin tam kayıtlı (hâmişli) baskısında müellifin bu esere yazdığı hâşiyeden ve İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eserine yazdığı şerhinden birçok iktibasın olması bunun açık delilidir.¹³⁹ Ayrıca müellifin yazdığı eserler üzerine şerh, hâşiye, ta'lik ve tahkik türü doksan civarı çalışmanın yapıldığının da zikredilmesi gerekir.¹⁴⁰ Özellikle Arap Dili sahasında nahiv ve belâgat ile tefsir alanındaki otuzuncu cüzün tefsirine dair yazdığı özgün eserleri müellifin ihtisas alanını kanıtlar niteliktedir.¹⁴¹ O'nun farklı alanlardaki ilmî derinliği ve gayretlerinden dolayı Beyzâvî (ö. 685/1286), Bâkılânî (ö. 403/1013), Mollâ Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605) ve Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/13902) gibi bu sahadaki seçkin ve tanınmış âlimlerin konumunda olduğu ifade edilmiştir.¹⁴²

1.2.5. Âlimlerin Hakkındaki Görüşleri

Aile, yaşadığı bölge ve yaratılış yönünden ilim havzasında yaşamış bir kişi olarak İsmüddîn İsferyânî, bu imkânlardan azami derecede istifade etmiştir. Belli bir konuma geldikten sonra İslâm ilimlerinin tamamına yakınında şerh, hâşiye veya özgün olarak eserler vererek havasını teneffüs ettiği medrese sisteminden ve hocalarından yararlandığını göstermiştir. Yazdığı eserler üzerine yapılan çeşitli çalışmalar da bu gayretinin genellikle takdir ile karşılandığını göstermektedir.

Aklî ve naklî ilimlerin tamamına yakınında eseri olan İsferyânî'ye alanında uzman kişilere verilen bir takım nitelemelerle vasıflandırılması ayrı bir önem arz etmektedir. *Allâme*, *mollâ*, *müdekkik*, *muhakkik*, *müfessir*, *muhaddis*, *mütekellim*, *mantıkî* ve *edîb* gibi alanında uzmanlık ve ihtisası kabul edilmiş kişilere verilen bu

---

¹³⁸ İsmüddîn el-İsferyânî, *el-Atvel*, 1/133; İsmüddîn el-İsferyânî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*, 2, 10, 44; İsmüddîn el-İsferyânî, *İsâm 'ale'l-Câmî*, 52,54.

¹³⁹ Câmî, *Mollâ Câmî*, 2, 3, 5, 6,.

¹⁴⁰ İsmüddîn el-İsferyânî, *Şerhu'l-Ferîd*, 42.

¹⁴¹ Müellifin özgün olarak telif ettiği eserler; *el-Ferîd*, *Şerhu'l-Ferîd*, *Mizânü'l-Edeb*, *Risâle fi'l-İsti'âre*, *Risâletü'l-Vaz'* ve *Tefsîru Cüz'i 'Amme'*dir. Eserler hakkında ilgili başlık altında geniş bilgi verilecektir. Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377.

¹⁴² Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616.

unvanlar kendi dönemi ve sonrasındaki ilim camiası tarafından kabul gören bir şahsiyet olduğunun nişanesidir.¹⁴³

İsâmüddîn öğrenci yetiştirme ve eser telifine vakfettiği hayatı boyunca yazdığı kitaplarında eleştirel yaklaşımı, akıl, mantık ve felsefeyi önceleyen kimliğiyle ön plana çıkmaktadır. Bu karakteristik yapısından dolayı bazı konularda eleştirilse de genellikle kendisinden övgüyle bahsedilmektedir. Tûnekî, birçok sahada söz sahibi olduğunu gösteren eserlerinden dolayı kendisine, alanında otorite olarak kabul edilen şahsiyetler için kullanılan *Arap Dili, eğitim ve felsefede yed-i tûlâ sahibi* (ilimde büyük kudret sahibi, çok geniş ilim ve ihtisas sahibi) nitelemesi yapmaktadır.¹⁴⁴ Çağdaşı Hândmîr'in de (ö. 942/1535) aralarında olduğu birçok tarihçi ve biyografi yazarı İsferyânî'nin *beyt-i ilim* olarak ifade edilen bir ailede dünyaya geldiği için küçük yaşta tahsile başladığına dikkatleri çekmektedir. Keskin zekâsı ve mükemmel karakterinin avantajıyla devamlı ilim ile meşgul olarak derinleştiği ve uzmanlaştığını, bu sayede akranları arasından temayüz ederek parmakla gösterilecek bir hale geldiğini (müşârun bi'l-benân) ifade ettikten sonra yüksek değere sahip birçok eserine yer vermektedirler.¹⁴⁵

Felsefî kişiliği ve aklı ön planda tutan kişiliğe sahip olmasının dezavantajı olarak İsferyânî naklin ön planda olduğu hadîs alanında yazdığı tek eserindeki ifadelerinden dolayı eleştirilmiştir. Müellifin Tirmizî'nin *eş-Şemâ'ili'n-Nebeviyye* adlı eserine yazdığı şerhi alanında uzman birçok âlim tarafından takdir ile karşılanmıştır. Bu âlimler arasındaki Münâvî (ö. 1031/1622), kitabın anlaşılması zor olan yerlerini güzel bir şekilde izah ettiğini ifade ederken, fer'î hükümlere âşinalığı olmadığı, hadis alanında aklî yorumlara fazla yer verdiği ve bu yorumların anlaşamadığını zikretmektedir.¹⁴⁶

---

¹⁴³ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/375-376; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292; Müderrîs, *Rayhânetü'l-Edeb*, 4/140; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1330.

¹⁴⁴ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/375.

¹⁴⁵ Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, 4/87; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; Zirîklî, *el-A'lâm*, 1/66; Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 376; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, 3/87.

¹⁴⁶ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî el-Münâvî, *Şerhu 'ş-Şemâ'ili'n-Nebeviyye ve'l-Hasâ'isi'l-Muhammediyye* (Mısır: Mustafa Bâbi'l-Halebî, 1318), 1/1; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376-377.

Müellifin en meşhur eseri *Mollâ Câmî*'ye yazdığı şerhi ise aynı eserde eleştirdiği muasırı ve Abdurrahmân-ı Câmî'nin talebesi Abdülgafûr el-Lârî'nin şerhiyle mukayese edilmiştir. Çoğunluk tarafından itibar gören bu eser bazıları tarafından meselelere yüzeysel yaklaşmakla eleştirilmiştir.¹⁴⁷

Tarı, günümüz araştırmacılarından Şevkî Dayf (1910/2005) ve Ahmed Matlûb (1936/2018) gibi isimlerin belâgat konusundaki görüşlerinden dolayı eleştirdiğini ifade etmektedir. Ancak bu eleştiriler İsferyâinî'den daha ziyade belâgat ilminin öncülere olarak kabul edilen Sekkâkî (ö. 626/1229), Kazvinî (ö. 739/1338) ve takipçilerine yapılmaktadır. Zikredilen kişilerin yazdıkları eserler ve bu eserlere yazılan şerh ve hâşiyeler ile belâgatın belli kalıplara hapsedildiği ve donuklaştığını iddia etmekte ve Sekkâkî öncesi belâgatı savunmaktadırlar.¹⁴⁸

1.2.6. İtikâdî ve Amelî Mezhebi

İsferyâinî, itikâdî mezhebi hakkında bilgi veren muteber kaynakların ittifakıyla Eş'arî Mezhebi'ne mensuptur.¹⁴⁹ Klasik kaynaklarda Mâtürîdî Mezhebi'ne müntesip olduğuna dair bilgi yoktur. Ancak Tarı, itikâdî mezhebi hususunda ihtilaf olduğunu, kaynaklarda kesin bir bilginin bulunmadığını ve Mâtürîdî Mezhebi'ne intisabının daha kuvvetli olduğunu ifade etmektedir. Bunu, müellifin yetiştiği coğrafyanın Mâtürîdî Mezhebi'nin ortaya çıktığı, gelişim gösterdiği ve mensuplarının yoğunlukta olduğu bir bölge olma özelliğine¹⁵⁰ ve amelde Hanefî olmasıyla gerekçelendirmektedir. Mâtürîdî olduğuna dair ise güncel kaynakları¹⁵¹ referans göstermektedir.¹⁵²

---

¹⁴⁷ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180.

¹⁴⁸ Tarı, *İsâmüddin el-İsferyâinî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 20, 131, 133.

¹⁴⁹ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/615; Müderris, *Rayhânetü'l-Edeb*, 4/140.

¹⁵⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/165.

¹⁵¹ Tarı'nın İsferyâinî'nin Mâtürîdî olduğu bilgisi konusundaki kaynaklar için bkz. Şemsüddîn es-Selefi el-Afgânî, *Idâ'ü'l-Mâtürîdiyye li'l-Akâidi's-Selefiyye* (Paşâver: Mektebetü's-Siddik, 1419-1998), 1/346; Muhammed b. Abdurrahmân el-Humeyyis, *Hivâr ma'a Eş'arî "el-Mâtürîdiyyetü Rabîbetü'l-Küllâbiyye"* (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1426-2005), 172.

¹⁵² Tarı, *İsâmüddin el-İsferyâinî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 16.

İsferâyînî'nin yaşadığı bölge Mâtürîdî Mezhebi'nin çoğunlukta olduğu bir yerdir. Ayrıca müellifin Eş'ârî kelamcısı Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355) ve Mâtürîdî kelamcısı Ebû Hafs en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) itikada dair eserlerine şerh yazmış olması ve eserlerinde itikat noktasında benimsediği mezhebi beyan etmemesi kafa karışıklığına sebebiyet vermektedir. Ancak klasik biyografî eserleri Eş'ârî olduğunu özellikle ifade ederken, yakın zamanda yazılan eserlerdeki bilgilerin kaynağının detaylı olarak sorgulanması daha isabetli olacaktır. Kaldı ki bu eserlerden Afgânî'nin kaynağı *Şezerât* müellifi İbnü'l-İmâd olarak ifade edilmektedir.¹⁵³ Ancak bahsi geçen kaynakta böyle bir bilgi yoktur.¹⁵⁴ Humeyyis'in eserinde ise İsferâyînî hakkında bilgi yoktur. İsmüddîn kendi eserinde Ehl-i Sünnet olduğunu ifade etmiştir. Eş'ârî olduğu hususunda ise klasik kaynaklara itimat etmek yerinde olacaktır.

Amelde Hanefî Mezhebi'ne müntesiptir.¹⁵⁵ *Mu'cemü'l-Büldân* müellifinin ifade ettiği gibi müellifin doğduğu İsferâyîn'de birçok Şâfiî âlim vardır.¹⁵⁶ Oğlu ve torunları da bu mezhebin kadılığını yapmıştır. Hocası Abdurrahmân-ı Câmî'nin Eş'ârî ve Şâfiî Mezhebi'ne göre tahsil hayatını tamamladığı bilgisinden hareketle bu bölgede Şâfiî Mezhebi'nin yaygınlık kazandığı ve medrese eğitim sisteminin Eş'ârî ve Şâfiî eserleri takip edilerek yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁷ Muhtemelen İsmüddîn bu ortamda kendi araştırma ve değerlendirmeleri neticesinde Hanefî Mezhebi'ni tercih etmiştir. Şâfiî olduğunu sadece Münâvî ifade etmektedir.¹⁵⁸

1.2.7. Eserleri

1.2.7.1. Sarf

1.2.7.1.a. Suâl ve Cevâb 'alâ Kitâbi'l-Maksûd fi's-Sarf

Bu eser yıllarca medreselerde okutulan ve halen okutulmaya devam eden, sarf ilminin başucu kaynağı olarak kabul edilen *el-Maksûd* kitabına yazılan bir şerhtir.

---

¹⁵³ Afgânî, *İdâ'ü'l-Mâtürîdiyye li'l-Akâidi's-Selefiyye*, 1/346.

¹⁵⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 10/417.

¹⁵⁵ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/6115; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Arifîn*, 1/26; Müderris, *Rayhânetü'l-Edeb*, 4/140; Tâbir, *Neylü's-Sâirîn*, 320.

¹⁵⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/178.

¹⁵⁷ Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", 7/96.

¹⁵⁸ Münâvî, *Şerhu's-Şemâ'il*, 1/2.

Bahsi geçen eser bazıları tarafından İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispet edilmekle birlikte genel kabule göre müellifi bilinmemektedir.¹⁵⁹ Üzerine birçok çalışma yapılan bu esere yazılan şerhlerden biri de İsferyâînî'nin *fenkale* metoduyla kaleme aldığı eseridir. Eser ... *فلت..... فلت* (Eğer şöyle sual edersen, ...derim) şeklinde sarf ilminin konularını, ilgili kitap çerçevesinde işlemiştir. Tartışmaya girmeksizin, kısa ve net ifadelerle ele alınan yüz kırk altı suâl ve cevaptan oluşmaktadır. Ancak eser üzerine tahkik yapan araştırmacılar yüz elli sekiz soru-cevap olduğunu ifade etmektedirler. Birçok yazma nüshası bulunan¹⁶⁰ eser üzerine tahkik çalışması yapılarak yayınlanmıştır.¹⁶¹

1.2.7.1.b. Şerhu's-Şâfiye

Sarf ilminde kabul edilen üç temel eserden¹⁶² biri olan İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* isimli eserine yazdığı şerhtir.¹⁶³ Müellif *kavl* maddesiyle esas aldığı metni açıklamaktadır.¹⁶⁴ İsferyâînî şerhinde eleştirel kişiliğini hem İbnü'l-Hâcib hem de

---

¹⁵⁹ Kenan Demirayak, “el-Maksûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/453.

¹⁶⁰ Konya Yazma Eserler Ktp., nr. 216; Cezâir Merkezi Cum'ati'l-Mâcid li's-Sekâfeti ve't-Türâs, nr. 41; Dimeşk Merkezi Cum'ati'l-Mâcid li's-Sekâfeti ve't-Türâs, nr.4663.

¹⁶¹ Mustafa Kâmil Ahmed - Beyân Muhammed Fettâh, “Suâl ve Cevâb 'alâ Kitâbi'l-Maksûd fi's-Sarf li-İbrâhîm b. Muhammed el-Ma'rûf bi-İsâmiddîn el-İsferyâînî 'Dirâse ve Tahkîk”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Esâsiyye li'l-Ulûmi't-Terbeviyye ve'l-İnsâniyye* 32 (2017), 804-859.

¹⁶² Hulusi Kılıç, “eş-Şâfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/247.

¹⁶³ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1/26; Tüneki, *Mu'cemül-Musannifin*, 4/376; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1022; Carl Brackelman, *Geschichte Der Arabischen Litteratur* (Leiden, 1937), 5/329.

¹⁶⁴Tüneki, *Mu'cemül-Musannifin*, 4/376; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1022.

Tarı, eserin mezc usûlüyle yazıldığını belirtmektedir. Ancak klasik kaynaklar farklı ifade etmektedir. Kâtip çelebi, şerhlerde kullanılan metodu üç kısma ayırmaktadır:

1- (قال – أقول) lafızlarının kullanıldığıdır ki, asıl metin için *gâle* lafzını, şârih kendi açıklamaları için *egûlü* lafzını kullanarak eserini kaleme alır.

2- Çalışmaya konu olan eserin metninden sadece ilgili yerin *kavlihû* lafzıyla alıntılı olduğu türdür.

3- *Mezc* veya *memzûc* metodu denilen yöntemdir ki, metin ve şerh beraber yazılır. Ancak birbirinden ayırmak için metin için *mîm*, şerh için *şîn* harfi konulmak suretiyle karışıklık önlenmeye çalışılır. Muteahhür şârihlerin en çok kullandığı yöntemdir. Bkz. Tüneki, *Mu'cemül-Musannifin*, 4/376; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1022; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/37.

diğer şârihlere karşı ön plana çıkarmıştır. Eserin yazma nüshalarının¹⁶⁵ yanı sıra, üzerine akademik çalışma da yapılmıştır.¹⁶⁶ Eserin baskısının yapıldığı da ifade edilmektedir.¹⁶⁷

1.2.7.1.c. Hâşiye ‘ale’ş-Şâfiye

Eser, yukarıda bahsi geçen eser üzerine yazılan bir hâşiye çalışmasıdır. Eserin Abdullah b. Muhammed Nukrekâr’ın *Şerhu’ş-Şâfiye* isimli eserine yazılan bir hâşiye olduğu ifade edilmekle birlikte¹⁶⁸ İbnü’l-Hâcib’in eserine yazılmış bir hâşiye olduğu da iddia edilmektedir.¹⁶⁹ Eserin yazma nüshaları vardır.¹⁷⁰

1.2.7.1.d. Hâşiye ‘ale’l-Çarperdî

Ebu’l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasan b. Yûsuf el-Çarperdî’nin (ö. 746/1346) İbnü’l-Hâcib’in eserine yazdığı *Şerhu’ş-Şâfiye* adlı kitabının hâşiyesidir. Eserin tek yazma nüshası mevcuttur.¹⁷¹

1.2.7.2. Nahiv

1.2.7.2.a. Hâşiye ‘ale’l-Fevâidi’-d-Diyâiyye

Kaynaklarda *Hâşiyetü’l-‘İsâm ‘ale’l-Câmî* veya kısaca *el-‘İsâm ‘ale’l-Câmî* isimleriyle geçen bu eser İsferyânî’nin en çok tanınan eserlerinden biridir. Eser İbn-i Hâcib (ö. 646/1249)’in el-Kâfiye adlı kitabına İsferyânî’nin hocası Molla Câmî’nin (ö.

---

¹⁶⁵ Süleymaniye Ktp., Selimağa, nr. 1197; Medîne Ârif Hikmet Ktp., nr. 11.

¹⁶⁶ Abdul‘âtî, *Şerhu’ş-Şâfiye li-‘İsâmiddîn el-İsferyânî el-Arabşâhî “Tahkîk ve Dirâse”*.

¹⁶⁷ İsferyânî el-İsferyânî, *Şerhu’l-Ferîd*, 53; Kılıç, “eş-Şâfiye”, 38/247; Tarı, *İsferyânî el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me’ânî Bölümleri)*, 30.

¹⁶⁸ İsferyânî el-İsferyânî, *Şerhu’l-Ferîd*, 50.

¹⁶⁹ Tarı, *İsferyânî el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me’ânî Bölümleri)*, 31.

¹⁷⁰ Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 59, vr. 99; Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi, nr. 1979, vr. 99.

¹⁷¹ Brackelman, *GAL*, 5/329; Süleymaniye Ktp., Selimağa, nr. 1197, vr. 183.

898/1492) yazdığı *el-Fevâidü'd-Diyâiyye* isimli şerhin hâşiyesidir.¹⁷² Abdurrahmân-ı Câmî'nin oğlu Ziyâüddîn Yûsuf için kaleme aldığı bu esere büyük bir ilgi duyulmakta, medreselerde ve günümüzde halen okunmaya devam etmektedir.¹⁷³ Kendi zamanına kadar İbn-i Hâcib'in kitabına yazılan şerh ve hâşiyeleri güzel bir şekilde özetlemekle birlikte bir takım ilavelerde de bulunarak telif ettiği eserine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır.¹⁷⁴ Kaleme alınan bu hâşiyeler arasında en çok ilgi görenlerden biri de İsmâüddîn İsferyîni'nin eseridir. *el-Fevâidü'd-Diyâiyye*'nin hâmişli baskısında İsferyîni'nin hâşiyesinden birçok alıntı olması bunu açıkça göstermektedir.¹⁷⁵ Müellif Abdurrahmân-ı Câmî'nin bazı görüşlerini kabul etmediğini açıkça ifade etmektedir. Aynı esere şerh yazan çağdaşı ve Mollâ Câmî'nin öğrencisi olan Abdülgafûr el-Lârî'nin görüşlerini ise tartışma yöntemiyle ele almaktadır.¹⁷⁶ Müellifin eserinde *Şerhu'l-Ferîd* adlı eserine atıf yapması, bu eserini Buhârâ'ya gittikten sonra yazdığını göstermektedir.¹⁷⁷ İsmâüddîn'in bu eseri üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Birçok defa basımı yapılan eserin yazma nüshaları mevcuttur.¹⁷⁸

1.2.7.2.b. Şerh 'ale'l-Kâfiye

Müellifin alanda okuma yapanlar tarafından kabul gören diğer bir eseri İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserine yazdığı eseridir.¹⁷⁹ *El-Kâfiye* kitabı müellifinin kendisi tarafından da yapılan birçok şerhe sahip olması,¹⁸⁰ alanında kaynak olduğunun

¹⁷² Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1372; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/26; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 376; Serkis, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1331; Durmuş, "İsmâüddîn İsferyîni", 22/517; Brackelman, *GAL*, 1/369.

¹⁷³ Durmuş, "İsmâüddîn İsferyîni", 22/517.

¹⁷⁴ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1372.

¹⁷⁵ Câmî, *Mollâ Câmî*, 2, 3, 4, 5, 6.

¹⁷⁶ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617.

¹⁷⁷ İsmâüddîn el-İsferyîni, *İsâm 'ale'l-Câmî*, 39.

¹⁷⁸ Abdullâh Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemün Şâmilün li-Esmâ'i'l-Kütübi'l-Meşrûha fi't-Türâsi'l-İslâmî ve Beyâni Şurühihâ* (Abû-Dabî: el-Mecme'u's-Sekâfi, 2004), 2/1426-1427; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1370; Brackelman, *GAL*, 5/318; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Durmuş, "İsmâüddîn İsferyîni", 22/517.

¹⁷⁹ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/27; Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 376; Durmuş, "İsmâüddîn İsferyîni", 22/517; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/1434.

¹⁸⁰ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1370-1376; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/1416-1442.

göstergesidir. Klasik medrese eğitiminde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Tezhîb ve şerh çalışmaları arasında zikredilen İsamüddîn'in yazdığı eser,¹⁸¹ *İsâm 'ale'l-Kâfiye, Şerhu'l-İsâm 'ale'l-Kâfiye* veya *Hâşitü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbni'l-Hâcib* olarak bilinmektedir. Mezc metoduyla kaleme aldığı eserde nahiv alanında eser yazan birçok âlimin görüşlerini değerlendirmekte ve tenkit etmekten de geri durmamaktadır.¹⁸² Müellifin özellikle diğer *el-Kâfiye* şârihi Radiyyüddîn el-Esterâbâdî'ye eleştiriler yönelttiği eserine¹⁸³ birçok şerh yapılması kıymetini göstermektedir.¹⁸⁴ *El-Kâfiye* kitabının hâmişli baskısında müellifin şerhinden iktibaslar olması da bunu kanıtlar niteliktedir.¹⁸⁵ Müellifin *Şerhu'l-Ferîd* isimli eserinde bu esere göndermede bulunmasından *Şerhu'l-Kâfiye*'yi Herât'ta yazdığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁶ Eserin mahtût ve matbû' nüshaları olmakla birlikte¹⁸⁷ üzerine akademik çalışma yapılmış¹⁸⁸ ve tahkikli baskısı da mevcuttur.¹⁸⁹

1.2.7.2.c. el-Ferîd ve Şerhu'l-Ferîd

İsferâyînî'nin ilm-i nahiv alanında yazdığı özgün eseridir. Bazı kaynaklarda *el-Muhtasar* ve *Şerhu'l-Muhtasar* ismiyle zikredilmektedir.¹⁹⁰ Bu isimlendirme farklılığı muhtemelen müellifin eserinin mukaddimesindeki ifadelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü O, her ikisini de kullanmaktadır. Talebelerin nahiv kurallarını hıfzedebilmesi için tartışmalara ve farklı görüşlere temas etmeden, en önemli konuları vecîz bir

---

¹⁸¹ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/1434.

¹⁸² İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh İsamüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu 'İsâm 'ale'l-Kâfiye* (İstanbul: Matba'atü's-Saltanatı's-Seniyye, 1256), 15-16.

¹⁸³ İsamüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu 'İsâm 'ale'l-Kâfiye*, 15.

¹⁸⁴ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/1434.

¹⁸⁵ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Kâfiye* (İstanbul: Sirac Kitabevi, ts.), 7, 8, 11, 18, 28.

¹⁸⁶ İsamüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 340.

¹⁸⁷ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/1434; Brackelman, *GAL*, 321; İsamüddîn el-İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*; İsamüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu 'İsâm 'ale'l-Kâfiye*.

¹⁸⁸ Beyûmî, *Ârâu'l-Küfyyîn fi Şerhi'l-İsâm el-İsferâyînî 'alâ Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*.

¹⁸⁹ İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh İsamüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019).

¹⁹⁰ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifin*, 4/377; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1259; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1331; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1/27; Durmuş, "İsamüddîn İsferâyînî", 22/517.

şekilde evvela *el-Ferîd* adlı eserinde kaleme almış, daha sonra *Şerhu'l-Ferîd* isimli eseriyle *mezc* usûlüyle şerh etmiştir.¹⁹¹ Herât'tan ayrılmasına sebep olan kargaşa nedeniyle bir müddet ikamet ettiği *Fâsder* köyünde kendisini himaye eden Ahmed adlı bir zatın torunları için yazmasını talep ettiği ve kendisinin de muhtasar (kısa, öz) bir eser kaleme aldığını ifade ettikten sonra daha çok istifadeye medâr olması için şerh ettiğini ifade etmektedir.¹⁹²

Müellif eserinde daha sonra bu sahada eser telif edecek Birgivî (ö. 981/1573) gibi âlimlerin kendisini izleyeceği özgün bir metot uygulamıştır. Fasih bir mukaddimeden sonra nahiv ilminin konularını *âmil*, *ma'mûl* ve *âmil-ma'mûl olmayan* olmak üzere üç kısma ayırmıştır.¹⁹³ İsferyînî'nin *Mollâ Câmî* hâşiyesinde bu esere atıfta bulunması, *el-Ferîd*'i daha sonra yazdığına işaret etmektedir.¹⁹⁴ Eser Nûrî Yâsin Hüseyin tarafından tahkîk edilerek basılmıştır.¹⁹⁵

1.2.7.2.d. Mîzânü'l-Edeb

Müellifin özgün çalışmalarından biri olan eser sarf, nahiv, beyân, me'ânî ve bedî' ilmi olmak üzere beş ana konuyu beş babta işleyerek hazırlanmıştır.¹⁹⁶ Müellif Arap dilinin beş ana dalı hakkında delillendirme ve farklı görüşlerdeki tartışmalara girmeksizin konuları ve bu konular hakkındaki görüşleri serdederek kitabını oluşturmuştur. Eserin medrese eğitim sisteminde okutulan Arap Dili'yle ilgili özet bir eser olması, kendisi ve öğrencileri için hazırlanmış bir muhtasar olduğunu düşündürmektedir.¹⁹⁷ *Mezc* medotunda, İsferyînî'nin talebesi Muhammed et-Taşkendî (ö. 980/1572) tarafından '*Ucâletü'l-Beyân fî Şerhi'l-Mîzân* ismiyle şerhedilmiştir.¹⁹⁸ Eserin sarf bölümü ise *Şerhu Bâbi's-Sarf min Mîzânü'l-Edeb* ismiyle Kemâleddîn

¹⁹¹ İsferyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 85.

¹⁹² İsferyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 108-109.

¹⁹³ İsferyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 86-87.

¹⁹⁴ İsferyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 95.

¹⁹⁵ İsferyînî, *Şerhu'l-Ferîd*.

¹⁹⁶ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1916; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1331; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616; Durmuş, "İsferyînî", 22/516-517.

¹⁹⁷ İsferyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 55.

¹⁹⁸ Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1916; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616; Durmuş, "İsferyînî", 22/517; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1331.

Mehmed Taşkendî tarafından şerh edilmiştir.¹⁹⁹ Eserin kendisi ve et-Taşkendî tarafından yapılan şerhiyle beraber baskısı yapılmış olup tahkik çalışmasına da değer bulunmuştur.²⁰⁰

1.2.7.3. Belâgat

1.2.7.3.a. el-Atvel

Müellifin en hacimli ve en meşhur çalışmalarından biridir. Eser, el-Hatîb el-Kazvîni (ö. 739/1338) tarafından İmâm Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinin belâgatla ilgili olan üçüncü bölümünün muhtasarı niteliğinde kaleme aldığı *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserinin şerhidir. İsferyâini aynı esere şerh yazan Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Mutavvel* isimli şerhine gönderme yaparak yazdığı eserini en uzun ve kapsamlı eser anlamında *el-Atvel* diye isimlendirmiştir. *Mezç* metoduyla yazdığı iki ciltlik eserinde belâgat ilminin konularını genellikle Teftâzânî'nin görüşlerini ret ve tartışma üslûbuyla işlemektedir.²⁰¹

Eserin yazma nüshaları vardır. Birçok kez basımı yapılmış ve akademik çalışmalara konu olmuştur. Ülkemizde Tarı tarafından eserin bir bölümü üzerine doktora çalışması yapılmıştır.²⁰²

1.2.7.3.b. Risâle fi'l-İsti'âre

İsâmüddîn'in, belâgat ilminin konuları içinde yer alan isti'âre hakkında yazdığı özgün eseri olup üzerine şerh yazıldığı zikredilmektedir.²⁰³ Daha çok kinâye ve me'ânî

---

¹⁹⁹ İsmâüddîn el-İsferyâini, *Şerhu'l-Ferîd*, 56; Durmuş, "İsmâüddîn İsferyâini", 22/517.

²⁰⁰ Muhammed Fethî Sefûr, *Mizânü'l-Edeb fî Lisâni'l-Arab Dirâse ve Tahkik* (Lübnan: Cinân Üniversitesi Külliyyetü'l-Âdâbi ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017); Durmuş, "İsmâüddîn İsferyâini", 22/517; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1331.

²⁰¹ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/376; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/26; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3/292; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 1/67; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1330; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/377.

²⁰² Brackelman, *GAL*, 5/364; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'ât*, 2/1330; İsmâüddîn el-İsferyâini, *el-Atvel*; Sefûr, *Mizânü'l-Edeb fî Lisâni'l-Arab Dirâse ve Tahkik*, 27; Tarı, *İsmâüddîn el-İsferyâini ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 46-48.

²⁰³ İsmâüddîn el-İsferyâini, *Şerhu'l-Ferîd*, 58-59; Tarı, *İsmâüddîn el-İsferyâini ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 31.

konularının incelendiği bir çalışma olma özelliği taşıyan risâleden bahseden çalışmaların verdiği kaynaklar incelendiğinde *Şerhu Risâleti'l-İsti'âre* ile aynı olabileceği kanaati oluşmuştur. Çünkü bahsi geçen eser üzerine şerh yazanların bilgisini veren kaynaklar bu eserin özgün bir eser değil de Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî'nin *Risâletü'l-İsti'ârât* adlı kitabının şerhi olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.²⁰⁴

1.2.7.3.c. Şerhu'l-'İsâm 'ale'l-Ferîde

Ebu'l-Kâsım el-Leysî es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) *Âdâb'ül-Bahs*, *Risâletü'l-İsti'ârât*, *er-Risâletü's-Semerkandiyye*, *er-Risâletü't-Terşîhiyye*, *er-Risâletü'l-Ferîde* gibi isimlerle zikredilen esere yazdığı şerhidir. es-Semerkandî'nin eseri üzerine birçok şerh, hâşiye, ta'lîk ve nazım türü çalışmalar yapılmıştır.²⁰⁵ Ayrıca Fransızcaya çevrilerek yayınlanan eserin meşhur şerhlerinden biri de İsferyâînî'nin eseridir. Semerkandî'nin eserinin farklı isimlendirilmesindeki durum, İsferyâînî'nin şerhine de yansımış ve *Şerhu'r-Risâleti't-Terşîhiyye*, *Şerhu Risâleti'l-İsti'âre*, *Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde*, *Ferâ'idü'l-Fevâ'id* ve *Şerhu'r-Risâleti's-Semerkandiyye* gibi farklı adlarla kaynaklarda zikredilmiştir.²⁰⁶ İsferyâînî'nin şerhi üzerine, torunu Ali b. Sadruddîn İsmâ'il b. İsmâiddîn el-İsferyâînî olmak üzere birçok şerh ve hâşiye yazılmış,²⁰⁷ bazılarının basımı gerçekleştirilmiştir.²⁰⁸ Yapılan bu çalışmalar müellifin eserinin itibarını göz önüne sermektedir. Ayrıca bahsi geçen eser üzerine ülkemizde ve Arap dünyasında akademik çalışma yapılmıştır.²⁰⁹ Ancak bu çalışmalarda eserin yazma nüshaları, farklı isimlendirmeleri ve aynı konu hakkında (belâgat) detaylı bilgi verilmemesi büyük bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Çünkü bu bilgilerin

²⁰⁴ Sâlim Abdürrezzâk Ahmed, *Fihrisü Mahtûtâti Mektebeti'l-Evkâfi'l-'Âmme fi'l-Mûsul* (Irak: Vüzâratü'l-Evkâf, 1982), 3/75, 121, 125, 141, 143, 145, 156, 167, 169, 183, 194.

²⁰⁵ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/61-72.

²⁰⁶ Nühevîd, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/67; Tüneki, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/26; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/853; Durmuş, "İsâmüddîn İsferyâînî", 22/517; Brackelman, *GAL*, 2/247.

²⁰⁷ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/61-67.

²⁰⁸ İsmâüddîn el-İsferyâînî, *Risâletü'l-İsâmiyye*; İsmâüddîn el-İsferyâînî, *Şerhu'l-İsâm 'alâ Metni's-Semerkandiyye*.

²⁰⁹ Ünsal, *İsâmüddîn el-İsferyâînî'nin Şerhu'l-'İsâm li'l-Feride Adlı Eserinin İncelenmesi*; Beyümi, *Ârau'l-Küfyyîn fi Şerhi'l-'İsâm el-İsferyâînî 'alâ Kafiyeti İbni'l-Hâcib*.

müellifin eserleri hakkında daha sağlıklı bilgi edinilmesine katkı sağlayacağı muhakkaktır. Çünkü kaynaklarda göze çarpan farklı isimlendirmelerden dolayı müellife atfedilen eserler, aynı olmakla birlikte farklı bir eser olarak sunulmaktadır.²¹⁰ Nitekim Tûnekî aynı eseri *Şerhu Risâleti'l-İsti'âre* ve *Şerhu Kitâbi Ferâ'idi'l-Fevâ'id* şeklinde farklı isimlerle iki defa zikretmektedir.²¹¹ Bu karmaşa yazma eser nüshalarının isimlendirilmesinde de görülmektedir. Bu karışıklığın giderilmesine katkı sağlayacak olan elbette anılan eserler üzerine akademisyenler tarafından yapılan dikkatli ve titiz çalışmalardır.

1.2.7.3.d. er-Risâletü'l-Fârisiyye el-'Îsâmiyye

Müellifin belâgatın isti'âre konusunu detaylı olarak işlemek üzere yazdığı Farsça eseridir. Kaynaklarda *Risâle fi'l-İsti'ârâti'l-Bedî'yye ve'l-Hakîka ve'l-Mecâz bi'l-Fârisiyye* şeklinde de geçen eserini *El-Atvel* kitabından önce yazmıştır. İsferyânî'nin bu risâlesi alanın uzmanları tarafından kabul görmüştür.²¹² Bu sebeple eser birçok âlim tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Ancak yapılan tercümelemler arasından muteber kabul edilen Münecim Paşa olarak meşhur olan Seyyid Ahmed Mevlevî'nin (ö. 1113/1702) yaptığı çalışmadır. İsmüddîn'in eseri ve Arapça tercümesinin yazma nüshaları mevcuttur.²¹³

---

²¹⁰ Nûrî Yâsin Huseyn, ikisi de aynı olan *Şerhu Risâleti's-Semerkandiyye* ve *Şerhu Risâleti'l-Ferîde* başlıkları altında iki farklı eser olarak bilgi vermektedir. Bkz. İsmüddîn el-İsferyânî, *Şerhu'l-Ferîd*, 59-64.

Ayrıca Durmuş, *el-Muhtasar* ve *el-Ferîd* şeklinde farklı isimlerle anılan aynı eser ve şerhini iki farklı eser gibi takdim etmektedir. Bkz. Durmuş, "İsmüddîn İsferyânî", 22/516-517.

²¹¹ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/376, 377.

²¹² Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616; Durmuş, "İsmüddîn İsferyânî", 22/517; İsmüddîn el-İsferyânî, *Şerhu'l-Ferîd*, 59.

²¹³ Yâsin Muhammed es-Sevvâs, *Fihrisü Mahtûtâtü Dâri'l-Kütübî'z-Zâhiriyye* (Dimeşk: Matbûât-i Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1983), 2/319-320.

1.2.7.3.e. Risâle Der Hakikat ve Mecâz

İsâmüddîn'in belâgatın hakikat ve mecâz konularını açıklamak için kaleme aldığı Farsça eseridir. On varaktan müteşekkil eser günümüze ulaşmış ve yazma nüshaları mevcuttur.²¹⁴

1.2.7.3.f. Risâle 'alâ Mâ Ene Kultü

Yedi varaktan müteşekkil küçük bir risâle niteliğindeki eser olumsuz cümlenin belâgat açısından değerlendirilmesindeki farklı görüşleri işlemektedir. Bu meyanda (ما قلث) ile (أنا قلث) cümleleri değerlendirildiği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Tûnekî bahsi geçen eserin *el-Mutavvel*'de geçen bir ibare üzerine yazıldığını ifade ederken,²¹⁵ Tarı ise cümlenin *el-Atvel*'de geçtiğini belirtmektedir.²¹⁶ *el-Atvel* üzerine akademik çalışma yaptığı için esere hâkim olan Tarı'nın ifadesi daha doğru görünmektedir. Eserin yazma nüshaları vardır.²¹⁷

1.2.7.3.g. Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Seyyid Şerîf 'ale'l-Mutavvel li't- Teftâzânî

Eser Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1413) Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* üzerine kaleme aldığı hâşiyenin hâşiyesidir. Teftâzânî, Kazvî'nin anılan eserini şerh ederek *el-Muttavvel* adlı eserini yazmıştır. Cürçânî'nin bu esere yazdığı hâşiyesine İsferyânî hâşiyesi yazmıştır.²¹⁸

---

²¹⁴ Tarı, *İsâmüddin el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 33; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., Çorum Hasan Paşa, nr. 3279/1, vr. 1b-11a.

²¹⁵ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannıfîn*, 4/376.

²¹⁶ Tarı, *İsâmüddin el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 33.

²¹⁷ Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey, nr. 7704, vr. 55-67.

²¹⁸ Brackelman, *GAL*, 2/571; Tarı, *İsâmüddin el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 33; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Isparta, nr. 190/2, vr. 119b-194b; Milli Ktp., Tokat, nr. 357, vr. 85.

1.2.7.3.h. Hâşiye ‘ale’l-Muhtasari’l-Me’ânî li’t-Teftâzânî

Hâtib el-Kazvîni’nin *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eseri üzerine Sadeddîn et-Teftâzânî tarafından yapılan ihtisar ve şerh çalışması olan *Muhtasaru’l-Me’ânî* kitabının hâşiyesidir. Eser mahtut ve matbu nüshaları mevcuttur.²¹⁹

1.2.7.3.i. Hâşiye ‘ale’l-Mutavvel

Müellifin adı geçen bu eserini “İsâmüddîn İsferâyînî” maddesi yazarı Durmuş Ebu’l-Kâsım es-Semerkindî’nin aynı isimdeki şerhinin hâşiyesi olduğunu,²²⁰ Tarı ise Teftâzânî’nin *Telhîsu’l-Miftâh* adlı meşhur eserini şerh etmek üzere kaleme aldığı çalışmanın hâşiyesi olduğunu ifade etmektedir.²²¹

1.2.7.4. İlm-i Vaz’

1.2.7.4.a. Şerhu Risâleti’il-Vaz’iyyeti’l-‘Adudiyye

Risâletü’l-Vaz’iyye Adudüddîn el-Îcî’ye (ö. 756/1355) ait olan kısa bir risâledir. Mantık kuralları ekseninde dil ile insan arasında bağlantı kurulmasının hedeflendiği eser²²² üzerine İsferâyînî tarafından bir şerh yazılmıştır. Müfessirin bu şerhi üzerine de bir takım hâşiyeler yazılmıştır.²²³ Müellifin *Şerhu’l-Ferîd* adlı eserinde bu şerhe atıfta bulunmasından risâlenin Herât’ta iken kaleme alındığı anlaşılmaktadır.²²⁴

---

²¹⁹ Brackelman, *GAL*, 2/571; Durmuş, “İsâmüddîn İsferâyînî”, 22/516; Süleymaniye Ktp., Gelibolulu, nr. 64.

²²⁰ Durmuş, “İsâmüddîn İsferâyînî”, 22/516; İsmail Durmuş, “Semerkandî, Ebü’l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/473.

²²¹ Tarı, *İsâmüddin el-İsferâyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me’ânî Bölümleri)*, 34.

²²² Tahsin Görgün, “Îcî, Adudüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/413.

²²³ Habeşî, *Câmi’u’s-Şurûh ve’l-Havâşî*, 2/983-984; Tüneki, *Mu’cemül-Musannifîn*, 4/376.

²²⁴ İsâmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu’l-Ferîd*, 226.

1.2.7.4.b. Risâletü'l-Vaz'

İsâmüddîn isferâyînî'nin vaz' ilmine dair kaleme aldığı özgün çalışmasıdır. *Risâle fî Tahkîki 'd-Delâleti 'l-Vaz 'ıyye* olarak da bilinen eser fazla tanınmamaktadır.²²⁵

1.2.7.5. Mantık

1.2.7.5.a. Hâşiye 'alâ Tahrîri'l-Kavâ'idi'l-Mantıkıyye

Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî'nin (ö. 675/1277) mantık ilmiyle ilgili yazdığı risâlesine Kutbüddin er-Râzî (ö. 766/1365) tarafından yazılan şerh üzerine İsferyâînî'nin yazdığı bir hâşiyedir. Kazvînî'nin eserinin medreselerde okutulması ve ilim ehline şöhreti sebebiyle bu hâşiye de meşhurdur. Eserin basımı yapılmıştır.²²⁶

1.2.7.5.b. Şerhu Tehzîbi'l-Mantık li't-Teftâzânî

Teftâzânî'nin *Tehzîbü 'l-Mantık* isimli eserine İsferyâînî tarafından yazılan bir şerhtir. *Şerhu Tehzîbi 'l-Mantık ve 'l-Kelâm* ismiyle de bilinmektedir.²²⁷

1.2.7.5.c. Şerhu Risâleti's-Seyyid Şerîf fi'l-Mantık

İsferyâînî'nin, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin mantık ilmiyle ilgili risalesine yazdığı şerhtir. Farsça kaleme alınan bu eser *Kitâbü 'l-'Gurre fî 'l-Mantık* olarak da bilinmektedir.²²⁸

---

²²⁵ Durmuş, "İsâmüddîn İsferyâînî", 22/517; Brackelman, *GAL*, 2/571; Tarı, *İsâmüddîn el-İsferyâînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimne ve Me'ânî Bölümleri)*, 34.

²²⁶ Hânsârî, *Ravzâtü 'l-Cennât*, 1/179; Tüneki, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi 'l-Ulemâ ve 'l-Udebâ*, 1/617; Hüseyin Sarioğlu, "Râzî, Kutbüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/486; Ferecüllâh Zekî Kürdî (ed.), *er-Risâletü 'ş-Şemsiyye ma'a Şerhayhi ve Havâşihî* (Matbaatü'l-Emîriyye, 1323-1905).

²²⁷ Bağdâdî, *Hediyetü 'l-Ârifîn*, 1/26; Brackelman, *GAL*, 2/304; Durmuş, "İsâmüddîn İsferyâînî", 22/517.

²²⁸ Tüneki, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Brackelman, *GAL*, 2/571; Durmuş, "İsâmüddîn İsferyâînî", 22/517.

1.2.7.6. Münazara (Cedel)

1.2.7.6.a. Şerhu Risâleti'l-'Adudiyye

Adudüddîn el-Âcî'nin *Âdâbu'l-Bahs* olarak da bilinen; istidlâl yöntemi ve nazar ilminin prensiplerine dair on satır olarak yazdığı risâlesine,²²⁹ İsferyânî'nin yazdığı en meşhur şerhlerden biridir. Eserin yazma nüshaları da mevcuttur.²³⁰

1.2.7.6.b. Hâşiye 'ale'l-Âdâbi'l-Hanefiyye

El-Îcî'nin risâlesine Mollâ Hanefî (ö. 900/1494) tarafından yazılan şerhe İsferyânî tarafından yazılmış bir hâşiyedir. Eserin yazma nüshaları vardır.²³¹

1.2.7.6.c. Şerhu Âdâbi'l-Bahsi's-Semerkandiyye

Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin (ö. 702/1303) felsefe, kelâm ve fıkıh ilimleri için geçerli olan münazara disiplinlerini kaleme aldığı risâlesi üzerine müellifin yazdığı bir şerh olduğu ifade edilmektedir.²³² Ancak eserin Semerkandî'nin risâlesine el-Kemâl eş-Şirvânî (ö. ?) tarafından yazılan şerhe yazılan hâşiye olduğu da ifade edilmektedir.²³³

1.2.7.7. Edebiyat

1.2.7.7.a. Şerhu Kasîdeti'l-Bürdiyye

Mısırlı şair Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (ö. 695/1296?) Hz. Peygamber'e (sas) olan sevgisini ifade etmek için yazdığı; asıl adı *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Medhi Hayri'l-Beriyye* olup *Kasîdetü'l-Bürde* ismiyle meşhur olan 165 beyitlik manzûm

---

²²⁹ Görgün, "Îcî, Adudüddin", 21/413.

²³⁰ Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1/26; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/179; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1879, vr. 73-83.

²³¹ İsferyânî, *Şerhu'l-Ferîd*, 75; Tarı, *İsferyânî el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 35.

²³² Tarı, *İsferyânî el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 35; İsferyânî, *Şerhu'l-Ferîd*, 75.

²³³ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376.

eserine şerh, hâşiye vb. 330 civarı eser yazılmıştır.²³⁴ Bûsîrî'nin bu eserine İsferyâinî Farsça bir şerh yazmıştır. Müellif her beyitte geçen kelimelerin anlamlarını detaylı olarak verdikten sonra beyitler arasındaki ilişkiyi açıklayarak eseri şerh etmektedir.²³⁵

1.2.7.8. Kelâm

1.2.7.8.a. Hâşiye 'alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-'Âkâidi'n-Nesefiyye

Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 792/1390) *Akâidü'n-Nesefî* isimli eserine Teftâzânî tarafından *Şerhu'l-Akâid* adıyla bir şerh yazılmıştır. Medreselerde ders kitabı olarak okutulan bu metin ve şerh üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Bu hâşiyelerden biri de İsferyâinî'nin kaleme aldığı eserdir.²³⁶ Eser diğer şerh ve hâşiyelerle birlikte basılmıştır.²³⁷ İsferyâinî'nin eseri üzerine iki hâşiye çalışması yapılmış ve beraber basımı da gerçekleştirilmiştir.²³⁸

1.2.7.8.b. Şerhu Tavâli'ul-Envâr

Beyzâvî'nin kelâma dair *Tavâli'ul-Envâr min Metâli'ul-Enzâr* isimli eserine İsmâüddîn İsferyâinî'nin yazdığı şerhidir.²³⁹

---

²³⁴ Mahmut Kaya, "Kasidetü'l-Bürde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/568; Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/453-491.

²³⁵ Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, 2/462; Tüneki, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Tarı, *İsmâüddîn el-İsferyâinî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 35.

²³⁶ Şükrü Özen, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/304; Durmuş, "İsmâüddîn İsferyâinî", 22/517; Tüneki, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617.

²³⁷ Ferecüllâh Zekî el-Kürdî (ed.), *Mecmû'atü'l-Havâşî'l-Behiyye alâ Şerhi 'Akâidi'n-Nesefiyye* (Mektebetü İslâmiyye, 1332).

²³⁸ Tarı, *İsmâüddîn el-İsferyâinî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*, 36.

²³⁹ Tüneki, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/377; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2/1116; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1/26.

1.2.7.9. Fıkıh

1.2.7.9.a. Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Vikâye li’s-Sadri’s-Şerî’a

Hanefî Mezhebi’nin dört muteber fıkıh kaynağından biri olan *Vikâyetü’r-Rivâye* adlı esere, Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) tarafından yapılan *Şerhu’l-Vikâye* isimli şerhin hâşiyesidir. İsferyânî bu eserini Ubeydullah Han’ın (1533-1539) isteği üzerine yazmıştır. Şerhin Kitâbü’l-Bey’ bölümüne kadar olan kısmını kapsayan hâşiyenin h. 934 yılında yazıldığı nakledilmektedir.²⁴⁰

1.2.7.9.b. Şerhu’l-Hidâye

Burhânüddîn el-Mergînânî’nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* isimli Hanefî fıkıh eserine yazdığı şerh çalışmasıdır. Eserin yazma nüshaları vardır.²⁴¹

1.2.7.9.c. Hâşiye ‘ale’l-Hidâye

Hidâye adlı eserin kenarlarına yazılmış bir hâşiye olup yazma nüshaları mevcuttur.²⁴²

1.2.7.9.d. Hâşiyetu ‘İsâm ‘ale’t-Telvîh

Sadrüşşerîa’nın usûl-ü fıkıhla ilgili eseri olan *Tenkîhu’l-Usûl* adlı eserine Teftâzânî tarafından kaleme alınan *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki’t-Tenkîh* isimli şerhinin hâşiyesidir.²⁴³

---

²⁴⁰ Tûnekî, *Mu’cemül-Musannifîn*, 4/377; Zekî vd., *Mevsû’âtü ‘Alâmi’l-Ulemâ ve’l-Udebâ*, 1/617; Durmuş, “İsamüddîn İsferyânî”, 22/517.

²⁴¹ Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, nr. 185, vr. 115; Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 875, vr. 147-294.

²⁴² Süleymaniye Ktp., Mahmut Paşa, nr. 180, vr. 1-90; Bayezit Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1105, vr. 124.

²⁴³ Tarı, *İsamüddîn el-İsferyânî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me’ânî Bölümleri)*, 38; Bayezit Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 900, vr. 47.

1.2.7.10. Şemâil

1.2.7.10.a. Şerhu Şemâili't-Tirmizî

İmam Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Şemâilü'n-Nebeviyye* adlı eserine İsferyâinî'nin yazdığı şerhtir. Eser, *Şerhu's-Şemâil fi Hukûki Efdali'l-Verâ ve Akve'd-Delâil* ismiyle de bilinmektedir. Eserin diğer şârihi Münâvî'nin, evhadü'l-muhakkıkîn el-'İsâm el-İsferyâinî'nin daha önce kimsenin yapmadığı şekilde eser üzerindeki sır perdelerini açtığını belirtmektedir. Ancak nakil ilminin geçerli olduğu alanda aklî mülahazalara fazla yer verdiği için eleştirmektedir.²⁴⁴

1.2.7.11. Tefsir

1.2.7.11.a. Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî

Nasîruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı eserine yazdığı hâşiyesidir. İsferyâinî bu hâşiyesinde Kur'ân-ı Kerîm'in başından Ârâf Sûresi'ne kadar ve Nebe' Sûresi'nden Kur'ân'ın sonuna kadar olan kısımlarını işlemiştir. İlim ehli tarafından takdirle karşılanan çalışmanın, dönemin Osmanlı hükümdarı Sultan Süleyman Han'a (1520-1566) hediye edildiği ifade edilmektedir. Eserin bütün halinde ve iki farklı bölüm halinde birçok nüshası bulunmaktadır.²⁴⁵

1.2.7.11.b. Tefsîru Cüz'i 'Amme

Müellifin Nebe' Sûresi'nden Kur'ân-ı Kerîm'in sonuna kadar olan kısma yazdığı özgün eseridir. Bazı kaynaklarda bahsedilen eserin²⁴⁶ yazma nüshaları ve müellife aidiyeti hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

---

²⁴⁴ Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376-377; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/617; Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/26.

²⁴⁵ Hânsârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, 1/180; *el-Fihrisü's-Şâmil*, 2/569-577; Tûnekî, *Mu'cemül-Musannifîn*, 4/376; Zekî vd., *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ*, 1/616.

²⁴⁶ Hâcî Halîfe, *Süllemü'l-Vusûl*, 1/56; Ahmed Mustafâ et-Tunûsî et-Turûdî, *Câmi'ul-'İbârât fi Tahkîki'l-İsti'ârât*, thk. Muhammed Hasan el-Cerbî (Bingâzî: ed-Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 1986), 1/141; *el-Fihrisü's-Şâmil*, 2/569.

1.2.7.11.b.a. Yazma Nüshaları

Eserin ülkemizdeki yazma eserler kütüphanelerinde yedi nüshası olduğu tespit edilmiş ve bu nüshalar ilgili kütüphanelerden talep edilerek incelenmiştir. Müellifin söz konusu tefsiri üzerine tahkik çalışması yapan Ahmed eş-Şevîmî yedi farklı nüshaya ulaştığını belirtmektedir. Bu nüshalardan ülkemizde olanlar Süleymaniye Kütüphanesi, Molla Murat, nr. 105, 106 ve 107; Feyzullah Efendi, nr. 107 kayıtlı olduğunu ifade etmektedir. Bunlarla birlikte Medine Beşir Ağa Kütüphanesi, nr. 288, 63/324 ve Riyad el-Melik Abdül'azîz el-'Âmme, nr. 283 kayıtlı olan nüshalardır.²⁴⁷ Ayrıca eser hakkında bilgi veren *el-Fihrisü's-Şâmil* adlı eserde de farklı kayıtlardaki nüshalara yer verilmektedir.²⁴⁸ Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yapılan araştırmalar neticesinde yedi farklı nüshaya ulaşılmıştır. Bu nüshalar hakkında detaylı bilgi aşağıda verilecektir.

1.2.7.11.b.a.a. Feyzullah Efendi Nüshası

Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu'nda *Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti'n-Nebe'* ismiyle kayıtlıdır. Nüsha 34/1 numaralı, 1 ile 79 varaklar arasındadır. Her sayfa yirmi dokuz satırdan oluşmakta ve nesih yazısıyla yazılmıştır. Sûre isimleri kırmızı renktedir. Âyetlerin üstü kırmızı renkte çizilerek belirtilen nüshanın bazı sayfa kenarlarında kayıtlar görülmektedir. Hamdelenin olmadığı bu risâlenin kapak içinde müellifin tefsiri, hâşiyesi ve vefat tarihi bilgileri yer almaktadır. Nüshanın son sayfasında, istinsah tarihi olma olasılığı yüksek olan h. 970 yıl kaydı yer almaktadır. Müellifin vefat ettiği tarihe yakın olması sebebiyle nüshanın kıymetini artırmaktadır.²⁴⁹

1.2.7.11.b.a.b. Nuruosmaniye Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, 534/3 numarada *Tefsîru Cüz'in-Nebe'* ismiyle kayıtlıdır. 348b ile 415a varakları arasında olan nüsha atmış yedi varaktır. Sadece Nebe' Sûresi başlığı kırmızı kalem ile yazılmış ve diğer sûre ve âyetlerin üstleri kırmızı renkte çizilmiştir. Ayrıca sûre isimleri kenarlara

---

²⁴⁷ İsmâüddîn el-İsferâyînî, *Tefsîru Cüz'ü 'Amme*, 58-64.

²⁴⁸ *el-Fihrisü's-Şâmil*, 2/569.

²⁴⁹ Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 74/1, vr. 1-79.

kırmızı renkle yazılmıştır. Risâlenin kapak içindeki ilk sayfasında müellife ait olduğu ve nadir bulunduğu ifade edilmiştir.²⁵⁰

1.2.7.11.b.a.c. Atıf Efendi Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu'nda 172/6 numarada *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adıyla kayıtlıdır. Sûre isimleri, Mekkî ve Medenî oluşu ve âyet sayıları kırmızı kalem ile yazılmış ve âyetlerin üzeri kırmızı renkle çizilmiştir. Eserin bazı sayfa kenarlarına açıklamalar yazılmıştır. İstinsah tarihi h. 960 olarak ifade edilen eser ülkemizdeki yazma eser kütüphalarında bilinen en eski nüsha olma özelliğindedir. 141b ile 229a varaklar arasındaki eser seksen sekiz varaktır.²⁵¹

1.2.7.11.b.a.d. Hafid Efendi Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi Koleksiyonu'nda 7 numarada kayıtlı olan nüsha 57 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın ilk varakında “*İsâmüddîn Tefsîru Cüz'i'n'Nebe*” kaydı yer almaktadır. Besmele, hamdele ve salvele'yla başlamaktadır. Sûre isimleri kırmızı mürekkeple yazılı olup âyetlerin üstleri kırmızı çizgiyle belirgin hale getirilmiştir. Her varakta 27 satır olan nüshanın çoğu sayfa kenarlarında kayıtlar bulunmaktadır. Nüshanın sonunda İsfereyînî'nin eserini 03 Zilhicce Çarşamba günü 920 yılında yazdığını ve 09 Muharrem 1109 tarihinde de eksikliklerinin tamamlandığı bilgisi not düşülmüştür.²⁵²

1.2.7.11.b.a.e. Fatih Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu'da 288 numarada kayıtlı nüsha ilk varakında *Tefsîru 'İsâm* ismiyle zikredilmektedir. 85b ile 147b varakları arasındaki eser atmış iki varaktır. Bazı sayfa kenarlarında kayıtlar mevcuttur. Berâetü'l-istihlâl olmaksızın doğrudan âyetlerin tefsirine başlanmıştır. Bazı âyetler kırmızı kalem ile yazılırken, çoğunluğunun üzeri kırmızı kalem ile çizilerek belirginleştirilmiştir.

---

²⁵⁰ Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 534/3, vr. 348b-415a.

²⁵¹ Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 172/6, vr. 141-236.

²⁵² Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 7, vr. 1a-57b.

Sayfalar 31 satırdan oluşmaktadır. Son sayfasında h. 11 Cemâziye'l-evvel Perşembe günü 1075 yılında Konstantîniyye-i Mecîd'de (İstanbul) istinsah edildiği bilgisi ile “es-Seyyid İbrâhîm” yazılı bir mühür yer almaktadır.²⁵³

Mahtûtanın istinsah tarihi müellifin vefat tarihine yakın olması, sayfalardaki âyetlerin tertibine riayet edilmesi ve yazının diğerlerine göre okunmasının daha kolay olması sebebiyle çalışmada Fatih Koleksiyonu'ndaki nüsha esas alınmıştır.

1.2.7.11.b.a.f. Haraççioğlu Nüshası

Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Haraççioğlu Koleksiyonu'da *Tefsîru Cüzi'n-Nebe'* ismiyle 165 numarada kayıtlıdır. 2b ile 108 varakları arasındaki risâle toplam yüz altı varaktır. Ta'lik ile yazılmış ve her sayfa yirmi beş satırdan oluşmaktadır. Sûre başları kırmızı renkte yazılmıştır. Risâlenin sırtında eser ve müellifin isminin yazılı olduğu bilgi notu yer almaktadır. Eserin sayfa kenarlarında birçok açıklamalar bulunmaktadır.²⁵⁴

1.2.7.11.b.a.g. Amasya Beyazıt Nüshası

Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi'nde 135/1 numarada bulunan nüsha *Tefsîru Sûreti'n-Nebe'* adıyla kayıtlıdır. 1a ile 74b varakları arasındadır. Kıрма nesih ile yazılan sayfalar on dokuz satırdan oluşmaktadır. Sûre isimleri kırmızı mürekkeple yazılmış ve âyetlerin üzeri kırmızı renk ile çizilmiştir. Eserin bulunduğu risâle kısmen zarar görmüştür. Eserin ilk sayfasında H. 1118 tarihinde istinsah edildiği ve müellife ait tefsîr olduğu bilgisi yer almaktadır.²⁵⁵

1.2.7.11.b.b. Müellife Âidiyeti

İsâmüddîn İsferyânî yazdığı eserlerin çoğunluğunda besmele, hamdele ve salveleden sonra ismini zikrettiği halde bazılarında bu âdetini uygulamamıştır. Çalışmaya konu olan eserinde de müellif ismini takdim etmemektedir. Eserin ulaşılan

---

²⁵³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b-147b.

²⁵⁴ Bursa İnebey Yazma Eserler Ktp., Haraççioğlu, nr. 165, vr. 2b-108.

²⁵⁵ Amasya Bayezit İl Halk Ktp., nr. 135/1, vr. 1a-74b.

nüshaların bazılarında besmele, hamdele ve salvele ile giriş yapılırken, bazılarında bu da mevcut olmayıp doğrudan âyetlerin tefsirine başlanmaktadır. Ancak eserin İsferyâinî'ye ait olduğunu gösteren bir takım işaretler ve kesinlik ifade eden deliller vardır.

Eserin müellife aidiyetini şüpheye mahal bırakmayacak şekilde gösteren delil kendi eserinde tefsirine yapmış olduğu atıftır. Söz konusu eser İsferyâinî'nin İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserine yazdığı şerhidir. Bu şerhinin mukaddimesinde müellif eserin ismini sarahaten zikretmektedir.²⁵⁶ Şerhinin harf-i cerler bölümünde kalem vâv'ı ve tâ'sını uzunca izah ettikten sonra²⁵⁷ aynı mesele hakkında 'amme cüzüne yazdığı tefsirine yönlendirmektedir.²⁵⁸ Müellifin kendisine aidiyeti kesin olan şerhinde yaptığı bu atıftan tefsirini Herât'ta yazdığı bilgisinin yanı sıra müellife ait olduğu da kesinlik kazanmaktadır.

Müellifin söz konusu eserinin varlığından üç eser bahsetmektedir. Bu eserlerden birincisi, Kâtip Çelebî *Keşfü'z-Zünûn*'un biyografisi niteliğindeki eseri olan *Süllemü'l-Vusûl* adlı eserinde *Tefsîru'n-Nebe'* olarak zikretmektedir.²⁵⁹ İkinci olarak, Arap Dili ve Edebiyatı biyografisi eseri *Câmi'ul-'İbârât*'ta Turûdî *Tefsîrun li-Cüz'i 'Amme* ismiyle müellifin eserleri arasında saymaktadır.²⁶⁰

Üçüncü olarak, müellifin söz konusu tefsirinden bahseden kaynak ise *el-Fihrisü's-Şâmil* adlı Kur'ân ilimleri ve tefsirler hakkında yazma eserlerin fihrist çalışması olan eserdir. Bu eserde İsmüddîn İsferyâinî başlığı altında müellife ait *Tefsîru Süreti'n-Nebe'* ismiyle dört yazma nüsha ile *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* ismiyle

---

²⁵⁶ İsmüddîn el-İsferyâinî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*, 2.

²⁵⁷ İsmüddîn el-İsferyâinî, *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*, 287-290.

²⁵⁸ Bahsi geçen ifadeyi müellif 'amme cüzündeki el-Leyl Süresi, 92/1 âyeti örnek olarak verdikten sonra konuyu şu şekilde sonlandırmaktadır:

(ولو بقيت طالباً لدفعه؛ عليك بتفسيرنا لجزء "عمّ يتساءلون" فإننا أشبعنا الكلام فيه، ولم نر إيراداً في هذا الكتاب، لأنه بلغ الإطناب حدَّ الإسهاب)

Bu meselede şüphesini izale etmek isteyen 'Amme Yetesâ'elün Cüzünü Tefsir'imize baksın. Çünkü biz orada bu konuda doyuruucu kelâm ettik. Bu mesele çok uzadığı için bu kitapta zikretmeye ihtiyaç duymadık. Bkz. İsmüddîn el-İsferyâinî, Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib, 290.

²⁵⁹ Hâcî Halife, *Süllemü'l-Vusûl*, 1/56.

²⁶⁰ Turûdî, *Câmi'ul-'İbârât*, 1/141.

kayıtlı bir yazma nüsha ve buldukları yerlerin adları verilmektedir.²⁶¹ Bu kaynaklarda eserden bahsedilmesi, eserin bazıları tarafından bilindiğini, ancak *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı esere yazdığı hâşiyesi kadar meşhur olmadığını göstermektedir. Çünkü söz konusu hâşiyenin onlarca nüshası mevcut ve bütün kaynaklarda zikredilmektedir.

Zikredilen bu delil ve işaretlere ilaveten İsferyî'nin tefsir çalışmasının nüshalarının başında veya bulunduğu risâlenin iç kapağında mutlaka *'İsâmüddîn Tefsîru Cüz'in-Nebe'*, *Tefsîru 'İsâm, Tefsîru'n-Nebe'* li-*'İsâmüddîn, Hêzê Tefsîrun min Sûreti'n-Nebe'* li-*'İsâmüddîn el-İsferyîni rahmetullâhi 'aleyhi* gibi ifadeler ile müellife aidiyetini ifade etmektedirler. Hususi olarak Nuruosmaniye Koleksiyonunda Osmanlıca olarak: *Merhûm ve Mağfûrun leh 'İsâmüddîn Sûre-i Nebe'den âhir-i Kur'an'a kadar Kur'an-ı 'Azîm'i tefsîr eylemiştir. Nâdir bulunur. Ama fennî güzel tefsîr olunmuştur*²⁶² cümleleri müellife ait olmasının yanı sıra eserin her yerde bulunmadığını ve güzel bir tefsir olduğunu belirtmektedir.

Son olarak, müellifin tefsire dair yazdığı iki eser vardır. Söz konusu müstakil tefsiri fazla bilinmediği için bunun da Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyeye olma olasılığı akla gelebilmektedir. Ancak iki eser arasında hem metod hem de muhteva bakımından fark göze çarpmaktadır. Müellif *Hâşiyetü Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı eserinde “kavlühû” ifadesiyle Kâdî Beyzâvî'nin tefsirinden kelime veya kelime gruplarını zikretmekte ve sonrasında müfessirin ibaresine bağlı olarak izahlarda bulunmak suretiyle hâşiyesini tamamlamaktadır.²⁶³ Ancak müstakil tefsirinde ise diğer tefsir eserlerinin müellifleri gibi âyetlerden sonra kendi ilmî birikimine göre açıklamalarda bulunmaktadır. Karşılaştırıldıklarında muhteva ve yöntem olarak tamamen birbirinden farklı iki farklı eser olduğu açıkça görülmektedir.

---

²⁶¹ Adı geçen eserde zikredilen nüshalar: Şehit Ali Paşa, nr. 384; Molla Murat, nr. 10; Molla Murat, nr. 11; Molla Murat, nr. 11. Ayrıca es-Su'diyye, nr. 68/1'de müellifin ismiyle kayıtlı, el-Enbiyâ Sûresi'nden başlayıp es-Sâffât Sûresi'ne kadar yazılmış bir tefsirin daha kayıtlı olduğu bilgisine yer verilmektedir. Ancak bu nüshanın IX. asırda yazıldığı kaydedilmiştir. X. asırda yaşadığı bilinen müellife ait olmadığı mülahazası yer almaktadır. Bkz. *el-Fihrisü's-Şâmil*, 2/569.

²⁶² Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 534/3, vr. 348b.

²⁶³ Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 74/1, vr. 82b-179b.

2. İSÂMÜDDÎN İSFERÂYÎNÎ'NİN 'AMME CÜZÜ TEFSİRİ VE TEFSİRİNDEKİ METODU

2.1. 'Amme Cüzü Tefsirine Genel Bakış

Kur'ân-ı Kerîm Allah tarafından insanlara hidayet rehberi olarak gönderilmiştir. İnzâl sebebinin gerçekleşmesi için akıl sahipleri tarafından okunması ve anlaşılması gereken ilâhî rehberin bu yönüne vurgu yapmak için birçok âyette akletme,²⁶⁴ ibret alma,²⁶⁵ tefekkür²⁶⁶ ve tezekkür²⁶⁷ gibi ifadeler ile insanlar manasını anlamaya sevk edilmiştir. İlâhî mesajın anlaşılmasına yönelik hizmet etmeyi kendisine görev addeden birçok İslâm âlimi Kur'ân-ı Kerîm'e tefsir yazmışlardır. Bu tefsirler Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını kapsayacak şekilde yazıldığı gibi belli bir bölümü, sûre veya sûre grupları, âyet veya âyet grupları veya cüz veya cüz gruplarını kapsayan eserlerdir.

Her devrin ilmî, sosyal ve kültürel şartlarına göre Kur'ân-ı Kerîm'in yaşanılan dönemin şartları içinde daha iyi anlaşılmasına hizmet eden bu eserlerden bazıları müstakil olarak Kur'ân-ı Kerîm'in otuzuncu cüzünün tefsir edilmesine yönelik olmuştur. 'Amme cüzü olarak da isimlendirilen bu bölüm, çoğunluğu Mekke'de nâzil olan otuz yedi kısa sûreden meydana gelmektedir.²⁶⁸ Bu sahada kaleme alınan eserlerden biri de İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî'nin yazdığı '*Amme Cüzü Tefsiri*' adlı çalışmasıdır.

Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren biyografi eserlerinden bazıları kısaca, bazıları ise detaylı bilgi verme gayreti içinde hareket ederek bütün eserlerini zikretme çabasına girmişlerdir. Ancak kaynakların çoğunda ittifakla Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyesi zikredilirken, İsferâyînî'nin '*Amme Cüzü Tefsiri*'ne birkaçı yer vermiştir.²⁶⁹ Tez konusu belirleme aşamasında başka bir eser araştırılırken tesadüfen

---

²⁶⁴ el-Bakara, 2/44, 73, 164; el-Mâide, 5/65, 118.

²⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/13; en-Nahl, 16/66.

²⁶⁶ el-Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmrân, 3/191.

²⁶⁷ el-Bakara, 2/221; el-En'âm, 6/152.

²⁶⁸ Bekir Topaloğlu, "Nebe' Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/470-471.

²⁶⁹ Hâcî Halife, *Süllemü'l-Vusûl*, 1/56; Turûdî, *Câmi'ul-'İbârât*, 1/141.

tespit ettiğimiz eserin gün yüzüne çıkması ve ilgililerine sunulması amacıyla çalışılması uygun görülmüştür.

2.2. Tefsir Metodunu Oluştururken Kullandığı Kaynaklar

Eserlerinin büyük bir kısmı Arap Dili ve Belâgatı hakkında olan İsmüddîn İsferyânî telif ettiği tefsirinde bu ilimleri uygulama imkânı bulmuştur. Eleştirel ve tartışmacı üslûbunun yanında mantık ve felsefe sahasında da hatırı sayılır eser kaleme alan müellif tüm bu kişilik özelliklerini ve müktesebâtını tefsirine yansıtmak isteyecektir. Bu sebeple müellifin yazdığı eser hacim olarak küçük ancak kaynak olarak zengin bir eserdir.

Kur'an âyetlerini tefsir eden her müfessir eserini kaleme alırken diğer Kur'an âyetleri, Hz. Peygamber (sas), Sahâbe ve Tâbiîn kavilleri, sözlükler ve Arap Diliyle ilgili kaynaklara müracaat etmesi kaçınılmazdır. Aynı şekilde ele alacağı âyetlerle ilgili diğer müfessirler tarafından yapılan açıklamalardan haberdar olması da gereklidir. Bu sebeple İsferyânî âyetleri açıklamakta, hatta sarf, nahiv, i'râp tahlilleri, belâgat nükteleri ve kelimelerin anlamlarını izah etmek için birçok eserden istifade etmiştir. İlgili başlıklar altında İsferyânî'nin yararladığı kaynaklar tespit edilecek ve birkaç örnek olması bağlamında ilgili nüshadaki varaka işaret edilecektir.

2.2.1. Tefsir Kaynakları

Kur'an âyetlerini tefsir eden her müfessirin müracaat edeceği ilk kaynak, diğer Kur'an âyetleridir. İsmüddîn İsferyânî'nin Kur'an âyetleriyle yaptığı açıklamalara ilgili başlık altında değinilecektir. Tefsir ile ilgili istifade ettiği diğer müfessirlerin eserlerinin birçoğunun ismini zikretmemektedir. Özellikle ismini zikrettiği başvuru kaynağı Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil* adlı eseridir.²⁷⁰ Daha sonra kendisinin de hâşiyesini yazdığı Nâsiruddîn Ebû Sa'îd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*'idir.²⁷¹ Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö.

---

²⁷⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86a, 86b, 87b, 88a.

²⁷¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86a, 86b, 87b, 88a.

710/1310) *Medârikü't-Tenzil ve Hakâ'iku't-Te'vil*²⁷² ve Ebû Hafs Necmüddîn en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *et-Teyssîr fi't-Tefsîr*²⁷³ adlı eserinden istifade ettiği görülmektedir. Müellifin husûsî olarak üzerinde durduğu kelimelerin anlamları ve belâgat nükteleri konusunda Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*,²⁷⁴ Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830 ?) *Me'âni'l-Kur'ân*²⁷⁵, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824 ?) *Mecâzü'l-Kur'ân*,²⁷⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *El-Basît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Âzîz*,²⁷⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Es-Serî ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühû*.²⁷⁸ İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Garîbü'l-Kur'ân*²⁷⁹ ve Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V/XI yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*²⁸⁰ gibi eserlere müracaat ettiği anlaşılmaktadır.

2.2.2. Hadîs Kaynakları

Hz. Peygamber'den (sas) vârit olan söz, fiil ve takrîrler, sahâbe ve tâbiîn kavilleri Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir edilmesinde Murâd-ı İlâhî'nin anlaşılmasına yönelik müracaat edilen ikinci kaynak niteliğindedir.²⁸¹ Bu gerçeğin farkında olan müellif âyetleri izah ederken hadîslere başvurmuştur. Başvurduğu hadîsler âyetin anlamını açıklamaya mâtuf olduğu gibi tercih ettiği mânâyı delillendirme veya bir kelimenin anlamını açıklama sadedinde olabilmektedir. Zikrettiği hadîsler, Hz. Peygamber'in (sas) Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması amacına yönelik yaptığı tefsir niteliğindeki sözleri, âyetlerin anlaşılmasına hizmet eden söz, fiil veya takrîrleri olabilmektedir.

²⁷² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86a, 86b, 87b, 126b.

²⁷³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 127b.

²⁷⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr 99b, 101b, 104a.

²⁷⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 100b.

²⁷⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr 106a, 140b.

²⁷⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 100b, 101a.

²⁷⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 98a, 100b, 121b, 137a.

²⁷⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 98a, 102a.

²⁸⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86b.

²⁸¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 524.

Müellif eserinde yer verdiği bu amaca yönelik hadisleri zikrederken çoğunlukla her hangi bir kaynak ismi zikretmemektedir. Yer verdiği hadislere *el-me'sûr* (المأثور),²⁸² *ruviye 'an...* (رُوي عن),²⁸³ *evrade kavlü'n-Nebiyyi* (أورد قول النبي), *limâ verede fi'l-ahbâri* (لما ورد في الأخبار)²⁸⁴ ve *fi'l-hadîsi* (في الحديث)²⁸⁵ gibi ifadeler ile âyet bağlamında yer vermektedir. Her hangi bir kaynak zikretmediği gibi hadîslerin senedini veya son râvîsinin ismini de belirtmemektedir. Yapılan araştırmalarda müfessirin istifade ettiği rivayet ürünlerinin *Buhârî*, *Müslim*, *Tirmizî*, *Ebû Dâvûd* ve *İbn Mâce* gibi kütüb-ü sitte ile Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Müstedrek*'i, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'i, Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünenü'l-Kübrâ*'sı ve Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemü'l-Kebîr* ve *Evsat* gibi kaynaklarda zikredildiği görülmektedir. İsferyânî bazen hadîsin son râvîsi ve kaynağına yönelik bilgilere yer verdiği de görülmektedir. Örneğin, Gâsiye Süresi'nin ilk âyetini açıklarken Hz. Âişe (ö. 58/678) kanalıyla rivayet edilen hadîs için "müttefekun aleyh" ifadesini kullanmaktadır.²⁸⁶ Bu tabirle hadîsin, *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'de bulunduğu işaret etmektedir. Söz konusu hadîs-i şerîfler arasında sıhhat veya zayıflık açısından bir değerlendirme yapmadığı görülmektedir. Müfessirin eserinde yer verdiği hadîsler ilgili konu başlığında değerlendirilecek olup sıhhat ve zayıflık durumlarına işaret edilecektir.

2.2.3. Kıraat Kaynakları

Müellif kıraat ile ilgili hususlara temas etmiştir. Mütevâtir veya şâz kıraatları, izah etmek istediği konuyla ilgili olması dolayısıyla kısaca değinmiştir. Kısaca işaret etmekle yetindiği farklı kıraatlar hususunda, bir kaynak veya kıraat imâmının ismine yer vermemiştir. Ancak ilgili ayetle ilgili kıraat farklılıklarını ifade etmekte kullandığı uslûptan, zikrettiği rivayetin mütevâtir veya şâz olduğu anlaşılmaktadır.

²⁸² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86a.

²⁸³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 112b.

²⁸⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 89b.

²⁸⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 89a, 119b, 121b.

²⁸⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 114a.

Müellif şâz kıraatları ifade etmek için “temrîz” kalıbını²⁸⁷ kullanmaya özen göstererek bu kıraatın şâz olduğuna dikkatleri çekmektedir. Bu kalıp için (وقد قُرئَ به) *bu şekilde okundu* ifadelerine yer vermektedir. Bu kıraat çeşidini ele aldığı âyetin izahında kullanacağı için zikrettiği anlaşılmaktadır.²⁸⁸

Şâz kıraatler için hususi bir kalıp kullanan müellif, diğer kıraat çeşitleri olan mütevâtir veya meşhûr kıraatlerin çeşidini belirtmemektedir. Bu kıraatleri zikrederken kullandığı ifadelerden de çeşitleri anlaşılmamaktadır. Bunlar için doğrudan söz konusu âyetteki kıraat çeşitlerini zikretmektedir. Örneğin, *ma'lum sığa* ve kelimesinin ²⁸⁹ وَيَصَلَّى *şeddesiz okunuşu, meçhûl sığada şeddeli ve şeddesiz kıraat vechinin olduğunu ifade etmektedir.*²⁹⁰ Bu şekilde farklı misaller nüshada mevcuttur.²⁹¹

2.2.4. Arap Dili Kaynakları

Müfessir Kur'ân âyetlerini açıklarken takip ettiği aşamalar gereği kelimelerin anlamlarına yer vermektedir. Bu hususta İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) tam adı *Tâcü'l-Luga* veya *Sihâhu'l-Luga* olup kısaca *es-Sihâh* olarak bilinen eseri en çok yararlandığı ve alıntı yaptığı ilk kaynak olma özelliğindedir.²⁹² Bununla birlikte diğer tefsir eserleriyle Me'âni'l-Kur'ân ve Mecâzü'l-Kur'ân türü eserlerdeki bilgilerden istifade ettiği görülmektedir. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858) kısaca İbnü's-Sikkît'in dil hatalarını düzeltmek için kaleme aldığı *Islâhu'l-Mantık*²⁹³ adlı eserinden de yer yer istifade etmektedir.

Arap Dil bilgisi konusunda Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî'nin (ö. 672/1274) *Teshîlü'l-Fevâ'id* ve *Tekmilü'l-Makâsîd*

---

²⁸⁷ Temrîz: bir rivayetin zayıf olduğunu ifade etmek için kullanılan özel kelime ve sıgaldır. Bkz. Erdinç Ahatlı, “Temrîz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/433-434.

²⁸⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b, 101b, 102b, 117b.

²⁸⁹ el-İnşikâk, 84/12.

²⁹⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 108b.

²⁹¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr 102b, 112b.

²⁹² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 87b, 87a, 88a, 88b, 140b.

²⁹³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 98a, 116b, 128b.

kısaca *et-Teshîl* ve *Şerhu't-Teshîl*²⁹⁴ ile Radıyyüddîn Muhammed b. El-Hasen el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289'dan sonra) *Şerhu'l-Kâfiye* ve *Şerhu'ş-Şâfiye*'sinden istifade ettiği anlaşılmaktadır.²⁹⁵ Esterâbâdî'den alıntı yaparken “Necmü'l-Eimme” lakabını zikrederek yer vermesi saygı duyduğunu göstermektedir.²⁹⁶ Ayrıca İmâm Sîbeveyh'in (ö. 180/796) *El-Kitâb*'i²⁹⁷ ve İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye fi'n-Nahv*²⁹⁸ adlı eserleri kaynakları arasında zikredilebilir.

2.2.5. Kelâm Kaynakları

İsferâyînî eserinde en çok istifade ettiği kaynak Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı olması sebebiyle genelde Mu'tezile Mezhebi, özelde ise Zemahşerî'nin eserinde yer verdiği îtikat meselelerine değinmektedir. Kelâm ilmiyle ilgili konularda genel tavrı, Ehl-i Sünnet Mezhebi'nin görüşlerine bağlı hareket etmektir. Ancak bu konuda her hangi bir kaynak ismine yer vermediği görülmektedir. Mesela “tevbeleri kabulünün Allah'a vacip olması” görüşü bağlamında “Mu'tezile” ismini zikrederek konuyu ele almaktadır.²⁹⁹

2.3. İsâmüddîn İsferâyînî'nin Tefsirindeki Metodu

Her müfessirin Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir ederken izlediği bir metod vardır. Genellikle rivayet ve dirâyet metodu olarak sınıflandırılan bu yöntemlerin her ikisinden de istifade edilmektedir. Bu başlık altında İsâmüddîn İsferâyînî'nin tefsirini oluştururken bu yöntemlerden nasıl istifade ettiği ele alınacak olup rivayet ve dirâyet metodlarından hangisinden daha fazla istifade ettiği incelenecektir. Ancak daha öncesinde müfessirin eserinde kendine ait olan üslûbu ele alınacaktır.

---

²⁹⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 87b, 112b, 114b, 138b.

²⁹⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 98a, 122b, 122a.

²⁹⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 112b.

²⁹⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 98a, 122b.

²⁹⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 98a, 122b, 122a.

²⁹⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117b.

2.3.1. Tefsirin Üslûbu

Kaleme aldığı eser bağlamında İsferyâînî'nin ilmî ve akademik birikimini okuyucuya yansıtmadaki mahareti, tefsirinde meseleleri açıklamakta izlediği yöntemle bağlıdır. Müfessirin bir yazar olarak kendine ait olan tarzı ve âyetleri tefsir ederken O'nu diğer müfessirlerden ayıracak olan, konuyu ele alma üslûbudur. Bu başlık altında İsferyâînî'nin tefsirini kaleme alırken âyetleri açıklama, kaynaklara işâret etme, kendi görüşlerine yer verme, okuyucuların dikkatini çekme ve yaptığı eleştirilerde nasıl bir üslûp kullandığına yer verilecektir. Böylelikle müfessirin diğerlerinden ayrıldığı noktalar görülmüş olacaktır.

2.3.1.1. Âyetleri Açıklamada Takip Ettiği Üslûbu

İsâmüddîn ele aldığı âyeti açıklamakta parçadan bütüne doğru giden bir yöntem kullanmaktadır. Öncelikle âyetleri oluşturan harf ve kelimeler üzerinde durmakta ve bunların anlamlarına değinmektedir. Sonrasında âyet veya âyet gruplarının tamamını ele alarak değerlendirmeye tâbî tutmaktadır. Bunu yaparken farklı dil bilgisi seçenekleri ve belâgat nüktelerine değinmektedir. Daha sonra âyette bahsedilen konuları farklı açılardan ele almaktadır. Değişik kaynaklara yaptığı atıflarla bilgileri okuyucuya sunduktan sonra kendi görüşüne de yer vermektedir.

Örneğin, A'lâ Sûresi'nin âyetlerini ³⁰⁰ (2) *سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى (1) الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى (2)* açıklarken İsferyâînî, *سَبِّحْ* kelimesinin tenzîh etmek anlamında emir olduğunu ifade ettikten sonra *اسْمَ رَبِّكَ* terkihiyle, yalnız kendisine ait olan isim ve sıfatlarla, şirkten uzak olarak itaat ve teslimiyetle Allah'ın zikredilmesi gerektiğine dikkatleri çekmektedir. Âlim ve Rahîm gibi diğer insanlar için de müşterek olarak kullanılan isim ve sıfatlarla yapılan zikirde, Allah ile diğer insanların bu sıfatlarla isimlendirilmelerinin ayırt edilmesi ve eşit kabul edilmesinden tenzîh edilmesine vurgu yapmaktadır. Müfessir yaptığı bu açıklamalardan sonra âyetteki tenzîh emri hakkında kendi düşüncelerine iki farklı açıdan bakarak yer vermektedir. Birinci olarak, âyette de zikredilen *isim* kelimesini telaffuz ederek Allah'ın anılmasıdır. Bu meyanda âyetin,

³⁰⁰ el-A'lâ, 87/1, 2.

Allah'ın isim ve sıfatlarının pis mekânlarda ve anlamını tefekkür etmeksizin anılmasından uzak durulmasına işaret ettiğini belirtmektedir. Mânâsını düşünerek Allah'ın isimlerinin anılması noktasında, *Onlar ancak sizin (ilâh edindiğiniz şeylere) taktığınız isimlerdir*³⁰¹ âyetine yer veren İsferyâinî, her isminin Allah'ın bir sıfatını anlattığını düşünmektedir. Konuyla ilgili Allah'ın sadece temiz yerlerde, Kemâl Sıfatları'yla, mânâsını düşünerek ve kudretini idrak etmeye yönelik isimleriyle zikredilmesi gerektiğini ifade etmektedir.³⁰²

İkinci olarak ise, *isim* kelimesini söylemeden Allah'ın zikredilmesi düşünüldüğünde âyetin, Allah'ın zâtına uygun olmayan isimlerle anılmasından kaçınılması anlamında olduğunu ve Hz. Ali'nin (r.a.) *الذي خلق فسوى . سبحان ربِّي الأعلى* şeklindeki kıraatını delil olarak kullanmaktadır. Çünkü daha önce kılınan namazların rukûsunda *Allâhümme le-ke raka'tü* ve secdesinde *Allâhümme le-ke secettü* şeklinde söylenmekteydi. Ancak bu âyet indirildikten sonra Allah Rasûlü (sas) *Sübhâne-sme Rabbiye'l-'Alâ* şeklinde değil de *Sübhâne Rabbiye'l-'Alâ* şeklinde söylenmesini tavsiye ettiğini belirtmektedir.³⁰³ Bu açıklamalarından Allah'ın *isim* kelimesi kullanılmadan anılması gerektiği düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Daha sonra âyetin son kelimesi *الأعلى* lafzı hakkındaki açıklamalarına geçmektedir. Bu kelimenin Allah'ın bir sıfatı olduğu, âyet bağlamında *Rabbike* kelimesini nitelediği ve mekânsal yüceliğe değil, Allah'ın her şeye kâdir ve gâlip olmasını ifade ettiğini belirtmektedir. İsferyâinî, bu kelimeyi *isim* kelimesinin sıfatı olarak kabul edenlere göre sonraki âyetin yeni bir cümle başlangıcı olduğu şeklinde i'rab değerlendirmesi yapmaktadır.³⁰⁴ Bu ifadesi müfessirin i'rab konusunda farklı düşüncede olduğunu îmâ etmektedir.

İlk âyeti bu açıklamalarla tamamlayan müfessir ikinci âyetteki *الَّذِي خَلَقَ* lafzını, *kulların fillerine varıncaya kadar her şeyi yarattı* şeklinde izah ederek Mu'tezile'ye gönderme yaptığı anlaşılmaktadır. *فَسَوَّى* kelimesini ise *mahlûkâtın kendisiyle eksiksiz*

---

³⁰¹ en-Necm, 53/23.

³⁰² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 113b.

³⁰³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 113b.

³⁰⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 113b.

ve mükemmel olacakları şeyleri yaratarak onları düzene koydu mânâsını tercih etmektedir.³⁰⁵

İsâmüddîn İsferyâînî, هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْعَاشِيَةِ³⁰⁶ âyetindeki istifhâm harfinin arz ifade ettiğini belirttikten sonra *gâşiye* kelimesini farklı kanaklardan yaptığı alıntılarla izah etmektedir. Cevherî'nin kelimeyi *dehşetiyle her şeyi kapladığı için kıyamet* olarak açıkladığına yer vermektedir. Zemahşerî ise kelimeyi *bütün şiddetiyle insanları kaplayan ve onları korkusuyla örten felaket* olarak ifade ettikten sonra *azap kâfirleri bürüyeceği gün*³⁰⁷ âyetini delil olarak kullanmak suretiyle neticede bunun *Kıyamet* demek olduğunu belirtmektedir. İsferyâînî bu bilgilerden sonra her iki anlamı da kendisi yorumlayarak âyet üzerinde değerlendirmelerde bulunmaktadır. İfadelerinden iki farklı mânâ arasında tercih yapmadığı ve her ikisinin de mümkün olabileceği düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁸

2.3.1.2. Âyetlerdeki Maksadı Açıklamakta Kullandığı İfadeler

İsferyâînî ele aldığı âyetleri çeşitli yönleriyle izah etmektedir. Âyetteki kelimenin mânâsını ifade etmekte veya kelimelerin sarf bilgisi, anlamı, nahiv kuralları, i'rab tahlilleri ve belâgat nükteleri gibi hususlara dair açıklamalar yapmaktadır. Âyet veya âyet gruplarını farklı açılardan değerlendirmeye tâbî tutan müellif, sonrasında kullandığı ifadeler ile âyetin anlamına etkisini ifade etmektedir.

Müfessir eserini kaleme alırken bazen hiçbir ara ifadeye yer vermeksizin direk âyetlerdeki maksadı ifade etmektedir. tinden sonra bu tarzda, amacın âye ³⁰⁹كَلَّا سَيَعْلَمُونَ sormak, *ihtilâf* veya *yeniden dirirmeyi inkârdan vazgeçirmek ve sebebini beyân etmek yahut bunlardan vazgeçirip daha sonra kendilerine tatmin edici bilginin verileceğini vadetmek* şeklinde açıklamaktadır.³¹⁰

---

³⁰⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 113b.

³⁰⁶ el-Gâşiye, 88/1.

³⁰⁷ el-Ankebût, 29/55.

³⁰⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 114a.

³⁰⁹ en-Nebe', 78/ 4.

³¹⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85a.

Çoğunlukla kelime veya âyetin anlamlarını izah etmek için *ma'nâ* (معنى),³¹¹ *ya'nî* (يعني) ve *ey* (أي) kelimelerini kullanmaktadır. Bu kelimelerden *ma'nâ* kelimesini kullanarak yaptığı açıklama ve takdirler bir hayli fazladır. Mesela, (يتساءلون)³¹² kelimesinin sülâsî anlamında kullanılabileceğine dikkatleri çekerek (معنى يسألون) şeklindeki ifadesiyle buna işaret etmektedir.³¹³

Ya'nî kelimesiyle, Nebe' Sûresi'nin üçüncü âyetinin mef'ûl de olabileceğini ifade ettikten sonra (يعني النبي الذي اختلفوا في شأنه) *yani hakkında ihtilaf ettikleri nebî* şeklinde açıklamalarda bulunmaktadır.³¹⁴ *Ey* tefsiriyyesini kullanarak 'an harf-i cerrinin ta'lîl ifade ettiğini belirttikten sonra (أي عن أي سبب) *hangi sebepten, neden* şeklinde açıklamaktadır. Nebe' Sûresi'nin birinci âyetindeki (يتساءلون) kelimesinden sonra aynı ifadeyle *Mekke halkı birbirine soruyor* ifadelerine yer vermektedir. Bu ifade müellifin maksadı izah etmekte en çok kullandığı terimdir.³¹⁵

2.3.1.3. Soru – Cevap Üslûbu

Müellif âyetler bağlamında işlediği meselelere dikkatleri yoğunlaştırmak için farklı ifadelerle yer vermektedir. *ve-yüşkilü* (ويؤشكيل) terkibi bu ifadelerden biridir. Örneğin, dikkatleri yoğunlaştırma adına kullandığı *ve-yüşkilü* ibaresine *sümme* atıf harfinin zikredildiği âyet ile³¹⁶ bir önceki âyet arasında sadece zikredilen atıf harfinin ziyade edildiği halde nasıl ikinci âyetin daha şiddetli mânâ ifade ettiğini açıklarken

---

³¹¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88b, 89a.

³¹² en-Nebe', 78/1.

³¹³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

³¹⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

³¹⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b, 89b.

³¹⁶ en-Nebe', 78/5.

kullanmaktadır.³¹⁷ Bu bağlamda müellif, *fe-in gulte .....? gultü....* (فإن قلت .....؟ قلت...) şeklinde fenkale usûlüne başvurduğu da görülmektedir.³¹⁸

2.3.1.4. Okuyucunun Dikkatini Çekmeye Yönelik Üslûbu

İsâmüddîn İsferyânî tefsirini kaleme alırken okuyucuların dikkatini eserine yoğunlaştırmaları için bir takım ifadeler kullanmıştır. Yapılan açıklamalar esnasında okurları eserin içine çekmek, dikkatlerinin dağılmaması ve yapılan izahlarda onların da akıl yürütmelerine ayrı bir önem veren müellifin, bunun için bir takım yollara başvurduğu gözlemlenmektedir. Muhatabın dikkatini çekmeye yönelik olarak *ve-leke* (ولك), *fe-fhem* (فأفهم),³¹⁹ *'arafta* (عرفت)³²⁰ gibi ifadeler kullanmaktadır.

Bu ifadelerden *ve-leke* ifadesini, Nebe' Sûresi'nin üçüncü âyetinin mef'ûl olma varyantı için (ولك أن تجعل "الذي هم فيه مختلفون" مفعولاً) *bu âyeti mef'ûl de yapabilirsin* şeklinde kullanarak okurları eserin muhtevasına çekmek istemektedir.³²¹

Müellif bazen farklı bir üslûpta okurun karşısına çıkarak kendi görüş veya eleştirilerini maddelendirerek âyetleri izah etmektedir. Zayıf bulduğuna işaret eden kalıpla zikrettiği Beyzâvî'nin görüşlerinden sonra (فيه نظر) *burası tartışmaya açıktır* ifadesiyle dikkatleri yoğunlaştırmaktadır. Daha sonra numaralandırmak suretiyle de bu görüşleri tek tek ele alarak eleştirel olarak açıklamalarda bulunmaktadır.³²²

2.3.1.5. Kaynakları İfade Etme Şekli

Müellif eserini meydana getirirken istifade ettiği kaynaklara yer vermekte kendine göre bir yöntem kullanmaktadır. Bu kaynaklara yer verirken bazen eserin ismini zikrederken bazen de müellifinin ismini zikrettiği görülmektedir. Belli başlı

---

³¹⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86b.

³¹⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117b.

³¹⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117b.

³²⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117b.

³²¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b, 86b.

³²² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88a.

eserlerin haricinde diğ er yararlandığı görüş ve kaynakları isim zikretmeksizin genel ifadeler ile kitabına dercetmektedir. Kaynak belirtmeden eserinde yer verdiği görüşlerden kabul ettiği veya etmediği, kuvvetli ve zayıf gördükleri ise kullandığı uslûptan anlaşılmalıdır.

İktibasta bulunduğu görüşleri zikrettikten sonra cümleinin bittiğini çok az olarak belirtmektedir. Bunun için *intehâ kelâmühû* terkiibini kullandığı görülmektedir. Cevherî'den *sûr* kelimesinin mânâsını açıklamak için yaptığı alıntıdan sonra bu şekilde iktibasını neticelendirmektedir.³²³

Müfessirin eserinde ismini zikrettiği kaynakların başında kelimelerin mânâlarını açıklamak için çokça yararlandığı sözlük olan Cevherî'nin *es-Sihâh* adlı eseri gelmektedir. Bu kaynağa yaptığı atıfları *el-Cevherî* (المجوهرى) veya *fi's-Sihâh* (في الصحاح) terkipleriyle ifade etmektedir. Mesela, *mefâzen*³²⁴ kelimesi için *el-Cevherî* şeklinde atıf yaptıktan sonra “fevz: necât ve hayrı elde etmek” şeklinde açıklamaktadır.³²⁵

Eser ismini zikrettiği kaynaklardan birisi Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl* adlı eseridir. En çok istifade ettiği kaynak olan Zemahşerî'ye saygı ve hürmet duyduğu ifadelerden anlaşılmalıdır. O'nun, Zemahşerî için “Arap Dilinin tek şeyhi, allâme” şeklinde iltifat ettiği ibareler mevcuttur.³²⁶ Bu kaynaktan bahsederken bazen *el-Keşşâf* (الكشاف) şeklinde kitabının kısa ismine yer vermektedir. Örneğin, *en-nebeu* kelimesinin ‘*azîm* ismiyle vasıflanmasını açıkladıktan sonra (صرح به في الكشاف) *bunu Keşşâf'ta açıkladı* notunu düşmektedir.³²⁷ Benzer ifadelerle adı geçen esere atıf yaptığı diğ er sayfalarda da görülmektedir.³²⁸ İsferyâînî eserin yazarının ismini zikrederek kullandığı

---

³²³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88a.

³²⁴ en-Nebe', 78/31.

³²⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 89a.

³²⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr 101b.

³²⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85a.

³²⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 106b, 108b, 117b.

kaynağı belirtirken (قال ابن مالك) *İbn-i Mâlik dedi ki.....* şeklinde cümle kalıbıyla³²⁹ veya (في التسهيل) *Teshîl*'de ... şeklinde eserinin ismini zikrederek ifade ettiği görülmektedir.³³⁰

Müellif bazen de tefsirinde âyetler hakkında geçmiş müfessirlerin sözlerinden bahsederken eser veya müellif ismi kullanmadan *gâlû* (قالوا) *dediler ki* ifadesini kullanmaktadır. Örneğin, Nebe' Sûresi'nin ilk âyetindeki istifhâm için müfessirlerin tefhîm anlamında olduğunu ifade ettikleri bilgisine yer vermektedir.³³¹ Yine *Hayır, ileride bilecekler. Yine hayır; ileride bilecekler*³³² âyetlerini açıklarken bu ifadeyi kullanarak *kellâ* lafzının red' (alıkoymak, caydırmak) ve va'îd (tehdit) anlamında ve söz konusu âyetin atıf harfiyle tekrar edilmesinin de red' ve va'îdin anlamını mübâlağa için tekrar edildiği görüşlerini aktarmaktadır.³³³ Söz konusu görüş Zemahşerî, Beyzâvî ve Neseî'ye aittir. Zikredilen müfessirler âyetteki *kellâ* lafzının red', sonraki kelimenin ise va'îd anlamına geldiğini ifade ederken tekrarın, mübâlağa amacına matuf olduğunu ifade etmektedirler.³³⁴ Müellif tefsirinde çokça yer verdiği bu kalıpla istifade ettiği müfessirlerin görüşlerine yer vermektedir.³³⁵

Zayıf olarak gördüğü görüşler için *gîle* (قيل) *denildi ki* kalıbında eserinde rastlanmaktadır. Mesela, müfessirlerin Nebe' Sûresi'nin ilk âyetindeki harf-i cerrin müte'allıkının mahzûf fiil olduğu görüşünü açıklarken bu ifadeyi kullanarak zayıf bulduğuna işaret etmektedir. Yine (يتساءلون)'deki zamirle bütün insanların murat

³²⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 87b.

³³⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 112b.

³³¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85a.

³³² en-Nebe', 78/4, 5.

³³³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86a.

³³⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmidi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb-i'l-Arabî, 1407), 4/684; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beyrut: Daru İhyâ-i't-Türâsi'l Arabî, 1418), 5/278; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, thk. Yûsuf Alî Bedîvî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419), 3/598.

³³⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 187b.

edildiği görüşünü de bu üslûpla ifade ederek zayıf bulduğuna işaret etmiştir.³³⁶ Bu ifade şeklini eserinde çokça görmek mümkündür.³³⁷

2.3.1.6. Kendi Görüşünü İfade Etme Üslûbu

Müellif kaleme aldığı tefsirinin satır aralarındaki izahlardan bazılarının kendi görüşü olduğunu ifade etmek için kullanılan kalıplardan yararlanmaktadır. Yaptığı açıklama ve nakillerden sonra veya soru – cevap yönteminde neticeye ulaşırken *gulnâ* (فُلْنَا) *deriz ki...*, veya *dediğimiz gibi* terkipleriyle kendi görüşünü belirtmektedir.³³⁸

Bazen *gultü* (قُلْتُ) *derim ki...*³³⁹ kelimesiyle bazen *egûlu*³⁴⁰ ifadesiyle açıktan kendi açıklamalarına yer verirken bazen de bu kalıplardan hiç birini kullanmadan doğrudan mesele hakkında görüşünü zikretmektedir.³⁴¹

Örneğin, (18) *Şüphesiz hüküm* إِنَّ يَوْمَ الْفُصْلِ كَانَ مِيقَاتًا (17) *يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا* (18) *ve ayırma günü belirlenmiş bir vakittir. Bu, sûra üfürüleceği gün gerçekleşir ve siz bölük bölük gelirsiniz.*³⁴² âyetlerinde i'rab değerlendirmelerinde bulunurken *yevme yünfehu* terkiibi için diğer müfessirlerden nakille atf-ı beyân ve bedel olması durumunu belirttikten sonra “kâne” nâkıs fiilinin ikinci haberi de olabileceğini bu terkiiple ifade etmektedir.³⁴³

2.3.1.7. Eleştirel Üslûbu

İsferâyînî eleştirel kişiliği ve tenkitçi karakterini yazdığı eserlerinde, ilmî meseleler üzerinden yanlış gördüğü hususlarda bunu yansıtmaktadır. Eleştirileri eserlerinden en çok istifade ettiği Zemahşerî ve Beyzâvî'ye yöneliktir. Örneğin,

---

³³⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85a.

³³⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86b, 88a, 88b, 101b, 106b, 112b.

³³⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86b.

³³⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86b, 87b, 101a, 101b, 103b, 108b, 117a, 117b.

³⁴⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 101b, 102b, 103b.

³⁴¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88a

³⁴² en-Nebe', 78/ 17, 18.

³⁴³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88a.

*Herkes önceden hazırlayıp getirdiği şeyleri bilecektir*³⁴⁴ âyeti bağlamında Zemahşerî'yi eleştirmektedir. Âyette geçen *nefsün* kelimesi müfret ve nekre olarak geldiği için *bir nefis* anlamının karşılığıyken, me'âlde de görüldüğü gibi *herkes, her nefis* mânâsında kullanılmıştır. Hâlbuki nekre kelime nefi'den (olumsuz) sonra umûmî mânâ ifade ettiği genel kabuldür. Müellif bu âyetin izahında özellikle durarak söz konusu kelimedenden bu anlamın nasıl anlaşılacağını izah etmektedir. Bunu yaparken de Zemahşerî'ye eleştirilerde bulunmaktadır. Çünkü Zemahşerî eserinde konu hakkında detaylı açıklamalar yaparak zikri geçen kelimenin kesret ifade ederek *her nefis* anlamında kullanımı tercih etmiştir. Bu tercihini delillendirmek için Arapların, asıl amaçları çokluk ve abartı olduğu halde bunu azlık ifade eden kalıp ile kullandıklarını Arap lugatından örnekleriyle açıklamakta ve şiir ile istişhâta bulunarak bunu desteklemektedir.³⁴⁵ Ancak İsferyâinî Zemahşerî'nin bu açıklamalarına yer vermeksizin mevzuya kendi bilgi birikimiyle çözüm bulmaktadır. Meseleye birbirinden farklı iki alternatif ile yaklaşan müellif ilk olarak, *bazen müsbet (olumlu) cümlede de nekre bir kelime ile umûmî anlam kastedilebilir* şeklinde Arap Dili'nde cârî olan uygulamaya işaret ederek âyetteki kelimenin tekil anlam ifade ettiğini destekleyecek bir delil olmadığı için kesret ifade ettiğini belirtmektedir. İkinci olarak ise, âyetteki müsbet fiil ile nakîzinin (zıt) nefyedilmesi kastedildiğini ve böylece kelamın menfî bir cümle olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu âyetin ise (*لم يجهل نفساً*) *Hiçbir nefis hazırlayıp getirdiği şeylerin câhili olmadı* mânâsında olduğu için *nefis* kelimesiyle çokluk manası kastedildiği şeklinde açıklamakta ve bu şekilde Arap Dili'ndeki kullanımından da örnek vermektedir.³⁴⁶

Müellifin aynı âyetin devamında Zemahşerî hakkındaki ifadeleri dikkat çekicidir. Bu ifadeleri kendisine saygı duyduğunu göstermektedir. Ancak eleştirmesine de engel teşkil etmediği eserinden anlaşılmaktadır. İnançla ilgili meseleleri işlerken yeri geldiğinde *hasım* kelimesine yer verdiği de olmaktadır. Bu konuda müellif Zemahşerî için:

---

³⁴⁴ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), et-Tekvîr, 81/14.

³⁴⁵ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/709-710.

³⁴⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 102b.

(ولقد تكلف شيخ العربية الأوحدي العلامة الرَّمَحْشَرِي فِي هَذَا الْمَقَامِ بِمَا لَا يَحْتَمِلُهُ الْعِلْمُ وَلَا يَلْتَفِتُ إِلَيْهِ بَلَا)

Arap dilinin yegâne şeyhi 'Allâme Zemahşerî, bu konuda ilmî ihtimali olmayan ve kimsenin iltifat etmediği açıklamalarıyla (meseleyi) zorlaştırdı ifadelerine yer vermektedir.

Zemahşerî hakkındaki eleştiri ve iltifatını beraber kullanan müellif devamında kendisinin meseleye yaklaşımı sebebiyle övgü ve tevazusunu gösteren cümleler sarfederek şunları yazmaktadır:

(ولا تعجب مما تسمع مني فإني أقول ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله يرزق من يشاء بغير حساب)

*Benden işittiğine (bu mesele hakkındaki açıklamalarıma) şaşma. Çünkü ben bunu Allah'ın verdiği lütuf (ilim) ile söylüyorum. Allah dilediğini hesapsızca rızıklandırır.*³⁴⁷

İsâmüddîn, وَسَيَّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا *Dağlar yürütülür, serap hâline gelir*³⁴⁸

âyetinde Beyzâvî'ye eleştiri yöneltmektedir. Beyzâvî söz konusu âyetteki *serâben* kelimesiyle teşbîh mânâsının kastedildiğini ifade ederek *misle serâbin* takdirinde olduğunu ve *paramparça olup dağıldığı için gerçekte olmadığı halde dağ sûretinde görüldüğü*'nden hareketle dağların hakîkati olmayan serâba benzetildiğini ifade etmektedir.³⁴⁹ İsferâyînî ise *süyyirat* fiilinin anlamına dikkatleri çekmektedir. Bu kelimenin *bulunduğu yerden çıkarıp yükseltmek* anlamından hareketle âyette, *dağların buldukları yeryüzünden uzaklaştırılıp toz gibi havaya yükseltilmesi ve böylece gerçekte su olmadığı halde renk ve hareket etmede su gibi bir hâle dönüşmeleri* anlamında olduğunu belirtmektedir. Müellifin *kânet nâkıs* fiilinin *sayrûret* anlamını temel alarak âyeti bu şekilde izah ettiği anlaşılmaktadır. İsâmüddîn, âyet bu şekilde anlamlandırıldığında mahzûf bir teşbîh edatına ve dağların da hakîkati olmaması yönünden serâba benzetilmesi cihetine gidilerek temsîl yoluna başvurma anlamından uzak olduğuna değinmektedir. Beyzâvî'nin yorumlamasında dağlar her ne kadar parçalansa da dağ olarak görünmekteyken İsferâyînî'ye göre su olarak görünmektedir. Bu ise âyete, aşırı susuzluk çeken mahşer halkının hayıflanmasını

³⁴⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 102b.

³⁴⁸ en-Nebe', 78/20.

³⁴⁹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, 5/279.

artırmak gibi ilave bir mânâ katacağını vurgulamaktadır.³⁵⁰ Burada müellifin hakîki anlamın murat edilmesine engel bir durum olmadığı sürece âyetteki kelimelerin gerçek anlamlarından hareketle izah ettiği ve mecâz veya teşbîh yoluna başvurmadığı görülmektedir.

2.3.2. Rivayet Tefsiri Metodu

Her müfessir, amacı imtihan için yaratılan insanların³⁵¹ başarıya ulaşmasına rehberlik ederek dünyada mutlu, ahirette de kurtuluşa ermelerinin kılavuzu olan Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak ve anlatmak için yola çıkmıştır. Bu gaye ile yola çıkan herkesin bigâne kalamayacağı araçlardan birisi diğer Kur'ân âyetleri, Hz. Peygamber (sas), sahâbe ve tâbiînden tevârüs eden nakillerdir.³⁵² Kısaca rivayet yöntemi olarak isimlendirilen bu ameliyeye İsmüddîn İsmâîlî'nin kaleme aldığı tefsirinde fazla olmasa da yer verdiği görülmektedir. Bu başlık altında müfessirin tefsirini oluştururken yararlandığı âyet ve rivayetlerden nasıl istifade ettiği, hangi amaçla bu yönteme başvurduğu ve eserde yer verilen rivayetlerin kaynakları örnekler verilerek izah edilmeye çalışılacaktır. İsmâîlî'nin kullandığı hadis-i şerîfler ile sahâbe ve tâbiî sözlerinin kütüb-ü sitte dışında bulunan rivayetlerin sıhhat açısından değerlendirmeleri yapılacaktır.

2.3.2.1. Kur'ân'la Tefsir

İsmâîlî genellikle âyetlerin dil bilgisi ve belâgat nükteleri üzerinde detaylı bir analizden yola çıkarak Maksud-ı İlâhî'yi açıklama çabası içinde olduğu görülmektedir. Âyetlerin mânâlarını açıklamakta her müfessir gibi ilk kaynak olarak diğer Kur'ân âyetlerine başvurmaktadır. Ancak önemle üzerinde durduğu Arap Dil Bilgisi'nin incelikleriyle beraber, kelimelerin anlamları ve benzeri konularda da Kur'ân âyetlerinden istifade ettiği görülmektedir.

---

³⁵⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88b.

³⁵¹ eI-Mülk, 67/2.

³⁵² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 37-92, 523-524; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 228-268; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 117-129.

Örneğin, *وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا* *Geceyi (sizi örten) bir elbise yaptık*³⁵³ âyetini açıklamak için “gecenin gündüzü (geçici olarak) örten bir örtü olduğunu ve bu örtünün kalkmasıyla gündüzün tekrar ortaya çıktığını ifade ettikten sonra gece örtüsünün gündüzü tamamen yok edip, sonsuza kadar yok edecek bir örtü olmadığına” vurgu yapmaktadır. Sonrasında ise *De ki: “Ne dersiniz? Allah, üzerinize geceyi kıyamete kadar sürekli kılsaydı, Allah’tan başka hangi ilâh size bir aydınlık getirir? Hâlâ duymayacak mısınız?”*³⁵⁴ âyetinden istifade ederek bu nimet için şükredilmesi gerektiğini îmâ etmektedir.³⁵⁵ Görüldüğü gibi müellif, gece ve gündüzün birbirini takip ederek devamlı değişmesi ve özellikle devamlı bir karanlığın (gece) olmaması yönüyle âyetin nimet ve hikmet boyutuna dikkatleri çekmektedir. Bu açıklamalarını teyit etmek ve okurları tefekküre sevk edip Allah’ın bahşettiği nimetin farkına varmaları için başka bir âyeti delil olarak getirmektedir.

Başka bir örnekte, *وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ* *Cennet yaklaştırıldığı zaman*³⁵⁶ âyetini açıklarken cennetin yaklaştırılacağı kişilerin kimler olduğunu açıklama gayretine girmektedir. Söz konusu sûrede açıklanmayan bu kimselerin, *Cennet, Allah’a karşı gelmekten sakınanlara yaklaştırılacak*³⁵⁷ meâlindeki âyetten yararlanarak takva ehli olanlar olduğunu belirtmektedir.³⁵⁸

İsferâyînî âyetlerdeki bir kelimenin anlamını açıklamak için de yine Kur’ân âyetlerinden yararlanmaktadır. *إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا* *Şüphesiz Allah’a karşı gelmekten sakınanlara bir kurtuluş vardır*³⁵⁹ âyetindeki *mefâzen* kelimesini “bahçeler ve ırmaklardan ibarettir” şeklinde açıkladıktan sonra, *İman edip salih ameller işleyenlere gelince; onlara içinden ırmaklar akan cennetler vardır. İşte bu büyük başarıdır*³⁶⁰ âyetine yer vermektedir. Bu âyette “büyük başarı (fevz-i kebîr)” olarak tanımlanan

---

³⁵³ en-Nebe’, 78/10.

³⁵⁴ el-Kasas, 28/71.

³⁵⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86a.

³⁵⁶ et-Tekvîr, 81/13.

³⁵⁷ eş-Şu’arâ, 26/90.

³⁵⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 101b.

³⁵⁹ en-Nebe’, 78/31.

³⁶⁰ el-Bürûc, 85/11.

“altından ırmaklar akan cennetler (bahçeler)” cümlesini *mefâzen* kelimesini tanımlamakta ve “bahçeler ve ırmaklar” anlamında da kullanıldığını desteklemek için kullandığı görülmektedir.³⁶¹ İsferyâinî, masdar, ism-i zaman ve mekân anlamları için müşterek olarak kullanılan *mefâzen* kelimesini açıklamak için kullandığı *fevz* kelimesiyle hem âyetin mânâsını tefsir etmekte hem de *mefâzen* kelimesinin masdar anlamında kullanıldığını ima etmektedir.

Bazen müellif âyetlerde tercih ettiği görüşünü desteklemek için başka âyetlerden istifade etmektedir. Mesela, *وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِرَتْ* *Cehennem alevlendirildiği zaman*³⁶² âyetinde, cehennemi alevlendirenin Gadab-ı İlâhî ve insanların günahları açıklamasını zayıf görüş olarak verdikten sonra, *Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun*³⁶³ âyetini zikrederek cehennemi alevlendiren şeyin *insanlar ve taşlar* olduğu görüşünü tercih ettiğine işaret etmektedir.³⁶⁴

İsâmüddîn, *فَسَوْفَ يَدْعُو ثُبُورًا* “*Helâk!*” diye bağıracak³⁶⁵ âyetini Zemahşerî’nin *helak!* şeklinde nida etme anlamı verildiğini nakletmektedir. İsferyâinî, Keşşâf sahibinin bu açıklamasına katılmayıp, âyetin “ölümü ve yok olmayı talep ve temenni etmek” anlamını ifade ettiğini belirterek *Keşke ölüm her şeyi bitirseydi*³⁶⁶ âyetini delil olarak kullanmaktadır.³⁶⁷ Hâkka Sûresi’nde geçen bu ifadenin ahirette kendilerine amel defterleri sol tarafından verilenlerin yok olmayı dileme sözleri olduğu müfessirlerce ifade edilmektedir.³⁶⁸ Müellif, bu sûrede hikâye edilen hadisenin muhtasar olarak söz konusu âyette zikredildiği görüşünde olduğuna işaret etmektedir.

Verilen örneklerde görüldüğü üzere İsâmüddîn İsferyâinî ele aldığı âyetleri tefsir ederken diğer Kur’ân âyetlerinden istifade etmektedir. Kısa sûre ve muciz

---

³⁶¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 89a.

³⁶² et-Tekvîr, 81/12.

³⁶³ et-Tahrîm, 66/6.

³⁶⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr 101b.

³⁶⁵ el-İnşikâk, 84/11.

³⁶⁶ el-Hâkka, 69/27.

³⁶⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 108b.

³⁶⁸ Beyzâvî, *Envârü ’t-Tenzil*, 5/241; Zemahşerî, *Tefsîru ’l-Keşşâf*, 4/603.

ifadelerden oluşan âyetlerin oluşturduğu söz konusu cüz, Kur'ân-ı Kerîm'in özeti niteliğindedir. Bu sebeple bu cüzde muhtasar olarak işaret edilen âyetlerin anlamı Kur'ân bütünlüğü içerisinde ele alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun bilincinde olan müfessir bazen âyette geçen bir kelimenin mânâsını izah etmekte bazen de kısaca zikredilen âyetlerin anlamını açıklama noktasında bu kaynağa başvurmaktadır. Bu noktada âyetlerde geçen kelimeler veya müradiflerinden istifade etmektedir. İstifade ettiği âyetlerle kelimenin anlamına, morfolojik yapısına, belâgat nüktesine değinmektedir. Bazen ise âyette dile getirilen kevnî hakikatlerin nimet veya hikmet boyutuna işaret ederek detaylı Kur'ân âyetleriyle meseleye dikkatleri celbetmektedir. Âyetleri açıklarken, tefsir niteliğinde kullandığı âyetlerin tamamına yer vermeyip kendi maksadına hizmet eden bölümlerini kaleme aldığı görülmektedir.

2.3.2.2. Hadîs ile Tefsir

Kur'ân-ı Kerîm'i tebliğ ile birlikte açıklama görevi de bulunan Hz. Muhammed (sas), deruhte ettiği bu vazifeyi sözleri ve yaşayışıyla yerine getirmiştir.³⁶⁹ Bu hakikate binaen her müfessir Kelâm-ı İlâhî'nin anlaşılması ve yorumlanması noktasında bu kaynaktan beslenerek eserlerinde çokça yer vermişlerdir. Müfessir İsferyînî de zaman zaman eserinde bu kaynaktan yararlanarak hadîs-i şerîfleri âyetlerin mânâsını izah, kelimeleri veya tercih ettiği anlamı desteklemek için kullanmıştır. Örneğin, *وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ* *سُبَاتًا* *Uygunuzu bir dinlenme (sebebi) kıldık*³⁷⁰ âyetindeki *sübâten* kelimesinin ifade ettiği mânâlar arasından birini tercih etmek için nebevî sözlerden yararlanmaktadır. Kelimenin *kat* (*kesmek*) mânâsının yanı sıra *mevt* (*ölüm*) anlamına da geldiğini ifade ettikten sonra³⁷¹ İsferyînî, kelimenin bu anlamlarından *ölüm* mânâsını tercih etmektedir. Görüşünü desteklemek için Hz. Peygamber'in (sas) uykudan uyanınca okuduğu rivayet edilen *Öldükten sonra bizi dirilten Allah'a hamdolsun. Dönüş, ancak O'nadır*³⁷² duasına yer vermektedir.³⁷³ Söz konusu kelimenin *uyku ve rahatlamak*

³⁶⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 231-232.

³⁷⁰ en-Nebe', 78/9.

³⁷¹ Ebû Nasr İsmail. b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lügati ve Sihâhu'l-Arabiyyeti*, thk. Muhammed Muhammed Tamir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 511.

³⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahihu'l- Buhârî*, De'avât, 8, (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1423-2002).

anlamlarının zaten âyette zikredilen *nevîm* kelimesiyle beraber bulunmasının anlamsız olacağından hareket ettiği muhtemel olan müellif, kelime için anlamlarından biri olan *mevt* mânâsını tercih etmiş ve bunun için Hz. Peygamber'in (sas) duasını delil niteliğinde kullanmıştır.

İnsanların neden yaratıldığı, dünyaya gelişleri ve ölümlerinin hatırlatıldığı âyet grubunda İsferyâinî, ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرُوهُ *Sonra onu öldürdü ve kabre koydu*³⁷⁴ âyetini tefsir ederken âyetin hikmet ve nimet boyutuna temas etmektedir. Buna göre insan, geçimini sağlayamayacak ve kendisine bakamayacak derecede kuvvetten düştüğü ve yaşlandığı zaman veya kullar tarafından bilinemeyen başka hikmetler sebebiyle ölümün kendisi için daha hayırlı olacağını belirtmektedir. Dolayısıyla ölüm de bir bakıma nimet olmakta ve bu sebeple ölümü temenni etmeye müsade edildiğini belirtmektedir. Yaptığı bu izahlara delil niteliğinde Hz. Muhammed'in (sas) *Allahım! Ölüm benim için hayırlıysa benim canımı al* şeklinde dua sadedindeki hadîsine yer vermektedir.³⁷⁵ İsferyâinî âyetin nimet ve hikmet boyutuna işaret ettiği bu açıklamalarına, insanların öldükten sonra kabre konularak bedenlerinin korunduğunu ilave etmektedir. Müellife göre bu, hayatta veya ölü olsun insana Allah tarafından verilen şerefe işaret etmektedir.³⁷⁶

İsâmüddîn İsferyâinî, وَجْوهٌ يَوْمَئِذٍ مُّسْفِرَةٌ *O gün birtakım yüzler vardır ki pırıl pırıl parlalar*³⁷⁷ âyetinde ahirette yüzleri parlayacak olanları açıklamak için Hz. Peygamber (sas), sahâbe ve tâbiinden nakillerde bulunmaktadır. *Müsfirâ* kelimesinin lughat mânâsını *müddîe: parlayan* olarak açıkladıktan sonra³⁷⁸ ahirette bazılarının yüzlerinin parlamasının sebebini açıklamakta rivayet metodundan istifade etmektedir. Burada sahâbeden Abdullah İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) Hz. Peygamber'in (sas)

---

³⁷³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86a.

³⁷⁴ el-Abese, 80/21.

³⁷⁵ Buhâri, Merdâ, 19; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *Sahihu Müslim*, Zikir, 10, (Riyad: Beytü'l-Efkâr, 1419-1998); Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Cenâiz, 9, (Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle, 1439-2018).

³⁷⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 98b.

³⁷⁷ el-Abese, 80/38.

³⁷⁸ Cevherî, *Şihâh*, 542.

*Kimin gece namazı çok olursa, gündüz yüzü güzel olur*³⁷⁹ hadîsinden hareketle *gece namaz kılmalarından*³⁸⁰ dolayı ahirette yüzlerinin parlayacağı bilgisine yer vermektedir. Müellifin eserinde yer verdiği merfû nitelikteki hadîs, kaynak olarak her ne kadar kütüb-ü siteden İbn Mâce'nin *Sünen*'inde mevcut olsa da hadîs âlimleri tarafından cerhedilmiş ve mevzû olduğuna hükmedilmiştir.³⁸¹ Ayrıca İbn Abbâs'dan (r.a.) nakledilen rivayet kaynaklarda tespit edilememiştir. Bu nakil sadece Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında zikredilmektedir. İsferyâinî, diğer müfessirler gibi âyeti açıklamak için *Keşşâf* sahibinin eserindeki bu ve Dahhâk'tan (ö. 64/684) yapılan rivayeti hiçbir değişiklik yapmadan ve sıhhat noktasını araştırmadan eserinde kullanmıştır.³⁸²

Aynı âyeti tefsir ederken parlamannın sebebini tâbiünden Dahhâk'ın (r.a.); Hz. Peygamber'in (sas) *Ümmetim kıyamet gününde abdest izlerinden dolayı (abdest azaları) bembeyaz parlayacaktır*³⁸³ hadisinden yola çıkarak *abdest izlerinden dolayı parlayacaklarını* ifade ettiğini belirtmektedir.³⁸⁴ Söz konusu hadîs, sahîhaynda müşterek olarak geçmesi sebebiyle sıhhatını araştırmaya mahal olmadığı değerlendirilmektedir. Ancak Dahhâk'tan (r.a.) nakledilen rivayet geride anlatıldığı gibi Zemahşerî'den aynen alınarak eserde yer verilmiş olmakla birlikte başka kaynaktan tespit edilememiştir.³⁸⁵ *Keşşâf* sahibine bu noktada büyük güven duyduğu muhtemeldir.

İsferyâinî, *كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ* *Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır*³⁸⁶ âyetinde zikredilen kalbin

---

³⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn-i Mâce, *Sünenü İbn-i Mâce, İkâmetü's-Salât*, 174, (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435-2014).

³⁸⁰ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/706.

³⁸¹ Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyla'î, *Tahrîcü'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâri'l-Vâkı'ati fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, thk. Abdullâh b. Abdurrahmân es-Sa'd (Riyad: Dâru İbn-i Huzeyme, 1414-1993), 4/217-218, (hadis no:1218); Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1386-1966), 3/109-111.

³⁸² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 100a.

³⁸³ Buhârî, *Vudû'*, 3; Müslim, *Tahâret*, 34.

³⁸⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 100a.

³⁸⁵ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/706.

³⁸⁶ el-Mutaffifin, 83/14.

paslanması ve nasıl gerçekleşeceğiyle ilişkisini açıklayarak âyeti tefsir etme çabasıdır. Bu hususta kalbin nasıl paslandığını Hz. Peygamber'in (sas) *Kul bir günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta oluşur*³⁸⁷ hadîsiyle açıklamaktadır. Buna göre işlenen her bir günah sebebiyle konulan siyah nokta, kalbi tamamen kaplamaktadır. Müellife göre olay paslanma olarak nitelendirilmektedir. Kalbin paslanmasının nedeni ise âyette *kazandıkları* şeklinde ifade edilen ibarenin *işledikleri günahlar* olduğunu belirtmektedir. Neticede işlenen günahların etkisiyle kalpte oluşan siyah noktalar ile kalbin paslanması gerçekleşmektedir.³⁸⁸

Müellif âyetlerde geçen kelimelerle ne kastedildiğine dair tercihlerini yine hadîslerden yararlanmak şeklinde delillendirmektedir. Mesela, *إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ*, *Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın*³⁸⁹ âyetinde zikredilen *hâfiz* kelimesiyle *hafaza meleklerinin* murat edildiğini ve söz konusu kelimedeki tenvînin ta'zîm (saygı) ve teksîr (çokluk) anlamında olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşünü *Mü'mine, bal kâsesinden sineklerin korunduğu gibi onu koruyan yüz atmış melek görevlendirilmiştir. Şayet mü'min göz açıp kapayıncaya kadar kendi haline bırakılsa şeytanlar onu kapıverirdi*³⁹⁰ hadîs-i şerîfiyle delillendirmektedir.³⁹¹ Zikrettiği bu hadîsin anlam olarak hafaza meleklerine, insanı korumaları cihetiyle ta'zîm ve yer verilen sayıya göre de teksîr ifade ettiğine işaret etmektedir. İsmüddîn söz konusu hadîs ile âyetin mânâsını açıkladığı gibi hadîste yer verilen meleklerin üstlendikleri görev ve sayıları bakımından âyette tenvin ile ifade edilen belâgat yönünü açıklamaktadır.

Müfessir, *وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذِّكْرَى*, *O gün cehennem getirildiği zaman işte o gün insan (yaptıklarını birer birer) hatırlar. Fakat bu hatırlamanın ona nasıl faydası olacak!?*³⁹² âyetini izah ederken Hz. Muhammed'den (sas) gelen rivayete

³⁸⁷ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Tefsîru'l-Kur'ân, 83, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996).

³⁸⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 106b.

³⁸⁹ et-Târik, 86/4.

³⁹⁰ Zikredilen hadîsin senet zincirinde bulunan râvî ('Afîr) sebebiyle illetli olduğu değerlendirilmektedir. Bkz. Zeyla'î, *Tahricü'l-Ehâdisi'l-Keşşâf*, 4/189-190, (hadis no: 1480).

³⁹¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 112b.

³⁹² el-Fecr, 89/23.

ve bu rivayetin farklı varyantlarına yer vererek âyeti tefsir etmektedir. Söz konusu rivayet âyetin nâzil olduğu zamanda meydana gelmiştir. Şöyle ki; bu âyet nâzil olduğunda Rasûlüllah'ın (sas) yüzü değişti. Bu durum sahâbeye zor geldi de Emîru'l-Mü'minîn Alî'ye (r.a.) haber verdiler. Alî (r.a.) gelince Allah Rasûlü'nü arkasından kucakladı ve omuzlarından öptü. Daha sonra *Anam babam sana feda olsun ey Allah'ın Nebîsi, bu gün ne oldu?* diye sordu. Hz. Peygamber (sas) de bu âyeti okudu. Hz. Alî: *Peki cehennem nasıl getirilecek?* diye suâl edince Allah Rasûlü: *Cehennemi, yetmiş bin dizgininden idare ederek (tutarak) yetmiş bin melek getirecektir. (Ellerinden kurtularak) bir defa kaçacaktır. Şayet serbest bırakılsa herkesi yakardı* şeklinde zikredilen hadîsin *Yetmiş bin dizgini olup, her bir dizgini yetmiş bin melek vardır* şeklindeki rivayetine de yer veren³⁹³ müellif, hem âyeti hem de o günün dehşetini gözler önüne seren hâdiseye dikkatleri çekmektedir.³⁹⁴ İsferyâinî âyette ifade edilen cehennemın getirilmesini daha açık ifadelerle ve nasıl meydana geleceğiyle ilgili hususu hadîs-i şerif ile açıklamaktadır. İstifade ettiği rivayetin sihhati noktasında bir tartışma yoktur. Ancak âyette ifade edilen anlamın hakikat veya temsîlî anlatım olabileceği tartışmalarına yer vermemektedir.

İsferyâinî'nin tefsirinde Hz. Peygamber'den (sas) Kur'ân'ın anlaşılmasına destek olan hadîsler konusunda genellikle kütüb-ü sitte gibi muteber kaynaklarda zikredilen sahîh rivâyetlere yer verdiği görülmektedir. Bununla birlikte ayetleri izah ederken görüşünü desteklemek adına bu hususta fazla dikkat göstermediği de görülmektedir. Örneğin, لَا يَتَيْنَنَّ فِيهَا أَحْقَابًا (23) لَا يَدْوُقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا (24) إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَافًا

*İçinde çağlar boyu kalacaklar. Orada ne bir serinlik ve ne de içecek bir şey tadacaklar! Ancak, uygun kaynar su ve irin içecekler*³⁹⁵ âyetlerini ele alırken tam metnini zikretmeden Hz. Peygamber'den (sas) konuyla ilgili bir hadîs-i şerîfin varlığına işaret etmektedir. Bu hadîsin metnine yer vermeksizin *Cehennem ehlinin cehennemden çıkarılıp cennet nimetlerinin serinliğini hissetmeleri için cennete yaklaştırılacaklar*³⁹⁶ şeklinde mânâ olarak bir bölümünü kısaca zikretmektedir. Müellif

³⁹³ Müslim, Cennet, 29; Tirmizî, Sıfatü Cehennem, 1.

³⁹⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117a.

³⁹⁵ en-Nebe', 78/23, 24, 25.

³⁹⁶ Müellifin Anlam olarak işaret ettiği hadîsin metni:

söz konusu rivayete işaret ederek, cehennem ehli devamlı cehennemde kaldıkları için azabın hafiflemesine ve cehennem ateşine alışkanlık kazanmalarının önüne geçmek için Allah tarafından bu şekilde bir muameleye tâbî tutulacaklarını ifade etmektedir.³⁹⁷ İşaret edilen hadîsle ilgili yapılan araştırmalarda kütüb-ü sitte dışında farklı kaynaklarda zikredildiği görülmektedir. Bahsi geçen hadîs cerh ve ta'dîl türü eserler tarafından incelenmiştir. Neticede hadîsin mevzû olduğu tespiti yapılmıştır.³⁹⁸ Müellif, Kur'ân-ı Kerîm'in genel mefhûmuna başvurmadan, söz konusu âyet grubunun lafzından anlaşılan mânâyı dikkate almaktadır. Bu yolda ilerlerken zikredilen âyetler tek başlarına ele alındığında *uzun asırlar* olarak ifade edilen cehennemde kalma cezasının ebedî ahiret hayatına göre son bulacağı anlaşılmaktadır. Bunun farkında olan İsferyâinî, sonsuz olan cehennem azabından çıkılabileceğine delâlet eden âyetin anlamını desteklemek için Hz. Peygamber'in (sas) hadîsine başvurarak kendisine

---

وعن عدي بن حاتم قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم- : " يُؤمَّرُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِنَاسٍ إِلَى الْجَنَّةِ، حَتَّى إِذَا دَنَوْا مِنْهَا، وَنَظَرُوا إِلَيْهَا، وَاسْتَنْشَقُوا رِيحَهَا، وَنَظَرُوا إِلَى مَا أَعَدَّ اللَّهُ لِأَهْلِهَا، تَوَدُّوا أَنْ اصْرِفُوهُمْ عَنْهَا وَلَا نَصِيبَ لَهُمْ فِيهَا، فَيَرْجِعُونَ بِجَسَرٍ مَا رَجَعَ الْأَوْلُونَ بِمِثْلِهَا، فَيَقُولُونَ: يَا رَبَّنَا لَوْ أَدَخَلْتَنَا النَّارَ قَبْلَ أَنْ تُرَبَّنَا مَا أُرَبْنَا مِنْ ثَوَابِكَ، وَمَا أَعَدَدْتَ فِيهَا لِأَوْلِيائِكَ كَانَ أَهْوَى عَلَيْنَا، قَالَ: ذَاكَ أَرَدْتُ بِكُمْ، كُنْتُمْ إِذَا خَلَوْتُمْ بِي بَارِزْتُمُونِي بِالْعِظَائِمِ، وَإِذَا لَقَيْتُمُ النَّاسَ لَقَيْتُمُوهُمْ مُحْبَتِينَ، تُرَاوُونَ النَّاسَ بِخِلَافٍ مَا تَعْطُونِي مِنْ قُلُوبِكُمْ، هَيْبَتِ النَّاسِ وَلَمْ تَحَابُونِي، أَجَلَلْتُمُ النَّاسَ وَلَمْ تُجَلُّونِي، وَتَرَكْتُمُ النَّاسَ وَلَمْ تَتْرَكُوا لِي، فَالْيَوْمَ أُذِيقُكُمْ الْعَذَابَ [مع] مَا حَرَمْتُكُمْ مِنَ الثَّوَابِ "

Kiyamet gününde insanlar (cehennem ehli) cennete gitmekle emrolunurlar. Cennete yaklaşp baktıkları, kokusunu koklayıp Allah'ın cennet ehli için hazırladığı nimetleri gördüklerinde onlara: "Uzaklaşın oradan! Sizin orada nasibiniz yok." diye seslenilir. Onlar da daha önceki gibi üzülerek dönerler. Ve Allah'a şöyle seslenirler: "Allah'ım! Bizi, cennette dostların için hazırladığın mükâfât ve nimetleri göstermeden ateşe atsaydın bize daha kolay gelirdi." Allah da onlara: "sizin için bunu murât ettim. Çünkü siz (dünyadayken) benimle başbaşa kaldığımızda (yalnızken) büyük günahlar işliyor, insanların yanında kalbinizdeki itaatsizliğin hilafını riyâ yaparak, itaatkâr davranıyordunuz. İnsanlardan korkuyor, benden korkmuyordunuz; insanlara saygı gösteriyor, beni yüceltmiyordunuz; insanlar için bir takım şeyleri terk ediyor, benim için terk etmiyordunuz. İşte bu gün sizi nimetlerden mahrum ediyor, azabı tattırıyorum." diye söyler.

Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn-i Teymiyye, ts.), 17/85-86, (hadis no: 199); Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Târik b. 'Ivazullah b. Muhammed Ebü Mu'âz - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Huseynî Ebu'l-Fadl (Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1415-1995), 5/335-336, (hadis no: 5478).

³⁹⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 89b.

³⁹⁸ Söz konusu hadîs hakkında İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Heysemî (ö. 817/1405) ve Elbânî (1914-1999) tarafından, râvî zincirinde zikredilen Ebü Cünâde'nin hadîs uydurma ve yalan ile itham edilmesi sebebiyle kendisinden hadîs alınamayacağı; metin hakkında ise aslının olmadığı, bâtil ve mevzû olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bkz. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân (Medine: Mektebetü's-Selâfiyye, 1386-1966), 3/162; Ebü'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecme'uz-Zevâid ve Menbe'ul-Fevâid*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422-2001), 10/269-270, (hadis no: 17649); Nâsirüddîn el-Elbânî, *Da'ifü't-Tergîb ve't-Terhîb li'l-Münzirî* (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1421-2000), 1/30, (hadis no: 23).

destek bulma çabasına girmiştir. Ancak yararlandığı rivayet kaynaklarda mevzû olarak nitelendirilmiştir.

İster rivayet ister dirâyet yöntemi olsun Ku'ân'ın tefsiriyle iştilal eden her müfessirin eserinde mutlaka kullandığı kaynak olan, Hz. Muhammed'den (sas) yapılan nakillerden İsferyîni de istifade etmektedir. Yukarıda farklı noktalarda İsferyîni'nin eserinde yer verdiği Hz. Peygamber'in hadîslerinden örnekler sunulmaktadır. Eserin hacmine göre az sayılabilir. Ancak dirâyet yöntemiyle âyetleri açıklama çabasında olan eserlerin genel özelliği budur. Müfessir eserinde yer verdiği hadîslerin kaynaklarını belirtmediği gibi rivayet zinciri şeklinde ifade edilen râvîlerine veya çoğu eserde görülen son râvîsiyle beraber zikretme teâmülüne de uymadığı görülmektedir. Yer verdiği bilginin Hz. Peygamber'in (sas) sözü olduğuna işaret etmek için *hadîste* veya *Nebî'nin sözü* gibi ifadeler kullanmaktadır. Eserde yer alan hadîsleri çoğunlukla kaynaklarda zikredilen lafızlarıyla kullanmaktadır. Ancak hadîs metninin tamamına yer vermeyip konuyla ilgili bölümü eserine almaktadır. Nadiren de olsa hadîslere hiç yer vermeyip açıkladığı noktayı destekleyen rivayet olduğuna işaret etmektedir. Bu da müellifin açıklamalarının dayanağını göstermesi açısından fikir vermekle birlikte işarete edilen rivayeti ve kaynağını bulma noktasında araştırmayı güçleştirmektedir.

İsâmüddîn ele aldığı âyetteki bir kelimenin anlamını açıklamak, birden çok mânâyaya gelen kelimenin anlamlarından birini tercih etmek, âyetin ifade ettiği belâgat nuansını açıklamak veya desteklemek için hadîslerden yararlanmaktadır. Aynı şekilde âyetlerde ifade edilen hakikatlerin sebeplerini, neyin veya kimlerin kastedildiğini, nasıl gerçekleşeceğini, nimet ve hikmet boyutlarını izah etmek için de Hz. Muhammed'in (sas) açıklamalarına başvurmaktadır. Eserde yer verilen bu türden rivayetlerin çoğunlukla farklı tefsir kaynaklarında da zikredilmesi müellifin kaynaklarını anlamaya yardımcı olmaktadır. Rivayetler sıhhat açısından ele alındığında İsferyîni'nin kullandığı hadîslerin genel itibarıyla kütüb-ü sitte'de zikredilen hadîsler olduğu görülmektedir. Bu itibarla kullandığı rivayet kaynaklarının ekserisi için sahihtir denilebilir. Ancak eserin bir tefsir çalışması olması ve diğer müfessirlerin eserlerinde de görülebilen sıhhat noktasında zayıf veya mevzû hadîslerin varlığı İsferyîni'nin tefsirinde de mevcuttur. Ancak bu türden hadîsler diğer rivayetler göz önüne alındığında yok denebilecek kadar azdır.

2.3.2.3. Sahâbe ve Tâbiîn Kavli ile Tefsir

Hiz. Muhammed'in (sas) risâleti döneminde iman eden Sahâbe-i Kirâm'ın vahyin nüzûlüne bizzat şahitlik etmeleri ve anlayamadıkları yerleri tebliğ ve tebyîn vazifesini deruhte eden zâta sorabilmeleri, Kur'ân âyetlerinin anlaşılması noktasında kendilerinden yapılan nakillerin önemini ortaya koymaktadır.³⁹⁹ Bu sebeple tefsir alanında kalem oynatan her müfessir onların tefsir niteliği taşıyan sözlerine başvurmaktadır. Müfessir İsferyâinî'nin eserinde de bu türden malzeme mevcuttur. Bir önceki başlıkta yer verilen Hiz. Peygamber'in (sas) hadîslerinde kısmen sahâbe ve tâbiîn kavillerine yer verildiği için burada müellifin konu hakkındaki metoduyla ilgili bilgi verecek örneklerle mevzu kısaca işlenecektir.

İsâmüddîn İsferyâinî, فِي لَوْحٍ مَّحْمُوظٍ O, korunmuş bir levhada (Levh-i Mahfuz'da)dır⁴⁰⁰ âyetinde zikredilen *levh-i mahfûz* kelimesinin anlamını açıklarken İbn Abbâs'tan nakilde bulunmaktadır. Müellifin naklettiği rivayet, *Levh beyaz inciden, iki kapağı kırmızı yakuttandır. Uzunluğu gökyüzü ile yeryüzü arası, genişliği ise doğuyla batı arası kadardır. Kalemî nurdur, her şey içerisinde yazılıdır* şeklindedir.⁴⁰¹ İbn Abbâs'a (r.a.) dayandırdığı bu rivayetle âyette geçen *levh-i mahfûz* kelimesini betimlemektir. Bilinebilmesi ancak rivayetle mümkün olan bu terkinin mahiyeti ve içeriğini anlatan rivayetle, âyetteki kapalılığı gidermeye çalışmaktadır. Ancak İbn Abbâs'ın (r.a.) ismine yer vererek yaptığı rivayet, ilave ve ihtisar veya farklı lafızlarla merfû olarak Hiz. Peygamber'den (sas) rivayet edilmektedir. Merfû olarak rivayet edilen şekli ise senet cihetiyle zayıf olarak değerlendirilmektedir.⁴⁰² Söz konusu rivayet mevkûf olarak da nakledilmektedir. Mevkûf şekliyle isnadının sahîh olduğu değerlendirilmektedir.⁴⁰³

³⁹⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 59-60.

⁴⁰⁰ el-Bürûc, 85/22.

⁴⁰¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 111a.

⁴⁰² Merfû olarak zikredilen varyantındaki senet zincirinde bulunan Ziyâd b. Abdillâh el-Bükâî ve Leys b. Ebî Selîm'in zayıf olarak nitelendirilmesi senedinin zayıflığına işaret etmektedir. Bkz. Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, 12/72, (hadis no: 12511).

⁴⁰³ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 10/175-176; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbüri - Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *El-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn ve bi-Zeylihî et-Telhîs li'z-Zehabî*, thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî - Emîr el-Hasen en-Nu'mânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406), 2/519.

Müellif, وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ Üzerlerine sürü sürü kuşlar gönderdi⁴⁰⁴ âyetinde Ebû Sa'îd El-Hudrî'nin (ö. 74/639-94) nakline yer vermektedir. Söz konusu rivayet, âyette zikredilen *tayran: kuşlar* lafzından kendisine sorulan Ebû Sa'îd El-Hudrî *Mekke güvercinleri onlardandır* şeklinde verdiği cevabı içermektedir.⁴⁰⁵ Zemahşerî'nin eserinde zikrettiği bu rivayet başka kaynaklarda ziretilmediği gibi *Keşşâf* üzerine yapılan hadis tahrîci eserlerinde de yer verilmemektedir.⁴⁰⁶ Muhtemelen Zeyla'î (ö. 762/1360) hadîs kaynaklarında böyle bir metne ulaşamadığı için tahrîc eserinde bu rivayete yer vermemeyi tercih etmiştir. Netice olarak bu rivayeti Zemahşerî'den alıntı yaptığına dair bir işaret kullanmadan eserinde kullanarak söz konusu âyetteki *tayr* kelimesini açıklamıştır.

İsferâyînî, وَمَنْعُونَ الْمَاعُونَ *Ufacık bir yardıma bile engel olurlar*⁴⁰⁷ âyetindeki *mâ'ûn* kelimesinin anlamını izah babında farklı alternetiflere başvurarak tefsir etme gayretindedir. Müellif, kelimenin lugat mânâsı için sözlükler ve farklı müfessirlerin tercihlerini zikrederken rivâyet metodundan da istifade ederek Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53), *Balta, tencere ve çakmak demiri gibi genelde kullanmak için birbirlerine verdikleri şeylerdir*⁴⁰⁸ şeklinde yaptığı tanıma yer vermektedir.⁴⁰⁹ Bu mânâyâ dayanarak âyetin anlamlarından birisinin, insanî veya komşuluk ilişkilerinin doğal sonucu olarak aralarında bir takım araç gereci ödünç vermeye bile engel olduklarına delâlet ettiğini ifade etmektedir. Aynı kelimenin anlamını açıklamakta kullandığı diğer bir rivayet ise *mü'minlerin annelerinden rivayet olundu* şeklinde isim vermeden, *su, ateş ve tuz*⁴¹⁰ mânâsında kullanıldığını ifade eden nakildir. Birçok mânâyâ gelen *mâ'ûn* kelimesini açıklamak için çeşitli lugat ve rivayetlerden yararlanarak eserine alan müfessir, bu anlamlar arasında her hangi bir tercih yapmayı

⁴⁰⁴ el-Fil, 105/3.

⁴⁰⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 138b.

⁴⁰⁶ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/799; Zeyla'î, *Tahrîcü Ehâdîsi'l-Keşşâf*, 4/289.

⁴⁰⁷ el-Mâ'ûn, 107/7.

⁴⁰⁸ Ebû Dâvûd, Zekât, 32; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen-ü'l-Kübrâ*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut,: Müessesetü'r-Risâle, 1421-2001), 10/345, (hadis no: 11637); Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, thk. Hamed b. Abdillâh Cum'a - Muhammed b. İbrâhîm Lühaydân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 4/328-329, (hadis no: 10711, 10712).

⁴⁰⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 140b.

⁴¹⁰ İbn Mâce, Rehin, 16.

uygun bulmamakta ve bunu okuyucuya bırakmaktadır. Diğer bir olasılık ise bu mânâların tamamını kapsayan bir tanımlama olabileceği ihtimalidir.

Genel olarak Hz. Peygamber'in hadisleri konusunda yapılan değerlendirmelerin burada da geçerli olduğu söylenebilir. Bu başlık özelinde ise İsferyâinî'nin yararlandığı sahâbe ve tâbiîn sözleri, genellikle kelimelerin anlamını vuzûha kavuşturmaya hizmet eden rivayetlerdir. Kaynak bakımından bir eser zikredilmeyen rivayetlerin kime ait oldukları ifade edilerek eserde yer bulmaktadır. Ancak bu aidiyetlerde bazen yanlışlıklar söz konusu olmaktadır. Rivayetlerin Zemahşerî'nin eserinde aynen mevcut olması müellifin *Keşşâf*'den istifade ettiğini göstermektedir. *Keşşâf* sahibine itimat ederek eserine aldığı rivayetlerin çoğunluğunun başka eserlerde bulunmaması kaynakları tespit ve sıhhatini değerlendirme noktasının araştırılmasını güçleştirmektedir.

2.3.2.4. Farklı Kıraatlara Temas Etmesi

Rivayet tarikiyle Hz. Peygamber'e (sas) kadar ulaşan yedi mütevâtir kıraat ile üç âhad kıraata, kıraat-ı aşara şeklinde isimlendirilmektedir. Bunların dışında rivayet edilen Kur'ân-ı Kerîm'in okunuş şekillerine şâz kıraat denilmektedir. Yazılış şekli olarak aynı, fakat okunuşları farklı olan bu kıraat farklılıkları Arap Dil Bilgisi kuralı veya fikhî hükümler noktasında mânâ bakımından değişiklik arz etmektedir.⁴¹¹ Tefsir eserlerinde yer verilen kıraat farklılıklarıyla hem Kur'ân'ın farklı okunuş şekline işaret edilmekte hem de mânâyâ etkisinin gösterilmesi hedeflenmektedir. Müfessirlerce kıraat-ı aşara'ya işaret için *kara*'e şeklinde malum kalıp, şâz kıraatlara işaret için *kuri*'e meçhul kalıbını kullanmak teâmül haline gelmiştir.

Tefsirinde farklı kıraatlara temas eden İsferyâinî, kullandığı terkip ile bu kıraatların mütevâtir veya şâz oluşlarına işaret etmektedir. Şâz kıraatlar için *kuri*'e meçhul kalıbını kullanmaktadır. Ancak mütevâtir ve âhâd kıraatı birbirinden ayıracak bir emare yoktur. Örneğin, Nebe' Sûresi'nin birinci âyetindeki ilk kelimenin (عَمَّا)

---

⁴¹¹ Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418), 153-160; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 102.

şeklinde *elif* ile uzatarak okunan kıraatın şâz kıraat⁴¹² olduğuna bu kalıpla işaret etmektedir.⁴¹³ Buradaki kıraat farklılığının anlama bir etkisi yoktur. Bu şekilde de okunduğuna ve terkinin asıl şekline delil niteliği taşıdığı için zikretmiştir.

İsferâyînî, وَلَا تَحَاضُّونَ⁴¹⁴ âyetindeki “tehâddüne” kelimesinin mufâ’ale veya tefâ’ül babından olabileceğine değinmektedir. *Teşvik etmek* anlamında olan bu kelimenin *iki kişiden her birinin diğerini teşvik etmesi mânâsında müşareket (ortaklık) ifade ettiğini* belirtmektedir. Bu kelimenin (يَحُضُّونَ) “yehuddüne” şeklinde okunan şâz kıraatının olduğuna meçhul kalıbını kullanarak işaret etmekte ve *bir kimsenin başkasını teşvik etmesi* anlamında olduğuna değinmektedir.⁴¹⁵ Kelimenin farklı okunuşundan kaynaklı anlam değişikliğine değinmesi takdire şayan bir detaydır. Ancak kullandığı ifadeyle şâz kıraat olduğuna işaret ettiği okuyuş, Ebû Amr’a (ö. 154/771) aittir. Bu kıraat imamı, mütevâtir kıraat olan kıraat-ı seb’a imamlarındandır.⁴¹⁶ Şâz kıraatlarda ise böyle bir okuyuş yoktur.⁴¹⁷ Müellifin diğer kıraat vecihlerini naklederken görülmeyen bu hatanın az da olsa eserde mevcut olduğu görülmektedir.⁴¹⁸

İsâmüddîn İsferâyînî kıraat imamlarından nakledilen kıraat vecihlerinin yanı sıra Kur’ân’ın okuyuşunda uyguladıkları vakıf ve ibtidâları da tefsirinde kullanmaktadır. Bu bağlamda Nebe’ Sûresi’nin ilk âyetinde zayıf görüş olarak zikrettiği; harf-i cerrin mahzûf müte’allıka te’allukuyla cümlenin tamam olması bağlamında kıraat-ı aşara imâmlarından Ya’kûb (ö. 205/821) ve İbn-i Kesîr’in (ö. 120/738) vakıf yaptığı bilgisine yer vermektedir.⁴¹⁹ Müellif bu ifadesiyle, her ne kadar

---

⁴¹² İbn-i Mes’ûd (ö. 32/652-53), Übey b. Ka’b (ö. 33/654), İkrime (ö. 105/723) ve İsa b. Ömer (ö. 149/766) tarafından nakledilen bu kıraat vechi şâz kıraatlardandır. Bkz. Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420), 10/383.

⁴¹³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

⁴¹⁴ el-Fecr, 89/18.

⁴¹⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117bb.

⁴¹⁶ Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebû Bekr İbn-i Mücâhid, *es-Seb’a fi’l-Kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru’l-Ma’ârif, 1400-1980), 685.

⁴¹⁷ Ebu’l-Feth Osmân İbn-i Cinnî, *el-Muhtesib fi Tebyîni Vücûhi Şevâzî’l-Kırâât ve’l-İzâhi’anhâ*, thk. Alî en-Necdî Nâsîf (Mısır: Vüzâratü’l-Evkâf, 1969), 2/359-360.

⁴¹⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88a.

⁴¹⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85a.

nahiv ilmi açısından bu görüşü zayıf bulsa da bazı kıraat imamlarının bu âyetin sonunda vakıf yaptıkları bilgisini vermek suretiyle bu görüşün mümkün olabileceğini îmâ etmektedir.

Müfessir, *وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا* âyetindeki⁴²⁰ *fütihât* kelimesini (وَفُتِحَتِ) ve-*fütihat* şeklinde şeddeli okunuşuna Kur'ân âyetini ana metne yazmak suretiyle vermektedir. Tahfif (şeddesiz) ile Kûfe kıraat âlimleri tarafından okunduğunu belirtmektedir.⁴²¹ İsferâyînî kelimenin kıraat farklılığından kaynaklanan anlam değişikliğine değinmediği bu nakle, mütevâtir kıraat olduğuna işaret eden kalıpla yer vermektedir. Vecîz olarak ifade ettiği bu cümleden Kûfe kıraat âlimleri Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî'nin (ö. 189/805) tahfif, diğer kıraat-ı seb'a imamlarının ise teşdîd ile okuduğuna işaret etmektedir.⁴²²

2.3.3. Dirâyet Tefsiri Metodu

2.3.3.1. Arap Dili ve Belâgat

İsferâyînî'nin tefsirinde yoğunlaştığı alan Arap Dili ve Belâgat kısmıdır. Kelime veya cümleleri ele alırken gramer bilgisi, kelimenin etimolojisi, anlamları, nahiv kuralları, farklı i'rablar ve bunların anlama etkisi üzerinde durmaktadır. Belâgat sahasına ise daha geniş yer ayırdığı görülmektedir.

2.3.3.1.a. Sarf Bilgisine Yer Vermesi

Kur'ân-ı Kerîm'in açıklanması noktasında kelimelerin yapısı ve bu yapılarından kaynaklı olarak farklı anlamlar ifade edeceği muhakkaktır. Bu noktada gerekli müktesebâta sahip olan müellif, âyetlerde geçen kelimelerin grameri hakkında bilgi vermektedir. Yaptığı morfolojik değerlendirmelerde kaynak olarak çoğunlukla *Sihâhu'l-Cevherî*'den istifade etmektedir. Bazen kısaca değindiği sarf bilgilerini, yeri geldiğinde detaylandırdığı da görülmektedir. Eserin tefsir çalışması olması göz önüne

---

⁴²⁰ en-Nebe', 78/19.

⁴²¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88b.

⁴²² İbn-i Mücâhid, *es-Seb'a fi'l-Kirâât*, 668.

alınarak bu türden bilgilerin fazla yekün teşkil etmeyeceği de bir gerçektir. Bu sebeple İsmüddîn yeri geldiğinde ve gerektiğinde bu türden açıklamalara başvurmaktadır.

Örneğin İsmüddîn, *يَسَاءُ لَوْ أَنَّ* âyetindeki⁴²³ *yetasâ'elûn* kelimesinin tefâ'ul bâbında *ortaklık (birbirlerine sorma)* anlamında kullanılması yaygın iken *yes'elûne* şeklinde sülâsî mânâsında kullanımına işaret etmektedir.⁴²⁴ Aynı minvalde *وَلَا تَحَاضُّونَ* *velâ tehâddûne*⁴²⁵ kelimesinin yapı olarak mufâ'ale veya tefâ'ul bâbından olabileceğini ifade etmektedir.⁴²⁶ Bu kısa cümlesiyle muzârî fiil kalıbında gelen kelimenin âyette geçtiği şekliyle mufâ'ale bâbında olduğunu birinci sırada zikretmektedir. Ancak tefâ'ul babının muzârî olarak kullanımında kelimenin başındaki muzâra'at harfinin (yâ, tâ) hazfedilmesi Arap gramerinde yaygın olduğu için bu baptan olabileceğine işaret etmektedir.

İsferâyînî, *وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا* âyetindeki⁴²⁷ *el-mu'sirât* kelimesinin morfolojisine değinmektedir. Gramer olarak *'a-sa-ra* (suyunu çıkarmak) mânâsını ifade eden bu kelimenin if'âl bâbında kullanıldığına işaret etmektedir. İf'âl kalıbında ziyade edilen hemzenin kelimeye bir takım anlamlar kattığı bilinmektedir. Müellif söz konusu kelime bağlamında *haynûnet (bir şeyin meydana gelme vaktinin yakın olduğu)*⁴²⁸ anlamı kattığını belirtmektedir.⁴²⁹ Yağmur yüklü bulutların kastedildiği kelimeyle bulutlar, sanki meyveler gibi suyu sıkılmaya hazır bir olgunluğa geldiğinde rüzgârlar tarafından sıkılacağı anlamı kattığını ifade etmektedir.

İsferâyînî, *وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ أَكْلًا لَمًّا* âyetinde⁴³⁰ *et-türâse* kelimesini etimolojik açıdan aslında bir değişiklik olduğu ve karıştırılabileceğinden hareketle değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Kelimenin aslının *vâris* kelimesi olduğunu; dolayısıyla *v-r-s* harflerinden

---

⁴²³ en-Nebe', 78/1.

⁴²⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

⁴²⁵ el-Fecr, 89/18.

⁴²⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117b.

⁴²⁷ en-Nebe', 78/14.

⁴²⁸ *Mecmû'atü's-Sarf (Emsile-Binâ-Maksûd-İzzî)* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2018), 140.

⁴²⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 87b.

⁴³⁰ el-Fecr, 89/19.

oluştüğunu ifade etmektedir. Bu hususta Arap Dili'nde *vâv* harfi mazmûm veya bazılarına göre meksûr olduğunda *tâ* harfine kalb edilmesinin yaygın olduğu bilgisine yer vererek meseleyi detaylandırdığı görülmektedir.⁴³¹

İsâmüddîn İsferyî'nin kelimeleri etimolojik ve morfolojik açıdan değerlendirmeleri, kelimenin olması gereken yapısı veya bulunduğu kalıptayken farklı baplarda kullanımının Arap Dili'nde mevcut olması gibi durumlarda yaptığı görülmektedir. Kelimeyi meydana getiren aslî harflerinde meydana gelen bir değişiklik olduğunda bu hususa dikkatleri çekerek kelimenin anlamının anlaşılması ve hafızalarda kalıcı olması için etimolojisine vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde kelimeye ziyade edilen harf veya harflerin mânâya kattığı farklılığı gözler önüne sermektedir. Belli bir kalıptaki kelimenin birden çok bapta kelimenin karşılığı olabileceği gerçeğini de dikkatlere sunmaktadır.

2.3.3.1.b. Kelimelerin Anlamına Yer Vermesi

Müellif âyetlede zikri geçen kelimelerin lugat mânâlarının açıklanması hususunda özel bir gayret içerisinde. Kurân-ı Kerîm'in son cüzünü teşkil eden 'Amme cüzünün özelliği gereği kısa ve özlü ifadelerden oluşmaktadır. İnançla ilgili kıyamet ve ahiret sahnelerinin betimlendiği âyetlerin anlaşılması için öncelikle söz konusu âyetlerde Allah tarafından kullanılan kelimelerin sözlük anlamlarının bilinmesinin lüzûmunun farkında olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple İsferyî kelimelerin yapısından hareketle etimolojik değerlendirmelere yer vermektedir. Kelimelerin mânâlarını izah noktasında genellikle istifade ettiği eserlerdeki ifadeleri birebir kullandığı görülmektedir. Ancak bazen örnek vermek gibi küçük ilavelerde bulunmakta, bazen de kendi cümleleriyle yazıya geçirmektedir.

Örneğin, İsferyî *en-nebeu*⁴³² kelimesinin lugat anlamını *gizli ses* olarak ifade ederek âyetin *büyük vahiy* yani *büyük haber* manasını ifade ettiğini belirtmektedir.⁴³³ Bu mânâya göre kelimeyle Hz. Muhammed'in (sas) peygamberliği, vahyin bizzat kendisi olan Kur'ân-ı Kerîm veya yeniden dirilmenin kastedilebileceği açıktır. Ancak

---

⁴³¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117b.

⁴³² en-Nebe', 78/1.

⁴³³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b

müellif bu anlamlardan, sûrenin devamını da göz önüne alarak yeniden dirilişin murat edilmesinin daha çok ihtimal dâhilinde olduğuna işaret etmektedir.

İsferâyînî kelimelerin mânâlarını açıklamakta referans olarak kullandığı başucu eseri Cevherî'nin *Sihâh*'ıdır. Bununla birlikte *Garîbü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân* ve diğer tefsir eserlerinden istifade etmekte ve bu eserlerde verilen bilgilerden tercihte bulunarak kelimelerin mânâsını açıklama eğilimindedir. Mesela, *ed-duhâ*⁴³⁴ kelimesinin anlamını Cevherî'ye atıf yaparak, *kuşluk vaktinin (güneşin doğuşundan) sonrası ile öğle vaktinin öncesi arası olan güneşin ikinci konumunda yükseldiği vakit*,⁴³⁵ *mihâden*⁴³⁶ kelimesini *yatak, döşek* olarak açıklamaktadır.⁴³⁷

Ele aldığı âyetteki kelime çoğul (cem') olması durumunda tekil (müfred) haline yönelmektedir. Çünkü yapısı gereği Arapçada aynı kelime, harekelerindeki değişikliklerle farklı anlamlar ifade edebilmektedir. Örneğin, *ehkâben*⁴³⁸ kelimesinin cem'i killet vezninde olduğuna dikkatleri çekerken, tekil haliyle ilgili farklı değerlendirmeler olduğuna işaret etmektedir. İsmüddîn bu kelimenin müfredinin *hukub* (حُقُب) olduğunu tercih etmektedir. Bu şekliyle kelime *dehr: zaman ve sonsuzluk* anlamında kullanılmaktadır. Ancak kelimenin tekil halinin *hukb* (حُقْب) veya *hıkbe* (حِقْبَة) olduğunun ifade edildiği bilgisine yer vermektedir. **Hukb** olması durumunda *seksen sene; hıkbe* olması halinde *sene* mânâsına gelen bu kelimeyle⁴³⁹ *ard arda gelen senelerin* kastedildiğini belirtmektedir.⁴⁴⁰ Bu şekliyle sonu gelmeyecek şekilde peşi sıra gelen bir zamanın anlatılmak istendiğini ifade eden müellif, kelimenin morfolofik yapısından kaynaklı olarak bunun mümkün olmadığını söylemektedir. Çünkü cem'i

---

⁴³⁴ ed-Duhâ, 93/1.

⁴³⁵ Cevherî, *Sihâh*, 672.

⁴³⁶ en-Nebe', 78/6.

⁴³⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 123b, 86b.

⁴³⁸ en-Nebe', 78/23.

⁴³⁹ Cevherî, *Sihâh*, 267.

⁴⁴⁰ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 5/280; Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/688; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühu*, thk. Abdülcelîl Abde Şîblî (Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1408), 5/273; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.), 3/228.

killet vezninde olan bu kelime, üç ile dokuz arasında çoğullar için kullanılmaktadır. Bu sebeple bu görüşleri zayıf olarak nitelendirmektedir.⁴⁴¹

Kelimelerin lugat anlamları üzerinde dikkatle duran müellifin dikkat çeken diğer bir özelliği ise zarûret olmadığı sürece âyetleri gerçek anlamları üzerinden açıklayıp mecâz yoluna başvurmama gayretidir. Örneğin, *serâben*⁴⁴² kelimesinde diğer tefsirlerde tercih edilen teşbîh veya mecâz yoluna başvurmadan da lugat anlamından hareketle âyetin tefsir edilebileceğine inanmaktadır. Bu sebeple kelimenin bağlamından hareket ederek beraber kullanıldığı fiilin mânâsına değinmekte; bir kıyamet sahnesi olarak dağların yükseltiyle suya benzer bir durumda toza dönüşmesinin anlatıldığını ifade etmektedir.⁴⁴³

İsferâyînî sadece kelimelerin mânâlarını açıklamakla yetinmemektedir. Yeri geldiğinde harf-i cerler gibi bazı harflerin ifade ettiği anlamlara dikkatleri çekmektedir. Nebe' Sûresi, ilk âyetteki harf-i cer ile ilgili gerekli açıklamaları yaptıktan sonra *sebeb* ifade ettiğini zikrederek (اي عن أي سبب) *hangi sebepten* şeklindeki açıklamasıyla ta'lîl ifade ettiğini açıklamaktadır.⁴⁴⁴ İsferâyînî kelime veya harflerin lugat farklılıklarına da işaret etmektedir. Bahsi geçen harf-i cerle ilgili (عم) lafzının aslını izah bağlamında med elifi ile kullanımının az olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁵ Başka bir yerde istikbâle delâlet için kullanılan *sevfe* kelimesinin ولسوف يرضى âyetinde⁴⁴⁶ Rızâ-i İlâhî'nin ahirette zuhûr edeceğine işaret ettiğini belirtmektedir.⁴⁴⁷

İsâmüddîn, (ثم كلاً سيعلمون)⁴⁴⁸ âyetinde atıf harfi olan *sümme* için terâhî (zaman bakımından sonralık) mânâsını ifade ettiğini ifade etmektedir. Zikredildiği cümle bağlamında, bir önceki âyette vazgeçirmeye yönelik ifadeden sonra bu harf-i atıf ile

---

⁴⁴¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88b, 89a.

⁴⁴² en-Nebe', 78/20.

⁴⁴³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88b.

⁴⁴⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

⁴⁴⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

⁴⁴⁶ el-Leyl, 92/21

⁴⁴⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 123b.

⁴⁴⁸ en-Nebe', 78/ 5.

tekrar zikredilmesinin, aradan uzun zaman geçmesine rağmen ilk vazgeçirmeye yönelik uyarıyı dikkate almayı devam ettiklerine işaret ettiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁹

Gelecekte vâkî olacak olan kıyametin meydana gelmesi ve kıyamet ahvaliyle ilgili âyetlerdeki fiillerin⁴⁵⁰ mâzî (geçmiş zaman) kalıbıyla gelmesi konusunda müfessir iki farklı değerlendirmede bulunmaktadır. Bu âyetler ya tahakkuku kesin olduğuna işaret için istikbalde meydana gelecek olan ahiret ahvâli, sanki meydana gelmiş gibi geçmiş zaman ile ifade edilmektedir ki bu takdirde geçmiş zamanla ifade edilen fiiller ile gelecek zaman anlamı kastedilmektedir. Ya da kıyamet gününün bu iş için belirlenmesi ezelde meydana geldiği için mâzî kalıbı kullanılmıştır ki bu takdirde fiiller ile zaman bakımından kendi anlamları murat edilmektedir. Müellif atıfla zikrettiği üçüncü bir değerlendirme olarak ise kıyamet ve ahvalinin Allah'ın (c.c.) ilmi ve hükmünde sabit olduğu ve Allah'ın sıfatları da ezeli olduğu için geçmiş zaman sıgasıyla ifade edildiğini belirtmektedir.⁴⁵¹ Bu görüşünde muteber olduğunu kullandığı üslûpla işaret etmektedir.

İsferâyînî'nin kelimelerin sözlük mânâları üzerinde önemle durması eserin göze çarpan en bariz özelliğidir. Bu konuda esas aldığı kaynak Cevherî'nin eseridir. Ancak diğer tefsir eserlerinde kelimelere verilen anlamlara da işaret etmekte, yeri geldiğinde eleştiride bulunmaktadır. Bu eserlerin ismine çoğunlukla yer vermeyip genel ifadeler ile atıf yapmaktadır. Detaylı olarak verdiği bilgilerden sonra eserinde en çok ismini zikrettiği kitap olma özelliği taşıyan *Sihâh*'taki bilgiye itibar etmektedir. Bu konuda iktibasta bulunduğu eserdeki bilgileri her hangi bir değişiklik yapmadan eserinde yer verdiği görülmektedir. Farklı yapıdaki kelimeleri etimolojik olarak tahlil ederek tekil haline veya kökenine inmekte ve kelimenin yalın halinden hareketle en doğru mânâyı tercih etme gayretindedir. Kelimelerin anlamlarını verdikten sonra âyet veya âyet gruplarını sözlük anlamı üzerinden yorumlamaktadır.

Geride anlatıldığı üzere 'amme cüzünün genel özelliğinden olsa gerek İsferâyînî, tefsirinde felsefi ve aklı çıkarım ve açıklamalardan uzak durmaktadır. Âyetleri, kelimelerin sözlük mânâsı veya harflerin karşılığı olan anlamlar üzerinden

---

⁴⁴⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85a, 86b.

⁴⁵⁰ en-Nebe', 78/17, 19, 20, vd.

⁴⁵¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 87b-88a.

açıklamaktadır. Bazı tefsir eserlerinde görülen mecâz yoluna başvurarak âyeti açıklamayı da mümkün merteye tercih etmemesi müfessirin görülen özelliğidir.

2.3.3.1.c. Nahiv ve İ'râb Tahlillerine Yer Vermesi

Müellif nahiv kurallarına ayrı bir önem vermektedir. Âyetlerdeki nahiv ve i'râb tahlilleriyle ilgili hususları ifade ederken sözün uzamaması için kısa ve özlü ifadeler kullanmıştır. Bazen yaptığı takdîrler ile bunlara işaret etmektedir. Yeri geldiğinde başka âyetlere atıfta bulunarak nahvî meselelere değinmektedir. Mesela, ⁴⁵²عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ, 452 âyetinde geçen harf-i cerr'in *ta'lîl /sebebiyet* ifade ettiğini belirtmekte ve ⁴⁵³وَمَا نَحْنُ بِتَارِكِي ⁴⁵³ Biz de senin sözünle ilâhlarımızı bırakacak değiliz 453 âyetini buna delil olarak getirmektedir.⁴⁵⁴ Bu âyetteki 'an harfi sebebiyet ifade ettiği gibi Nebe' Sûresi'ndeki harf-i cerrin de sebep anlamında olduğunu delillendirmektedir.

İsferâyînî, Nebe' Sûresi'nin birinci âyetindeki *yetasâ'elûn* kelimesinin *yetas'elûne* şeklinde sülâsî mânâsında kullanımında mef'ûl alıp almama durumuna da etki edeceği için sülâsî kalıbında mef'ûlün Hz. Peygamber (sas) ve mü'minler olduğunu ifade etmektedir. Sülâsî anlamı murat edildiğinde mef'ûlün bu konuda (kıyamet günü) suâl edenlerin sorulan kişi (mef'ûl) itibarıyla değil de sordukları şey itibarıyla sormalarının men edildiğini ifade etmek için hafzedildiğini belirtmektedir. Ancak söz konusu âyette farklı bir i'râb değerlendirmesine işaret etmektedir. Bu da dirde Bu tak olabileceği seçeneğidir. mef'ûlsöz konusu fiile inâyetin ⁴⁵⁵الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ 455 *mânânın mecnun, sihirbaz ve yalancı olarak nitelendirerek hakkında ihtilaf ettiğiniz Nebî'ye neden soruyorsunuz?* şeklinde olacağını ifade etmektedir.⁴⁵⁶

---

⁴⁵² en-Nebe', 78/1.

⁴⁵³ Hûd, 11/53.

⁴⁵⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

⁴⁵⁵ en-Nebe', 78/3.

⁴⁵⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

Müellif i'râb tahlilleri noktasında kelimenin anlamından hareketle farklı değerlendirmelere yer vermektedir. Örneğin, *mefâzen*⁴⁵⁷ kelimesinin iki farklı anlamına göre, sonrasındaki farklı değerlendirilebileceği âyetinin *حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا*⁴⁵⁸ noktasında okuyucu, kendisini nahiv tahlili alıştırmasının içinde bulabilmektedir. Bu kelimenin *kurtulmak ve zafer elde etmek* anlamı kastedildiğinde, sonrasındaki âyetin bedel-i iştimal olacağı; *bahçeler ve ırmaklar* mânâsında kullanıldığında bedel-i ba'z olacağını beyan etmektedir.⁴⁵⁹

İsâmüddîn, *وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا* *Alev alev yanan aydınlatıcı ve ısıtıcı bir kandil yarattık*⁴⁶⁰ âyetinde zikredilen fiile göre iki farklı i'râb durumunun olabileceğini değerlendirmektedir. *Siracen* kelimesinin *güneş* mânâsında olduğunu Cevherî'den nakille ifade ettikten sonra⁴⁶¹ zikredilen *ce'ale* fiilinin *yaratmak* anlamında kullanıldığında *sirâcen* isminin mef'ûl, *vehhâcen* kelimesinin ise bu ismin sıfatı olacağını birinci değerlendirme olarak ifade etmektedir. İkinci olarak ise, söz konusu fiilin kendi anlamında ef'âl-i kulûbtan (iki mef'ûl alan) olması durumunda bu iki ismin söz konusu fiilin mef'ûlleri olduğunu zikretmektedir. *vehhâcen* kelimesinin ise *sirâcen* kelimesini nitelediğini belirtmektedir.⁴⁶²

Müfessir bazen de bilinebilecek i'râb değerlendirmelerini okuyucuya bırakmaktadır. Örneğin, *جَزَاءً وَفَاءً*⁴⁶³ âyetinde herkesin amellerine uygun olarak gereken karşılığı Ahiret'te göreceğini belirterek anlamını izah etmektedir. Sonrasında ise *viîâkan* kelimesinin cümledeki konumuyla ilgili birçok farklı değerlendirmenin olduğunu vurgulamakta ve tahlilini okuyucuya bırakmaktadır. Burada okuyucuyu için, *senin gibi birisine gizli olmayan bir takım farklı şekilleri vardır* ifadesiyle motive edici ifadeler kullanarak konuya teşvik etmektedir.⁴⁶⁴

---

⁴⁵⁷ en-Nebe', 78/31.

⁴⁵⁸ en-Nebe', 78/32.

⁴⁵⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 89a.

⁴⁶⁰ en-Nebe', 78/13.

⁴⁶¹ Cevherî, *Sihâh*, 531.

⁴⁶² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 87b.

⁴⁶³ en-Nebe', 78/26.

⁴⁶⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr 89b.

İsâmüddîn, كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا *Hayır, yeryüzü (kıyamet sarsıntısıyla) parça parça olup dağıldığı zaman âyetinde*⁴⁶⁵ tekrar eden *dekken* kelimesinin, birincisinin anlamını tekit etmek için zikredilmediğini; te'sîs ifade ettiğini belirtmektedir. Her iki *dekken* kelimesinin âyette zikredilen fiili açıklamak ve mübâlağa ifade etmesi için tekrar ettiğini vurgulamaktadır.⁴⁶⁶ Müfessire göre tekrar eden bu kelimeler âyette ifade edilen dünyanın parçalanlamasının nasıl meydana geleceğini (masdar binâ-i nev'i) betimlemektedir.

Müfessir mânâya etkisi olan veya farklı görüşlerin olduğu yerlerde cümlenin yapısına yönelik olarak bazı kelime veya kelime gruplarının terkihi hakkında bilgi vermektedir. Ancak nadiren de olsa bazı yerlerdeki âyet gruplarının tamamı hakkında i'rab değerlendirmesinde bulunmaktadır. O satırları okuyan eserin İ'râbü'l-Kur'ân türü bir çalışma olduğunu zanneder.⁴⁶⁷

İsferâyînî'nin eserinde göze çarpan ve onu diğer tefsir çalışmalarından öne çıkaran noktalardan birisi âyetleri tefsir ederken nahiv kuralları ve i'rab tahlilleridir. O bunu yaparken, eserinin nahiv kitabı veya bu alana yoğunlaşmış bir tefsir çalışması olduğu izlenimi vermez. Aynı şekilde bu konulara da bîgâne kalmaz. Yerinde ve gerektiği kadarıyla iktifa eder. Bazı yerlerde sadece bir veya birkaç kelime hakkında bilgi verirken, bazı yerlerde de konuyu gerekçeleriyle detaylandırır. Bazen de i'rab tahlillerini o kadar uzatır ki eser tefsir çalışması değil de İ'râbü'l-Kur'ân türü bir eser hüviyetine bürünür. Şüphesiz bu bilgilere yer vermesinde kelimelerin cümle içerisindeki konumlarının âyetin mânâsına olan etkisidir. Bu sebeple İsâmüddîn İsferâyînî ele aldığı âyetlerdeki harf-i cerlerin anlamları, zikredilen isimlerin hâl, temyîz veya sıfat olma durumlarını, kullanılan fiillerin türleri ve bu fiillerin mef'ulleri gibi noktaları âyetin mânâsına etkisi açısından incelemektedir. Bazen bir kelimenin farklı kalıpta kullanımından kaynaklanan farklı terkip nuanslarına temas etmektedir.

---

⁴⁶⁵ El-Fecr, 89/21.

⁴⁶⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 119b.

⁴⁶⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr 89a, b, 90b.

2.3.3.1.d. Belâgî Nüktelere Yer Vermesi

Müellifin Arap Dil Bilgisi'nden sonra üzerinde en çok durduğu noktalardan biri de âyetlerin belâgat nüktelerini açıklamaktır. O, bu konuda hatırı sayılır bir gayret içerisinde. Ele aldığı âyeti farklı açılardan belâgî olarak irdelemektedir. Bazen âyetlerin belâgat noktasında birden çok anlam ifade ettiğini yaptığı izahlarla değerlendirmektedir.

Müfessir bu noktada Nebe' Sûresi'nin ilk âyetindeki istifhâmın farklı belagat nüktelerini tek tek ele almaktadır. Birinci olarak, inkârî olduğunu ve bu anlamını *büyük haberden sormaya sebep yoktur, akli buraya sevk eden neden de yoktur* şeklinde açıklamaktadır. İkinci olarak, sordukları şeyin şânının büyüklüğü (tefhîm) ve suâlden korkutma (tehvil) mânâsını ifade edebileceğini söylemektedir. Hatta müellif birkaç âyeti açıkladıktan sonra yaptığı genel değerlendirmeyle tefhîm mânâsını biraz daha pekiştirmektedir. Şöyle ki, sûrenin ilk âyetlerinde kullanılan istifhâm, büyük haber anlamındaki *en-nebeu* kelimesi ve bu kelimenin yine *el-'azîm* sıfatıyla betimlenmesi, ilk âyetin kapalı (müphem) olarak zikredilip sonrasında açıklanması gibi özelliklerin istifhamla ifade edilen tefhîmi zirveye taşıdığına dikkatleri çekmektedir. Üçüncü olarak, istihzâ' (alay etme) anlamı ifade edebileceğine yer vermektedir. Bu takdirde alay ederek kıyametten suâl eden Mekke müşriklerinin sorularına soru ile cevap verilerek alay edildiğine vurgu olduğunu ifade etmektedir. Dördüncü olarak, tahkîr (küçültme) anlamına değinen müellif, Allah'ın kudretine nazaran suâl ettikleri kıyametin meydana gelmesinin küçüklüğüne işaret ettiğini ve Mekke halkını tevbîh (azarlama) mânâsını da içerdiğini beyan etmektedir.⁴⁶⁸

İsferâyînî, *أَنْصَارُهَا خَاشِعَةٌ* *Onların gözleri (korku ile) inecektir*⁴⁶⁹ âyetinde üç farklı belâgat nüktesine değinmekte ve her birindeki anlam farklılığına işaret etmektedir. İlk olarak, *ebsâr* kelimesinin mecâz-ı mürsel olması durumudur.⁴⁷⁰ Aralarında cüz'iyet ilişkisi sebebiyle insanın bir parçası olan gözleri zikredilmiş,

⁴⁶⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

⁴⁶⁹ en-Nâziât, 79/9.

⁴⁷⁰ Mecâz-ı Mürsel: Asıl mânâyı murat etmeye engel bir karinenin varlığıyla birlikte, aralarında müşâbetin dışında bir alaka sebebiyle asıl anlamının dışında kullanılan kelimeye denir. Bkz. Ali el-Cârim - Mustafa Emîn, *el-Belâgatü'l-Vâdiha fi'l-Beyân ve'l-Me'âni ve'l-Bedi'*, thk. Kâsım Muhammed en-Nürî (Beyrut: Dâru'l-Fecr, 2014), 211; Ali Bulut, *Belâgat Me'âni-Beyân-Bedi'* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 234-235.

ancak kendisi kastedilmiştir. Müellif bu anlamı (أي أبصار صاحبها خاشعة أي أبصارها ذليلة) şeklinde yaptığı açıklama ile göstermektedir. Mecâz-ı mürsel olması durumunda âyet, gözlerin sahibi olan insanların zelil olma halini anlatmaktadır. Çünkü insanın izzet veya zilletinin ilk görüleceği yerin gözleri olduğundan hareketle bu kelime kullanılmıştır. Aynı zamanda bir önceki âyette bahsedilen kalpleri tedirginlikten şiddetle çarpan kişilerin zilletle tavsif edilmesiyle, kalpleri huzur içinde olanların makamlarının yükseklğine işaret edildiğini beyan etmektedir. İkinci olarak, istiâre-i mekniyye olması halidir ki⁴⁷¹ mahzûf müşebbeh bih olan insanı akla getiren ve lazımı olan gözleri zikredilerek gözlerin sahibi olan insan kastedilmiştir. Üçüncü olarak ise, istiâre-i tahyîliyye olmasıdır.⁴⁷² İzah edilen son durumda âyetle insanların kalplerinin huşûlu olmasının murat edildiğini ifade etmektedir.⁴⁷³ Her iki belâgî nüktede insanın iç halinin, erbabınca anlaşılabilceği gözleri zikredilerek ahiretteki vaziyeti anlatılmak istendiğine işaret etmektedir.

Verilen örneklerde görüldüğü gibi İsferyâinî bazı yerlerde detaylı olarak anlattığı belâgat nükteleri olduğu gibi, bazı yerlerde de sadece isim olarak kısaca değinmektedir. Mesela, söz konusu cüzde geçen *kellâ* lafızları için red' (caydırma) veya tevbîh (azarlama) anlamı taşıdığını belirtmektedir. وَمَا أَذْرَاكَ مَا الطَّارِقُ⁴⁷⁴ âyetindeki istifhamın ta'zîm/Allah Rasûlü'nün (sas) dirâyetini yüceltme anlamı taşıdığını; فَذَكِّرْ إِنَّ⁴⁷⁵ âyetinde bazı müfessirlerin tevbîh ifade ettiği görüşüne katılmamakta ve Hz. Peygamber'i (sas) uyarı ve öğüt hususunda teşvik anlamı taşıdığını tercih etmektedir.⁴⁷⁶

Kur'ân-ı Kerîm, mûciz yani az kelimeyle çok mânâ ifade etme özelliğine sahip mücizevî bir kitaptır. O'nun bu özelliğini ortaya çıkaran hususların başında âyetlerin

---

⁴⁷¹ İstiâre-i mekniyye: Müşebbeh bihin hafzedilip onu hatırlatan ve lazımı olan müşebbehin zikredildiği istiâredir. Bkz. Cârîm - Emîn, *el-Belâgatü'l-Vâdiha*, 141; Bulut, *Belâgat*, 247.

⁴⁷² Kapalı istiârenin kısımları arasında olan istiâre-i tahyîliyyede, lafız gerçek anlamında kullanılmayıp hakiki mânâyı (müşebbeh bih) düşündüren kelime kullanılır. Bkz. Bulut, *Belâgat*, 258.

⁴⁷³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 92b.

⁴⁷⁴ et-Târik, 86/2.

⁴⁷⁵ eI-A'lâ, 87/9.

⁴⁷⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 113b.

ifade ettiği belâgat nükteleri gelmektedir. İsferyîni Kur'ân'ın bu noktadan okunması ve anlaşılması gerektiğine dikkatleri çekmektedir. Bazı âyetlerde kısa ve özlü ifadelerle değindiği belâgî anlamlara eğilerek Kur'ân'ın sadece kelimelerden ibaret bir kitap olmadığını; harf, hareke, kelime ve cümle olarak derin anlamlar ifade eden İlâhî Kelâm olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada bazen bir tenvinin isme kattığı mânâyâ bazen de bir harfin cümleye kattığı anlama dikkatleri çekmektedir. Yeri geldiğinde Arap Dili'ndeki maharetini dile getirircesine bir âyetin birçok belâgat nüktesi ifade edebileceğini okuyucularına sunmaktadır. Açıkladığı bu nüktelerini âyet veya âyet gruplarını bağlamından koparmadan, siyak ve sibakıyla uyum içerisinde bir anlatımla dile getirmektedir.

2.3.3.2. Kelâmî Görüşlere Yer Vermesi

Müellifin tefsir çalışması 'amme cüz'ünü kapsamaktadır. Çoğunluğu Mekki sûrelerden oluşan Ku'ân-ı Kerîm'in son cüzü itikat ağırlıklı meselelerden bahsederek Mekke halkına seslenmektedir. Dolayısıyla İsferyîni'nin itikâdî meselelere temas etmesi kaçınılmazdır. Ayrıca eserini yazarken yararlandığı kaynaklar arasında Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*'ı büyük yekûn teşkil etmektedir. Bu da kelâmî meselelerde genel olarak Mu'tezile Mezhebi'nin görüşlerinin eleştirilmesi şeklinde gerçekleşeceğine işaret etmektedir.

Müellif kelâm konuları hakkında bazen *kîle* lafzıyla, bazen de açıktan Zemahşeri ve Mu'tezile Mezhebi'nin görüşlerini âyetler bağlamında işlemektedir. Bu meselelerde genel olarak *el-Keşşâf* kitabına bağlı kalarak ilgili âyetler kapsamında itikat konularını Ehl-i Sünnet çerçevesinde tartışma ve savunma uslûbunda ele almaktadır.

Örneğin, (*Rabbinin buyruğu ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldiği zaman*)⁴⁷⁷ âyetinde müteşâbihât hususunda Ehl-i Sünnet'in görüşüne bağlı olarak hakikat mânâsının değil, temsîlî anlatımın söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Zâhirî ve hakîkî anlamına hamledildiğinde Allah'a cihet ve cismiyyet nispet etmeyi ifade eden bu gibi âyetlerin Kur'ân'ın genel muhtevasına uygun mânâlara te'vil

---

⁴⁷⁷ el-Fecr, 89/22.

edilmesi veya müellifin de ifade ettiği gibi mecâzî olarak kabul edilmesi⁴⁷⁸ Mâturîdî ve Eş'arî Mezheplerinin genel prensibidir.⁴⁷⁹ Bu âyette de İsferyânî *meçî'*: *Allah'ın gelmesini* insanlar arasında cârî olan hükümdarlara benzetilerek (temsîlî anlatım) Allah'ın hükmünün ve kudretinin alametlerinin ortaya çıkması olarak değerlendirdiği görülmektedir.⁴⁸⁰

Müellif, (*Ve o gün cehennem getirildiği zaman, işte o gün insan (yaptıklarını birer birer) hatırlar. Fakat bu hatırlamanın ona nasıl faydası olacak!?*)⁴⁸¹ âyet-i kerîmesinde geçen *hatırlamanın (zîkrâ) kişiye fayda vermeyeceği* ifadesinin, Mu'tezile'nin *adalet, va'd ve va'id* ilkeleri doğrultusunda benimsedikleri *Allah'ın kullarının tevbelerini kabul etmesinin vacip olduğu* görüşüne karşı bir delil teşkil ettiğini ifade etmektedir. Zemahşerî'nin eserinde geçmeyen bu görüşe müellif, muhtemelen *el-Keşşâf* sahibinin mensubu olduğu Mu'tezile Mezhebi'nin görüşü olması ve âyetin buna karşı delil niteliği taşıması dolayısıyla yer vermiştir. Söz konusu âyetteki ifadenin kişinin nedâmetini ifade ettiği ve pişmanlığın tevbe olduğunu açıkladıktan sonra Allah'ın (c.c.) bu tevbeyi kabul etmediğini ifade etmektedir. Daha sonra Ehl-i Sünnet'in *Allah'a kullarının tevbesini kabul etmesi vacip olmayıp bilakis lütfu olduğu* genel prensine yer vermektedir.⁴⁸²

İsâmüddîn, (*Diri diri gömülen kız çocuğunun, hangi günahtan ötürü öldürüldüğü sorulduğu zaman*)⁴⁸³ âyetini tefsir ederken müşrik çocuklarının ahiretteki durumuyla ilgili konuya temas etmektedir.⁴⁸⁴ Cahiliye döneminde kız çocuklarının diri

---

⁴⁷⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id* (İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, ts.), 189.

⁴⁷⁹ Haberî sıfatlar bahsinde konu edilen bu husus hakkında Selef âlimleri, te'vile başvurmadan âyetleri zâhirî anlam üzerinde bırakmıştır. Ancak teşbîh ve teccîme düşmemek için mânâsının Allah tarafından bilinebileceğini ifade etmişlerdir. İlk dönem Mâturîdî ve Eş'arî kelâmcıları da bu görüşü benimsemiştir. Ancak sonraki dönemlerde nasların genel muhtevasına uygun biçimde te'vil edilmesini tercih etmişlerdir. Müşebbihe, Mücessime, Haşeviyye ve Kerrâmiyye Mezhepleri bu sıfatların hakiki anlamında anlaşılması gerektiğini savunarak teşbîh ve teccîme düşmüşlerdir. Mu'tezile, Kaderiyye ve Cehmiyye ise te'vil edilmesi, şayet te'vil edilemiyorsa nefyedilmesi gerektiği görüşünü kâil olmuşlardır. Bkz. Kılavuz Ahmet Saim, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 136-140.

⁴⁸⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117a.

⁴⁸¹ el-Fecr, 89/23.

⁴⁸² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117b.

⁴⁸³ et-Tekvîr, 81/8, 9.

⁴⁸⁴ Müslüman olmayan kişilerin ölen çocuklarının durumu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mu'tezile Mezhebi cennetlik olduklarını ifade ederken; Hâriciler babalarına tâbî

diri toprağa gömülme hadisesinin anlatıldığı âyet bağlamında İsferyâinî, bu vahim olayın sebeplerini ve nasıl yapıldığıyla ilgili bilgi verdikten sonra müşrik çocuklarının ahirette cennet veya cehennemlik olması konusunu işlemektedir. Zayıf görüş olarak, âyetin müşrik çocuklarının ahirette azap olunmayacağına delil olduğu görüşüne gerekçesiyle birlikte yer vermektedir. Müellif kaynak zikretmemekte, ancak bu görüşün Zemahşerî'ye ait olduğu görülmektedir. Müfessir *Keşşaf* isimli eserinde bu görüşü savunmakta ve âyetin söz konusu çocukların ahiretteki durumu ve azap etmenin ancak günah sebebiyle olacağına delil olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Zemahşerî'ye göre söz konusu âyetteki istihâm ile bu fiili işleyenler azarlanmakta ve öldürülen çocukların günahsız olduğuna işaret edilmektedir. Allah'ın ise günahsız birisine azap etmesinin kabîh olacağı ve böyle bir şeyin Allah hakkında düşünülemeyeceğini belirtmektedir.⁴⁸⁵ Zemahşerî'nin mensubu olduğu Mu'tezile Mezhebi'nin genel yaklaşımını yansıttığı bu görüşüne katılmadığı kullandığı ifadeden anlaşılan İsmüddîn İsferyâinî, meseleye Ehl-i Sünnet perspektifinden bakarak kendi fikrini açıklamaktadır. Hz. Peygamber'den (sas) yapılan farklı rivâyetler sebebiyle, Ehl-i Sünnet arasında farklı görüşler olmakla birlikte genel olarak kabul edilen, Mürci'e fikrinin bir uzantısı olarak bu mesele hakkında tevakkufur (hüküm vermeden bekleyip Allah'a havale etmek).⁴⁸⁶ Bu meyanda müellif âyetin müşrik çocuklarına azap edilmeyeceğine delâlet ettiğini teslim etmektedir. Ancak bunun, Allah'ın sadece günahkârlara azap etmesinin sahîh olacağı ve günahsız birisine azap etmesinin kabîh olacağı sebebine matuf olmadığını; bilakis Sünnet-i İlâhî'nin bu şekilde cereyan ettiğini ifade etmektedir. Çünkü Allah dilediğini işler. Aynı şekilde âyet, Allah'ın kendisinin koyduğu kanunlarla şer'an günahsız birisine azap etmeyeceğini bildirdiği için ta'zîbin olmayacağına işaret etmektedir. Bunun kubhiyyete delâlet etmediğini açıkladıktan sonra söz konusu âyetten *Allah'ın, kullarının hilâfına olan bir şeyi*

---

olduklarını söylemektedir. Mürcie hüküm vermekten kaçınarak meseleyi Allah'a havale etmiştir. Mâturîdî ve Eş'arî Mezheplerinde fikir birliği olacak şekilde bir görüş ifade edilmemiştir. Eş'arî Mezhebi âlimlerinden Beyzâvî konu hakkında tevakkuf ederek hükümlerinin Allah'ın takdirinde olduğunu beyan ederken, ilk dönem Mâturîdî âlimi Tahâvî (ö. 321/933) ile son dönem âlimlerinden Birgîvî (ö. 981/1573) cennetlik oldukları görüşünü tercih etmiştir. Bkz. Arif Aytekin, "İslamda Müşrik Çocukları Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2008), 121-138; Ahmet Taşdemir, "Müslüman Çocukların Ahiretteki Durumları", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013), 507.

⁴⁸⁵ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/708-709.

⁴⁸⁶ Arif Aytekin, "İslamda Müşrik Çocukları Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2008), 126.

yapması sahih olmaz görüşünün anlaşılamayacağını belirterek Mu'tezile'nin, *Allah'ın, kullarının yararına olan şeyleri yaratması vaciptir* görüşüne katılmadığına işaret etmektedir.⁴⁸⁷

Bahsi geçen âyet ile ilgili olarak müellifin temas ettiği diğer bir husus ise âyetin, kâfirlerin fûrû'-u fıkıhla mükellef olduklarına delâlet ettiği'dir.⁴⁸⁸ Müellif, söz konusu âyette iman sahibi olmayan müşriklerin ahirette kız çocuklarını diri diri toprağa gömme cerîmesinden hesaba çekileceği ifade edildiği için sadece iman edip etmemelerinden değil, işledikleri günahlardan da sorumlu olduklarına işaret ettiğini anlaşılmaktadır. Aynı şekilde âyette belirtilen günah ve benzerlerinin iman ettikten sonra affedileceğini zikretmektedir.⁴⁸⁹

Müellif, kıyamet ahvalinden bahseden âyetlerin mâzî fiil kalıbıyla gelmesini açıklarken Allah'ın (c.c.) ilmi ve hükmünde olduğu için geçmiş zaman sıgasıyla ifade edildiğini belirtmektedir.⁴⁹⁰ Bu açıklamalarıyla Allah'ın sıfatlarının ezeli olduğuna işaret etmektedir.

رَبِّكَ عَطَاءٌ حِسَابًا *Rabbinden bir mükâfat, yeterli bir ihsan olarak verilmiştir*⁴⁹¹ âyeti bağlamında İsferyânî, Allah'a bir şeyin vacip olup olmaması konusuna kısaca değinmektedir. Bu konu kelâm ilminde *aslah 'alelallah* (Allah'ın kulları için en uygun olanı yaratması) başlığı altında zikredilmektedir. Bu konuyla ilgili Ehl-i Sünnet'i teşkil eden Mâtürîdî ve Eş'arî Mezhepleri, Allah'a hiç bir şeyin vacip olmadığı görüşünde birleşmektedirler. Ancak Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825) ve O'nun görüşünü takip eden Mu'tezile Mezhebi adalet prensibinin gereği olarak vacip

---

⁴⁸⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 101a-102b.

⁴⁸⁸ Müslüman olmayanların İslam hükümleriyle mükellefiyeti meselesinde başlıca üç görüş ifade edilmektedir. Birinci olarak, İmâm Mâlik (ö. 179/7954), İmâm Şâfiî (ö. 204/820), bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Mu'tezile'nin çoğunluğu, Hanefî Mezhebi'nin Irak ekolü ve Zâhirî Mezhebi'ne göre mükellef olarak kabul edilmektedirler. İkinci olarak, Ahmed b. Hanbel'den yapılan bir rivâyete göre, İmâm Karâfi (ö. 684/1285) ve Cürcânî (ö. 620/1223) gibi bazı âlimlere göre ise sadece yasaklardan sorumludurlar. Üçüncü olarak ise, Hanefîlerin Semerkant ekolü, Teftâzânî (796/1393), İmâm Serahsî (483/1090) ve el-Pezdevî (482/1089) gibi müteahhir âlimlerin çoğunluğuna göre gayr-ı müslimler sadece iman etmekle mükellef olup, sair emir ve nehiylerden sorumlu değildirler. Bkz. Sırrı Fuat Ateş, *Gayr-i Müslimlerin Şer'i Hükümlerle Muhatap Olup Olmaması Sorunu* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), 22-23, 31, 33-34.

⁴⁸⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 102b.

⁴⁹⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 88a.

⁴⁹¹ en-Nebe', 78/36

olduğunu savunmaktadırlar.⁴⁹² Takvâ ehli için sayılan cennet nimetleri bağlamında, âyette zikredilen 'atâ kelimesiyle söz konusu mükâfatların ehl-i Cennete, Allah tarafından bir lütuf olarak verildiği ifade edilmektedir. İsmüddîn bu âyeti açıklarken, bahsi geçen konu hakkında Ehl-i Sünnet'in görüşüne delil teşkil ettiğine işaret etmektedir.⁴⁹³

İsferâyînî tefsir ettiği Kur'an'ın son cüzü inançla ilgili konuların yoğunlukta olduğu bir bölüm olmasına rağmen eserindeki itikâdî konular azınlıkta kalmaktadır. Özellikle Mu'tezile Mezhebi'nin görüşlerine eleştiri yöneltmek istediği noktalarda konuya girmektedir. Eserindeki kaynaklar arasında ekseriyeti teşkil eden *Keşşâf* olması, Zemahşerî'nin Mu'tezile Mezhebi'ne mensup olması ve insanların bu esere teveccüh göstermelerinin bunda etkisi olduğu aşikârdır. Bu sebeple İsmüddîn ilgili âyetler bağlamında i'tizâlî görüşleri eleştirmektedir. Bu eleştirilerini yaparken isim vermeden savundukları fikirler üzerinden hareket etmektedir. Kendi savunduğu görüşleri de âyetlerden delil getirmek sûretiyle belirtmektedir. Savunduğu görüşlerin Mâturîdî veya Eş'arî özelinde olmayıp genel Ehl-i Sünnet fikirleri ekseninde olması mezhep taassubu içinde olmadığını göstermektedir.

2.3.3.3. İŞÂRÎ DEĞERLENDİRMELERE YER VERMESİ

Kur'an-ı Kerim'in zâhirine ve genel muhtevasına uygun olarak, ehl-i tasavvufun manevî makamlarına göre âyetleri açıklama noktasında yaptıkları yorumlara işârî tefsir denilmektedir.⁴⁹⁴ İsmüddîn İsferâyînî, İbnü'l-Arabî'nin takipçisi ve tasavvufta şeyh olarak kabul edilen Abdurrahmân- Câmî'ye uzun süre talebelik yaptığı ve vefat ettiği yerin de ziyaret için gittiği Nakşibendî şeyhi Ubeydullah Ahrâr'ın (r.a.) kabrinin bulunduğu Semerkand şehri olduğu daha önce ifade edilmişti. Her ne kadar tasavvufî yönüyle ilgili detaylı bilgi olmasa da hayatı hakkındaki bu bilgilerden hareketle tasavvufa âşina olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle müellifin tefsirinde bazı âyetlerde bunun izleri görülmektedir.

---

⁴⁹² Nüreddîn es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 146; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, 189-190.

⁴⁹³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 90b.

⁴⁹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 434-435.

Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi bazı mutasavvıflarca farklı şekillerde gruplandırılan nefsin mertebeleri, İbnü'l-Arabî tarafından yedi derece olarak tasnif edilmiştir. Nefs-i râziye ve merziyyenin de bu yedili gruplandırmanın içinde zikredildiği görülmektedir.⁴⁹⁵ İsferyâinî (21) *وَلَسَوْفَ يَرْضَى* (20) *وَجِهَ رَبِّهِ الْأَعْلَى* (Yaptığı iyiliği) ancak yüce Rabbinin rızasını istediği için (yapar). Elbette kendisi de hoşnut olacaktır⁴⁹⁶ âyeti bağlamında, tefsirinde tasavvufî açıklamalara yer vermiş ve nefsin bu mertebelerine işaret etmiştir. Âyette zikredilen *verdâ* fiilinin, fâili zikredilmemesi münâsebetiyle yaptığı takdir ve izahlar sadedinde fâilin *Allah* olması durumunda, *her hâlde Rabbi râzî ve memnun olacak* şeklinde yaptığı açıklamaları, Allah'ın kulundan râzî olması anlamındaki nefs-i merziyye makamına⁴⁹⁷ işaret olarak anlaşılmaktadır. Müellif, bu hâlde olan birisinin kulluk derecelerinin en yükseğine ulaşarak rızâ makamına (rızâ şehri) ulaşacağını belirtmektedir. Zikredilen fiilin fâilinin *Allah'ın kulu* olması durumunda ise *kulun rabbinden râzî olması* mânâsına delâlet etmesiyle de kulun, Allah Te'âlâ'nın takdîrine itiraz etmeyip dünyada meydana gelen her şeyde rızâ ve teslimiyet göstermesini ifade eden nefs-i râziye makamına⁴⁹⁸ işaret ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹

Müfessirin eserinde açıktan sûfi tefsir niteliğinde olan tek yorumu olan nefsin mertebeleri konusundaki görüşlerinden tasavvufa âşina olduğu anlaşılmaktadır. Ancak tefsirinde genel olarak kelimelerin sözlük anlamları üzerinden hareket ettiği görülmektedir. Bunda çalışmaya konu olan cüzün genel özelliği ve müfessirin akılcı ve tefsirinin felsefî karakterli olması muhtemeldir.

2.3.3.4. İsrâiliyyât

Terim olarak İsrâiliyyât: *Yahûdilik, Hristiyanlık ve diğer din ve kültürlerden İslâm'a ve Kur'ân-ı Kerîm'i anlama çabalarının sevkiyle tefsir türü eserlere aktarılan bilgileri* ifade etmek için kullanılmaktadır. Sahâbiler döneminde başlayan bu tür

⁴⁹⁵ Kadir Özköse (ed.), *Tasavvuf El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 339-357.

⁴⁹⁶ el-Leyl, 92/20, 21.

⁴⁹⁷ Ramazan Muslu, *Seyr-u Sülûk Metotları*, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 353.

⁴⁹⁸ Muslu, "Seyr-u Sülûk Metotları", *Tasavvuf El Kitabı*, 355.

⁴⁹⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 123b.

rivâyetler, daha çok Abdullâh b. Selâm (ö. 43/663-64), Ka'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi Yahudi ve Hristiyan din âlimiyken müslüman olan kişilerden yapılan nakillerle hız kazanmıştır. İsrâilî rivâyetlerin kabul edilmesi noktasında farklı yaklaşımlar olmakla birlikte,⁵⁰⁰ Dahhâk b. Müzâhim (ö. 150/723), Atıyye el-Avfi (ö. 11/729-30) ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) kanalıyla gelen bilgilerin problemliliği belirtilmektedir. Ancak Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713?) gibi tâbiîlerden gelen rivayetler genellikle kabul edilmektedir.⁵⁰¹

İsferâyînî Duhâ Sûresi'nin ilk âyetini tefsir ederken *ed-duhâ* kelimesinin anlamını açıkladıktan sonra *Allah'ın, şerefinden dolayı bu vakte yemin ettiği, Mûsâ'nın (a.s.) Rabbi'yle bu vakitte konuştuğu ve sihirbazlara bu vakitte galip gelip secdeye kapandıkları* bilgisine yer vermektedir.⁵⁰² Bu bilgilerden Mûsâ (a.s.) ile sihirbazlar arasında cereyan eden hâdisenin kuşluk vaktinde gerçekleştiği âyet ile sabittir.⁵⁰³ Ancak Allah ile olan mükâlemesinin duhâ vaktinde gerçekleştiğine dair Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in (sas) hadîslerinde bilgiye rastlanmamaktadır. Aynı ifadelerin müfessirin kaynakları arasında yer alan eserlerde de olduğu görülmektedir. İsferâyînî gibi onlar da bu bilgi için kaynak veya rivayet senedine yer vermemekte ve güvenilirliği hakkında ipucu verecek üslûp kullanmamaktadırlar.⁵⁰⁴ Mûsâ'nın (a.s.) Allah ile buluştuğu vakitle ilgili bilgi veren en eski kaynak İsrâilî'dir.⁵⁰⁵ Tefsir eserlerine intikalı hususunda kaynak zikreden Kurtubî (ö. 671/1273) eserinde, Katâde, Mukâtil b. Süleyman ve Ca'fer-i Sâdık'tan (r.a.) nakille bu bilgiyi aktarmaktadır.⁵⁰⁶ Kurtubî'nin zikrettiği bu kişilerden isrâilîyyat hususunda verdikleri bilgi kabul edilen

---

⁵⁰⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 124-129; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 244-249; Abdulhamit Birişik, "İsrâilîyat (Tefsir)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/199-201.

⁵⁰¹ İslâm Ansiklopedisinin ilgili maddesini yazan Birişik, İsrâilîyyât rivâyetleri kabul edilen ve edilmeyen tâbiînin isimlerine yer verirken Dahhâk b. Müzâhim'in ismini her iki grupta da zikretmektedir. Bkz. Birişik, "İsrâilîyat", 23/200.

⁵⁰² Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr 123b.

⁵⁰³ Tâhâ, 20/59.

⁵⁰⁴ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/765; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 5/319; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, 3/653.

⁵⁰⁵ Selami Yalçın, "Sâmirî Kıssasıyla İlgili Tevrât'taki İfadelerin Müfessirlerin Yorumlarına Etkileri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 64.

⁵⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kâhîre: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 20/91.

ve edilmeyenler olması sebebiyle konuya ihtiyatlı yaklaşmak yerinde olacaktır. İsbâmüddîn İsbferâyînî İsrâîlî kaynaktan gelen bu bilgiyi tashîh süzgecinden geçirmeden eserinde kesinlik ifade eden kalıpta aynen yer vermesi bu konuda hassas olmadığını göstermektedir.

2.4. Ulûmu'l-Kur'ân'a Yaklaşımı

2.4.1. Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet

Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini oluşturan âyetler ve sûreler arasındaki irtibat ve insicam, mânânın doğru ve tutarlı anlaşılması noktasında büyük öneme sahiptir. Âyet veya sûrelerin farklı yer veya zamanda inmiş olması mevcut bu bağlantıya zarar vermez. Bu sebeple müfessirler eserlerinde Kur'ân'ın bu boyutu üzerinde dikkatle durmuşlardır.⁵⁰⁷

İsbferâyînî ele aldığı eserinde âyetler arasındaki bağlantıya dikkatleri çekmektedir. Bu irtibatı anlatırken Kur'ân'ın inzâl sırasını değil, mushaf tertibini dikkate alarak konuyu işlemiştir. Mesela, Nebe' Sûresi'nin ilk âyetindeki istifhâmı belâgî açıdan detaylı olarak ele alan müellif, bu nüktelerden biri olan Allah'ın kudretine nazaran kıyametin meydana gelmesi hâdisesinin tahkîr (küçültme) anlamı ifade ettiğine vurgu yapmaktadır. *Yeryüzünü döşek kılması*⁵⁰⁸ anlamındaki âyet ile başlayan ve Kudret-i İlbâhî'nin yüceliğini gözler önüne seren alâmetlerin zikredildiği âyet grubuyla bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. İlk beş âyette istifhâmla vurgulanan kıyametin meydana gelmesi olayına, insanların inkâr etmesi mümkün olmayan ve gözleri önündeki bir takım nimetler sayılarak delil niteliği taşıması amaçlanmaktadır. Böylelikle inkârında ısrar eden Mekke halkının, bu ısrarından vazgeçmesi hedeflenmektedir. Müfessir söz konusu sûrenin tamamında âyet grupları arasındaki ilişkiyi dikkatle ele alarak açıklama çabası içerisinde.⁵⁰⁹

Müellif, Tekvîr Sûresi'nin, birbirleriyle bağlantılı olarak kıyamet ahvâlinin anlatıldığı ilk ondört âyetiyle ilgili gerekli açıklamaları yaptıktan sonra bu âyet grubunun sonrasıyla münâsebetine dikkatleri çekmektedir. Allah'ın yeminler ile

⁵⁰⁷ Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 88; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 204-205.

⁵⁰⁸ en-Nebe', 78/6.

⁵⁰⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85a, 88a.

başlayıp, Kur'ân-ı Kerîm'in Allah Kelâm'ı ve Hz. Muhammed'in (sas) Rasûl olduğunun vurgulandığı sonraki âyetler ile ilişkisini şu sözleriyle açıklamaktadır:

*Allah, onları içinde buldukları gaflet gününden çok yakında karşılaşacakları şey (kıyamet) ile uyarıp, kıyametin dehşetiyle korkutunca, din hususunda faydalarına olan şeyi kabul edecek konuma geldiler. Allah da yemin ile kuvvetlendirerek hemen onlara kurtuluşun aslını (ilkesini) ve bu konuda talep edilen kemâl-i yakîni iletti.*⁵¹⁰

Kur'ân-ı Kerîm sûreleri veya âyetleriyle tam bir uyum içerisindedir. Bu ilişki ilk başta anlaşılabilir. Bu sebeple müfessirler bu konuları eserlerinde işlemeye özen göstermişlerdir. İsferyînî yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere bir sûrenin kendi içerisinde konu bütünlüğü içerisinde olduğunu ifade etmek amacıyla farklı konulardan bahseden âyet grupları arasındaki ahenk ve uyumu tefsirinde özenle işlemektedir. Ancak bu özeni sûreler arasındaki münasebet noktasında göstermemektedir.

2.4.2. Sebeb-i Nüzûl

Kur'ân âyetlerinin indirilmesine âmil olan şeyleri açıklamayı kendisine gaye edinen esbâb-ı nüzûl ilmi, ilâhî kelâmın inzâl edildiği tarihî arka planı görme, mânâsının daha iyi anlaşılması, ifade ettiği hükümlerin hikmetini bilme, hüküm ile sebebi arasındaki bağlantı kurma vb. birçok fayda sağlamaktadır. Bu öneminden dolayı Kur'ân İlimleri sahasında müstakil bir alan olma hüviyeti kazanmıştır. Âyetlerin iniş sebeplerinde etken olan hadisenin Hz. Peygamber zamanında yaşanmış olması gerektiği hemen akla gelmektedir. Bu hususta bilgi kaynağı nakil yoluyla elde edildiğinden rivayetlerin sıhhati konusu önem arz etmektedir.⁵¹¹ Bu başlık altında İsferyînî'nin âyetlerin sebeb-i nüzûlünden yararlanma şekli, kaynağı ve kullandığı bilgilerin rivayet ilmi açısından değerlendirmesi yapılacaktır.

Müellif âyetlerin sebeb-i nüzûlüyle ilgili kullandığı bilgiler için her hangi bir kaynak zikretmemektedir. Bir başlık altında nüzûl sebeplerini izah etmediği gibi bazı yerlerde âyetlerin inzâl sebebine işaret eden hususî kalıba yer verdiği de görülmektedir. Bazen fark edilmeyecek şekilde kaleme aldığı ibarelerin arasına

⁵¹⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 102b, 102a.

⁵¹¹ Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 69-74; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 115-119; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 221-226.

serpiştirerek konuyu işlemektedir. Örneğin, Nebe' Sûresi, ilk ayetlerinde *Mekke halkı kendi aralarında birbirlerine soruyorlar*⁵¹² şeklinde ifade ederek hem ilgili âyetteki kelimeyi, bu kelimedeki zamirin mercini ve kelimenin sarf ilmi açısından kendi kalıbının ifade ettiği anlamda kullanıldığını vecîz bir şekilde kaleme almaktadır. Verdiği bu bilgilerin arasına âyetlerin sebab-i nüzûlüne dair bilgiyi de serpiştirerek işaret etmektedir. Söz konusu âyetlerin, müşrik Mekke halkının kıyamet günü, Kur'ân'ın Allah tarafından indirilmesinin gerçekliği veya Hz. Muhammed'in (sas) peygamberlik iddiası hakkında kendi aralarındaki alaycı konuşmaları üzerine inzâl edildiğini îmâ etmektedir. Burada yaptığı tefsir niteliğindeki açıklamaların arasına serpiştirerek âyetlerin indirilme sebebini açıklamaktadır. Hatta söz konusu sûrede tekrar eden *kellâ* ifadesinin, tefekküre davet eden birçok âyet indirilmesine rağmen müşriklerin bu alaycı tutumlarına devam ettiği için kullanıldığını ifade etmektedir.⁵¹³

İsâmüddîn bazen açıkça sebab-i nüzûlü ifade etmekte ve bu rivayetten faydalanarak âyetleri açıklamaktadır. Mesela, (10) *أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى (9) عَبْدًا إِذَا صَلَّى* *Sen, namaz kıldığında kulu (bundan) engelleyeni gördün mü?*⁵¹⁴ âyetlerinde ifade edilen, namaz kılmaktan engelleyen Ebû Cehil (ö. 2/6249) olduğu bilgisine nüzûl sebebini açıklayarak yer vermektedir. Söz konusu rivayet: “Ebû Cehil, kavmine: *Muhammed, sizin aranızda (yanınızda) namaz kılmıyor mu?* diye sordu. Kavmi de: *Evet* dedi. Bunun üzerine Ebû Cehil, Uzzâ'ya yemin ederek: *Eğer Muhammed'i namaz kılmakla görürsem, boynuna basacağım* dedi. Daha sonra Muhammed (sas) geldi (ve namaza başladı). Sonra Ebû Cehil arkasına dönüp gidiyordu ki kavmi O'na: *Ne oldu (niye gidiyorsun) ey Ebû'l-Hakem!* diye seslendi. O da: *benimle Muhammed'in arasında ateşten bir hendek, korkunç (bir şey) ve kanatlar var!* dedi. Yaşanan bu hadise üzerine söz konusu âyet grubunun nâzil olduğu şeklidir.⁵¹⁵ Rivayetin sıhhati noktasında bir tereddüt bulunmayan bu izahlardan sonra müellif, söz konusu âyetlerin hususî bir kişi veya kişiler hakkında inmesine binaen hükmün sadece onlara ait olmadığına dikkatleri çekmektedir. Yapılan uyarının, günah ve isyanda devam eden, kendisini Allah'tan

---

⁵¹² Celâleddin es-Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl* (İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2018), 141.

⁵¹³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b.

⁵¹⁴ eI-Alak, 96/9, 10.

⁵¹⁵ Müslim, Sıfatü Cehennem, 38; Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/777; Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl*, 145; Zeyla'î, *Tahrîcü Ehâdisi'l-Keşşâf*, 4/248, (hadis no:1514).

müstağni görerek iman edip namaz kılmadığı gibi namaz kılanlara da engel olan herkesin halinin kötülüğüne işaret ettiğini açıklamaktadır.⁵¹⁶

Müellif bu bilgiye ilaveten, âyetlerde kastedilen kişinin Ümeyye b. Halef (ö. 2/624) olduğunu ve Selmân- Fârisî'yi (ö. 36/656?) namaz kılmaktan alıkoyduğu bilgisini, Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) nakletmektedir.⁵¹⁷ Ancak sûrenin Mekki olması ve Selmân'ın (r.a.) Medine'de İslam'a girmiş olması⁵¹⁸ bu rivayetin sıhhatına şüphe düşürmektedir. Müellif, *Keşşâf* sahibinin yer verdiği bu rivayetin doğruluğuna dikkat etmeden eserinde yer vermiştir.⁵¹⁹ Bu da rivayetler konusunda esere ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini hatırlatmaktadır.

İsferâyînî telif ettiği eserinde âyet veya sûreleri ele alırken sebep-i nüzûllerine yer verme noktasında özel bir gayret içerisinde olmadığı, bu bilgilere fazla yer vermemesinden anlaşılmaktadır. İnzâl sebeplerini, âyetlerin mânasının daha iyi anlaşılması noktasında fayda sağlayacağını düşündüğü yerlerde vermektedir.⁵²⁰ Bazen âyet veya âyet gruplarını açıklarken sarfettiği cümleler arasına bu bilgileri serpiştirmektedir. Eserine dercettiği bu bilgilerle âyetlerin daha iyi anlaşılmasını sağladığı gibi ayetin ifade ettiği hükmün sebep-i nüzûl ile ifade edilen kişi veya duruma tahsis edilemeyeceğine de vurgu yapmaktadır. Rivayet ilminin cârî olduğu bu alanla ilgili bilgiler için bir kaynak ismine yer vermemektedir. Âyetlerin iniş sebebiyle ilgili zikrettiği kimi rivayetlerin ise sıhhatında tereddütler söz konusudur. Bu da eserinde kullandığı rivayetler hususunda seçici davranmadığının işareti olabilir.

2.4.3. İ'câzu'l-Kurân

İ'câz; *âciz bırakmak* anlamını ifade etmektedir. Mücize de aciz bırakan demektir. Ku'ân ilimleri bağlamında ise, insanların kullandığı dil ile nâzil olmasına rağmen, sahip olduğu yüksek edebî ve belâgî yönü ile içerik olarak birçok mânâ ifade

---

⁵¹⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 129b.

⁵¹⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 129b.

⁵¹⁸ İbrahim Hatiboğlu, "Selmân-ı Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/442.

⁵¹⁹ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/778.

⁵²⁰ Örneğin, Kevser Sûresi için, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 138b; İhlâs Sûresi için, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 143b.

etmesi vb. gibi hususiyetlerinden dolayı insanları benzerini getirmekten acze düşürmesini ifade eder. Kur'ân âyetleri kısa ve öz ifadelerden meydana geldiği halde yaşanan çağa, okuyucuya veya muhatap kitleye göre mânâ bakımından zenginliği Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzıyla ilişkilidir.⁵²¹ Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik eser telif eden İsmüddîn İsferyînî de Arap Dili'ndeki maharetini bu konuda göstermek isteyerek açıklamalarda bulunmuştur.

ولسوف يرضى *Elbette kendisi de hoşnut olacaktır*⁵²² âyeti bağlamında müellif, söz konusu âyetin sadece bir kelimedden müteşekkil olduğuna vurgu yapmakta ve bu kelimenin son derece kısa olmasına rağmen Allah'ın va'dinin gerçekleşmesi ve cezânın artması hususunda en uzun cümlelerin bile ifade edemeyeceği mükemmel bir mübâlaga anlamının olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra âyetin muhtemel anlamlarını açıklamaktadır. Bunu izah ederken zikredilen fiilin fâilinin Allah, kul (mü'min) veya şakî (münkir) olması durumlarına göre farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Fâilin Allah olması durumunda, Rabbi'nin rızâsını talep eden kimseden Allah'ın her durumda râzı olacağını ve bu rızânın da kişiyi -kulluk derecelerinin en yükseği olan- her durumda Rabbi'nden râzı olma şehrine (Mekketü'r-rızâ) götüreceği şeklinde açıklamaktadır. Fâilin rabbinin rızâsını talep eden kul olması halinde âyetin başındaki *sevfe* edatına dikkatleri çekmekte ve yakın bir zamanda kulun râzı olacağına işaret ettiğini belirtmektedir. Son olarak, fâilin sûrede de zikredilen şakî kimsenin⁵²³ olması halinde ise âyetin tevbîh (azarlama) ve tehdîd ifade ederek inkârcıların yakında (kıyamet günü) hakkı kabul etmek sûretiyle râzı olacaklarını, ancak bu rızânın kendilerine fayda vermeyeceği anlamını ifade ettiğine dikkatleri çekmektedir.⁵²⁴ Görüldüğü gibi müellif bir kelimedden oluşan âyeti, sûredeki diğer âyetlerle de bağlantısını ele alarak farklı açılardan değerlendirmektedir. İcâz noktasında zirve sayılabilecek âyetin ifade ettiği üç farklı ihtimale de delâlet edebileceğini değerlendirmektedir.

---

⁵²¹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 177; Kattân, *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 242.

⁵²² el-Leyl, 92/21.

⁵²³ el-Leyl, 92/15.

⁵²⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 123b.

2.4.4. Müşkilü'l-Kur'ân

İlk bakışta Ku'ân-ı Kerîm âyetleri arasında zâhiren görülen çelişki ve zıtlığı ifade etmek için kullanılan terim, daha sonraları bu konuya yoğunlaşan ilim dalına ismi olarak kullanılmıştır. Bu başlık altında müstakil eserler olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm'i açıklamak adına eser telif eden âlimler de kitaplarında konuya temas etmişlerdir.⁵²⁵ Eseri incelenen İsmüddîn İsferyâînî tefsirinde yeri geldikçe âyetleri farklı açılardan ele almış ve bu konuya da temas etmiştir.

Söz konusu ilim dalıyla bağlantılı olarak İsferyâînî, Zemahşerî'nin وَأَنَّ لَهُ الذِّكْرَى

*Fakat bu hatırlamanın ona nasıl faydası olacak!?*⁵²⁶ âyeti ile يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ مَا سَعَى (O gün insan yaptıklarını hatırlar)⁵²⁷ âyeti arasında tenâkuz olduğundan yola çıkarak yaptığı açıklamalara temas etmesi vesilesiyle meseleye değinmektedir. Muhtemelen Zemahşerî, Fecr Sûresi'ndeki âyette geçen istifhâmı inkârî mânâda ele alarak *hatırlamanın olmayacağını* kabul etmemekte ve Nâziât Sûresi'ndeki âyetle çeliştiğini mülâhaza etmektedir. Söz konusu tenâkuzu gidermek için ise Fecr Sûresi'ndeki âyeti (وَأَنَّ لَهُ نَفْعَ الذِّكْرَى) şeklinde bir mahzûf takdîr ederek *hatırlamanın faydası olmayacak* anlamında ele alarak meseleyi çözmektedir.⁵²⁸ Ancak İsferyâînî âyette yer verilen *hatırlamanın* dünya veya ahirette meydana gelebileceği ihtimallerini beraber değerlendirmektedir. Dünyadaki hatırlamanın kendilerine yapılan öğüt ve irşada önem vermemeleri sebebiyle yok hükmünde olması veya hatırlamanın uzak olması şeklinde âyeti izah etmektedir. Ahiret boyutunda ise söz konusu âyetin, anılan insanları tevbiîh (azarlama) ve ta'cîb (şaşırtma, hayrete düşürme) anlamını ifade etmesi için istifhâm kalıbıyla zikredildiğini belirtmektedir. Yaptığı bu açıklamalar doğrultusunda âyetler arasında tenâkuzun söz konusu olmadığı ve her hangi bir kelime takdîr etmeye de ihtiyaç olmadığını ifade etmektedir.⁵²⁹ Müellif âyetin manâsını açıklama noktasında sergilediği farklı yaklaşımla hem tenâkuzu bertaraf etmekte hem de Zemahşerî'nin bu görüşüne cevap vermektedir.

⁵²⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 186-187.

⁵²⁶ el-Fecr, 89/23.

⁵²⁷ en-Nâzi'ât, 79/35.

⁵²⁸ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/752.

⁵²⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117b.

Kur'ân'da tefsirciler arasında vâkî olan işkâl ile ilgili diğer meseleye وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ

سُبَاتًا *Uygunuzu bir dinlenme (sebebi) kıldık*⁵³⁰ âyetinde zikri geçen *sübâten* kelimesi bağlamında değinmektedir. Söz konusu kelimenin *kat* (*kesmek*), *mevt* (*ölüm*) ve *nevm* (*uyku*) anlamları verildiği ve *uyku* mânâsının tercih edilmesi durumunda işkâl söz konusu olacağı bilgisi eserden anlaşılmaktadır. Müellif kelimenin *kat* anlamını tercih ederek âyeti, *insanların geçimlerinin zâyî ve yaşamlarının faydasız olmaması için uykunun devamlı bir uyku değil de aralıklı ve kesik bir şekilde kılındığı* şeklinde açıklamaktadır. Bu görüşünü diğer müfessirlerin de kelimeye *dinlenmek için hareket ve histen kesilmek* anlamı verdikleri bilgisiyle desteklemektedir. Kelimenin *ölüm* mânâsına da aynı şekilde tefsir âlimlerinin görüşleri bağlamında yer vermektedir. Kelimenin *ölüm* mânâsında kullanılmasını destekler mahiyette, Hz. Peygamber'in (sas) uykudan uyanınca okuduğu duayı delil olarak göstermek suretiyle bu anlamında mümkün olabileceğini îmâ etmektedir. İsferyînî'nin problem olarak gördüğü *uyku* anlamının verilmesidir. Çünkü bu takdirde âyetin anlamı *Uygunuzu bir uyku kıldık* şeklinde faydasız ve anlamsız olacağını belirtmektedir. Neticede uyku ve ölümün her ikisinin de hareket ve histen yoksunluk hali olması itibarıyla özünde aynı olduğunu ve bu iki farklı durumun Allah'ın yaratmasıyla birinin uyku, diğerinin ölüm kılındığını ifade etmektedir.⁵³¹ Meseleyi sonlandırma bağlamında sarf ettiği cümlelerden müellifin söz konusu kelime için, ilk olarak *kat* (*kesmek*) anlamını tercih ettiği anlaşılabilir da *ölüm* anlamını da mümkün gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak Fahrüddîn er-Râzî söz konusu kelime ile uyku anlamının murat edilmesini kabul etmediği gibi ölüm mânâsını da doğru bulmamaktadır. Çünkü gerçek mânâda ölüm, ruhun bedenden ayrılmasıdır. Âyette kastedilen ise his ve hareketten yoksun olmadır ki bu da uyku anlamına çıkmaktadır. Dolayısıyla âyetteki bu kelimenin *kat* mânâsında olduğu ve uykunun devamlı değil de kesik kesik olmasının kastedildiğini belirtmektedir.⁵³²

---

⁵³⁰ en-Nebe', 78/9.

⁵³¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86b.

⁵³² Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 31/9.

2.4.5. Müteşâbihâtü'l-Kur'ân

Allah'ın zâtı, sıfatları ve kudretini ifade eden âyetlerde olduğu gibi anlam itibarıyla kapalı veya birçok mânâyâ muhtemel olan kelime veya cümleleri ifade etmek için kullanılan müteşâbih lafızlar Kur'ân-ı Kerîm'in özelliklerindedir. Müşrik Mekke halkının itikat hususundaki yanlışlarını gözler önüne sermek ve hakîkati görmeleri için çoğunluğu Mekke'de nâzil olan 'amme cüzünde bu türden ifadeler mevcuttur. Bu türden müteşâbih kelimelere müfessirler bir delil veya Arap Dil kuralları çerçevesinde farklı te'viller yaparak çözüme kavuşturmuşlardır.⁵³³

İsferâyînî ele aldığı tefsirinde bu konuyla bağlantılı olan âyetlere değindiği görülmektedir. Örneğin, *وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا* *Rabbinin buyruğu ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldiği zaman*⁵³⁴ âyetindeki *Allah'ın gelmesi* ifadesi hakîkî mânâda ele alındığında Allah'a cihet ve cismiyyet isnat edilecektir. Ehl-i Sünnet kelâm geleneğine ters olan bu ve benzeri âyetler hususunda müellif, temsîlî anlatımın söz konusu olduğunu ifade ederek Arap Dili kuralları içerisinde meseleyi açıklamaktadır. Mevzuyla ilgili olan âyette *bir sultan, saltanat ve mülkiyeti döneminde hey'et (tavır) ve siyasetiyle zâhir olduğu gibi Allah'ın (c.c.) hüküm ve kudretinin zâhir olmasının* temsîl yoluyla açıklandığını belirterek mecâz yoluna başvurmaktadır. Söz konusu âyetteki *meleklerin gelmesi* cümlesiyle hakîkî mânânın murat edildiğini ve bu cümleler arasında atıf ilişkisinin olmasının (hakîkî anlamı kastedilen ikinci cümlenin atıf yoluyla mecâzî mânâ murat edilen fiile isnat etmesi) Arap Dili açısından mümkün olacağına kanaat etmektedir.⁵³⁵

2.4.6. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'deki mübhem lafızlar denildiğinde hemen akla gelen zamirler üzerine önemle eğilen müellif, tefsirinin birçok yerinde âyetlerde geçen zamirlerle kimlerin kastedildiğini açıklama çabasında olmuştur. Müfessir, Nebe' Sûresi, birinci ayette (يَتَسَاءَلُونَ) kelimesinde ilk âyet olması sebebiyle merci zikredilmeyen cem'i

⁵³³ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 153, 161.

⁵³⁴ el-Fecr, 89/22.

⁵³⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 117a.

müzekker gayb zamirinin *Ehl-i Mekke*'ye râci' olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde üçüncü âyetteki *hüm* zamirin de Mekke ehli veya soru soran (müşrikler) ve sorulanların (mü'minler) hepsi olabileceğini belirtmektedir.⁵³⁶

İsferâyînî, *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ* Şüphesiz, biz onu (*Kur'an'ı*) *Kadir gecesinde indirdik*⁵³⁷ âyetinde zamir ile Kur'ân-ı Kerîm'in murat edildiğini ifade etmektedir. Allah, Kur'ân'ın şeref ve şöhreti sebebiyle herkes tarafından bilindiği için sûre bağlamında daha önce isim olarak zikretmediği halde zamir olarak ifade etmiştir. Bu yolla dikkatler çekilerek Kur'ân'ın yüceliği ve saygınlığına vurgu yapıldığını belirtmektedir.⁵³⁸ İsamüddîn söz konusu zamiri açıklamakla birlikte ism-i zâhir olarak zikredilmemesini de yorumlayarak sebebini ifade etmektedir.

Müfessir İsamüddîn, zamirlerin yanı sıra mânâsı kapalı olarak zikredilen kelimeleri de kitabında açıklamaktadır. Örneğin, *تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا* *Melekler ve Ruh (Cebrail) o gecede iner*⁵³⁹ âyetindeki *er-rûh* kelimesini açıklarken, Nebe' Sûresi'nin *يَوْمَ يَنْزِلُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا* *Ruh'un (Cebrail'in) ve meleklerin saf duracakları gün*⁵⁴⁰ âyetine gönderme yapmaktadır. Bu iki âyet arasında bağlantı olduğu kanaatinde olup gerekli izahın geride yapıldığını ifade ederek sözü uzatmaktan kaçınmaktadır. İşaret ettiği yerde zikredilen açıklamaların Kadr Sûresi'ndeki aynı kelime için de geçerli olduğunu belirtmektedir. Nebe' Sûresi'nde geçen *er-rûh* lafzını farklı kaynaklardan yaptığı alıntılarla açıklayan müfessirin kendi görüşüne yer vermemesi dikkat çekmektedir. İsferâyînî, *rûh* kelimesini Zemahşeri'nin, *yaratılış bakımından meleklerden daha büyük, daha şerefli ve Allah'a daha yakın olduğu* şeklindeki açıklamalarıyla meleklerden farklı bir cins olabileceği bilgisine yer vermektedir. Bu ifadeler için herhangi bir kalıp kullanmamaktadır. Temrîz kalıbıyla, *büyük bir melek olduğu ve Allah'ın Arş'tan sonra O'ndan daha büyük bir mahlûk yaratmadığı, melek olmadıkları; çünkü yemek yedikleri, Cebrâîl (a.s.) olduğu ve sadece Kadir Gecesi*

⁵³⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 85b, 85a.

⁵³⁷ el-Kadr, 97/1.

⁵³⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 130b.

⁵³⁹ el-Kadr, 97/4.

⁵⁴⁰ en-Nebe', 78/38.

görülen bir mahlûk olduğu bilgilerini sırayla ifade etmektedir.⁵⁴¹ Diğer bilgileri temrîz kalıbıyla verdiği halde Zemahşerî için bu sigayı kullanmamasından *Keşşâf* sahibinin açıklamasını tercih ettiği anlaşılmaktadır.

İsferâyînî *أَنَّ جَاءَهُ الْأَعْمَى* Kendisine o âmâ geldi diye⁵⁴² âyetinde bahsedilen âmâyı tanıtmaktadır. İsmüddîn, Zemahşerî'nin söz konusu âmâdan bahsederken Âmir b. Lüeyy kabilesinden olduğu, asıl adının Abdullah b. Şurayh b. Mâlik b. Rebî'a el-Fihri olduğu, ancak babasının annesinin isminin Ümm-ü Mektûm olması sebebiyle İbn-i Ümm-i Mektûm (ö. 15/636) künyesiyle meşhur olduğu bilgisini aktardığına yer vermektedir.⁵⁴³ Birçok müfessir de bu konuda Zemahşerî'yi takip etmiştir. Ancak İsmüddîn, Ricâl ve Tabakât kitaplarında bu zatın isminin Amr, annesinin Ümm-ü Mektûm ve babasının Kays b. Zâide olduğu; Mâlik ve Rebî'a isimlerine ise yer verilmediğini belirterek tefsir eserlerindeki yanlış bilgiyi düzeltmektedir.⁵⁴⁴

İsmüddîn İsferâyînî âyetleri tefsir ederken kapalı olarak zikredilen lafızları bağlamını göz önüne alarak veya tefsir eserlerinde yer verilen bilgilerden yola çıkarak açıklamaktadır. Farklı kaynaklardaki bilgileri kendi ilmî süzgecinden geçirerek kullandığı ifadelerine yansımaktadır. Bazen müfessirler arasında yaygınlık kazanan yanlış bilgileri asıl kaynağına müracaat ederek düzeltmektedir.

2.4.7. Tekrâru'l-Kur'ân

Tefsir sahasında bir ilim olarak kabul edilen Tekrâru'l-Kur'ân: *Kur'ân-ı Kerîm'deki bir kelime, âyet veya kıssanın aynı lafız ve ifadeyle tekrarlanması* anlamında kullanılmaktadır. Te'kîd (mânâyı kuvvetlendirmek), tehvîl (korkutmak), tespît (sağlamlaştırmak, belirginleştirmek) ve tasvîr (resim veya bir olayla betimleme) gibi amaçlarla Kur'ân'da vâkî olan bu tekrarlar Arap Dili'nin üslûbu ve Kur'ân'ın yazılı bir metin olmasının doğal sonucudur.⁵⁴⁵

---

⁵⁴¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 90a.

⁵⁴² eI-Abese, 80/2.

⁵⁴³ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 4/700.

⁵⁴⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 91b.

⁵⁴⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 193-197; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 171-172.

Müfessirin ele aldığı ‘amme cüzündeki sûrelerin çoğunluğunun Mekke’de nâzil olması ve Mekke halkının içinde buldukları şirkte devam etmelerinden dolayı bazı kelime veya âyetlerin tekrar ettiği vâkıdır. İsferyânî mevcut bu tekrarlar konusundaki yaklaşımını tefsirine yansıtmaktadır. Örneğin, (5) كَلَّا سَيَعْلَمُونَ (4) ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ *Hayır, ileride bilecekler. Yine hayır; ileride bilecekler.*⁵⁴⁶ âyetlerinde atıf harfiyle aynı kelime tekrar etmektedir. Müellif, bu tekrarın bazıları tarafından te’kîd anlamı taşıdığı bilgisine yer vermekte ve bunu kendisi de kabul etmektedir. Ancak söz konusu âyetlerin te’kîd değil, te’sîs (yeni anlam ifade etme) mânâsını tercih ettiğini yaptığı açıklamalarla satırlara dökmektedir. Müellife göre her iki âyet red’ (caydırma ve uzaklaştırma) anlamında kullanılmakta, ancak aradan uzun zaman geçmesi ve ilk âyetle vurgulanan bu caydırma uyarısını dikkate almadıkları için tekrarlanan âyet ile caydırmanın yinelenildiğini ve tekrar uyarıldıklarını ifade etmektedir. İki âyet arasındaki terâhî (geçikme, aradan zaman geçtikten sonra meydana gelme) anlamındaki *sümme* atıf harfinin kullanılmasının görüşünü desteklediğine işaret etmektedir.⁵⁴⁷

2.4.8. Aksâmü’l-Kur’ân

Muhatabın ifade edilen hükmü inkâr etmesi durumunda kelamın, inkâr derecesine göre kuvvetlendirilmesi Arap Dili’nin özelliklerindedir. Arapça olarak inzâl edilen Ku’ân-ı Kerîm,⁵⁴⁸ indirildiği dilin özelliğinden istifade ederek hakikatleri açıklarken bu üslûbu kullanmıştır. Yemin üslûbunun Allah Te’âlâ’nın inzâl etmiş olduğu İslam esaslarını kuvvetlendirmesinin yanında yemin edilen şeyin kıymetine de işaret ettiği muhakkaktır. Yemin ile başlanan on yedi sûreden on biri⁵⁴⁹ ‘amme cüzünde bulunmaktadır.⁵⁵⁰ Şüphesiz bu durum, söz konusu cüzü oluşturan sûrelerin çoğunluğunun Mekke’de nâzil olması, inançla ilgili (özellikle kıyametten bahseden) âyetlerin çokluğu ve Mekke halkının durumuyla ilgilidir.

---

⁵⁴⁶ en-Nebe’, 78/4, 5.

⁵⁴⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 86a, 87b.

⁵⁴⁸ Yûsuf, 12/2.

⁵⁴⁹ Bu sûreler: en-Nâziât, el-Burûc, et-Târik, el-Fecr, el-Beled, eş-Şems, el-Leyl, ed-Duhâ, et-Tîn, el-Âdiyât ve el-Asr sûreleridir.

⁵⁵⁰ Kattân, *Mebâhis fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 265-266; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 168-169; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 149-151.

İsferâyînî kasem ile başlayan sûreleri ele alırken iki açıdan meseleyi açıklamaya gayret etmektedir. Bunlar, kasemin ayrılmaz unsuru olan maksûm bih (kendisiyle yemin edilen şey, yeminde kullanılan lafızlar) ve maksûm aleyh (kendisi için yemin edilen şey, yeminin sebebi)dir. Öncelikle maksûm bih (kendisiyle yemin edilen şey, yeminde kullanılan lafızlar) üzerinden değerlendirmelerine başlayan müellif, Kurân'da kullanılan yemin ifadelerinde zikredilen lafızların Allah tarafından özellikle seçilmiş olması, yemine sebep olan şeyi teyit ve te'kit anlamı taşımasının yanı sıra delil niteliği taşıması hakikatinin farkında olduğunu göstermektedir.⁵⁵¹ Bu sebeple müellif kasem lafızlarının mânâsını vuzûha çıkarma noktasında ehemmiyetle durmaktadır.

Örneğin, ‘amme cüzünün ilk yeminle başlayan sûresinde zikredilen

وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا (1) وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا (2) وَالسَّابِحَاتِ سَبْحًا (3) فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا (4) فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا

(5)

*Andolsun (kâfirlerin ruhlarını) şiddetle çekip çıkaranlara, (mü'minlerin ruhlarını) kolaylıkla alanlara, yüzüp yüzüp gidenlere, Derken, öne geçenlere, Nihayet işi çekip çevirenlere*⁵⁵² âyetlerinde kullanılan *en-nâzi'ât*, *en-nâşidât*, *es-sâbihât*, *es-sâbikât* ve *el-müdebbirât*⁵⁵³ lafızların anlamlarını detaylı olarak işlemekte ve kelimelerin muhtemel olduğu bütün anlamlara değinmektedir. Bu meyanda âyet grubunda geçen kelimelerle farklı melek taifelerine işaret edildiğine öncelikli olarak yer vermektedir. Bu bağlamda İsferâyînî, ilk âyette zikredilen *en-nâzi'ât* kelimesinin ruhları bedenlerden çekip alan melek taifesi olduğunu ve *garkan* kelimesinin *iğrâk* anlamında mubâlâga ifade ederek söz konusu meleklerin canlıların bedenlerinin en uç noktalarından ruhlarını çıkarıp aldıklarına işaret ettiğini belirtmektedir. *en-Nâşidât* kelimesinin de lugat anlamının *kuyudan suyu çıkarmak* mânâsını ifade ettiğinden hareketle⁵⁵⁴ can alan melekler murat edilse de ilk âyette bahsi geçen melek taifesinden farklı bir grubun kastedildiğine dikkatleri celbetmektedir. Müellif, âyetlerde kullanılan

---

⁵⁵¹ M. Faruk Yılmaz, “Aksâmu'l-Kur'ân Bağlamında ‘Allah Nelere, Niçin ve Neden Yemin Eder?’ Sorularını Yeniden Düşünmek”, *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010), 136.

⁵⁵² en-Nâziât, 79/1-5.

⁵⁵³ en-Nâziât, 79/1-5.

⁵⁵⁴ Cevherî, *Şihâh*, 1139.

yemin lafızlarının birbirleriyle bağlantılı olduğu düşüncesindedir. Buradan hareketle *es-sâbihât* kelimesiyle süratle hareket eden, *es-sâbikât* ile emrolunduğu şeye hemen koyulan ve *el-müdebbirât* ile din ve dünya işlerinin ıslahı veya bir kavme azap edilmesi noktasında Allah'ın hükmünü yerine getiren meleklerle yemin edildiğini belirtmektedir. Zikredilen melek taifelerinin üstlendikleri vazifeyi yerine getirme hususunda süratle hareket ettiklerini ifade için *sâbihât* kelimesinin kullanıldığını ifade etmektedir.⁵⁵⁵

İkinci olarak, bahsi geçen kase m lafızlarının ruhları kabzed en melekler olduğu ihtimalini değerlendirmektedir. Bu durumda, *nâziât* ile azap olması için kâfirlerin ruhlarını şiddetle alan meleklerin, *nâşidât* ile müminlerin ruhlarını yumuşaklıkla alan meleklerin kastedildiğini ifade etmektedir. Bu meleklerden *sâbihât* lafzıyla ifade edilenler, bir şeyi denizin derinliklerinden çıkaran dalğ ıç misali inananların ruhlarını sühûletle hareket ederek alan melekleri beyan etmektedir. Kelimenin bu mânâsında l u g a t anlamından yararlandığı anlaşılmaktadır. Daha sonra gelen *sâbikân* melekleri ile mümin veya kâfir olanların ruhlarını alarak semaya veya derk-i esfele hareket eden, *müdebbirât* melekleri ile de kendilerine layık olan ceza veya mükâfatı uygulayan meleklerle işaret edildiğini açıklamaktadır.⁵⁵⁶

Söz konusu kelimelerin farklı ihtimalleri üzerinde duran müellif kendi görüşünü ifade ederek kase m lafızlarıyla insanların murat edildiği varyantını değerlendirmektedir. Bu durumda ilk iki âyette müminlerin ve inkâr edenlerin ruhlarını alan meleklerin murat edildiğini ifade etmektedir. Ancak *sâbihât* kelimesiyle Allah'ın emirlerine icabet noktasında süratle hareket eden insanlara yemin edildiğini ifade ederek kelimelerin sözlük anlamlarından hareket ettiği söylenebilir. Sonraki âyetlerin bunun tefsiri niteliğinde olduğuna işaret ederek farklı açıdan meseleyi ele almaktadır. *Sâbikât* ile *أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ* (10) *وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ* (*İman ve amelde*) *öne geçenler ise (Ahirette de) öne geçenlerdir. İşte onlar (Allah'a) yaklaştırılmış kimselerdir*⁵⁵⁷ âyetlerinde kastedilen kimseler olduğu, *müdebbirât* ile *وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ* *Ahiret*

⁵⁵⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 91b, 91a.

⁵⁵⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 91b, 91a.

⁵⁵⁷ el-Vâkı'a, 56/10, 11.

*mutluluğuna erenler, ne mutlu kimselerdir!*⁵⁵⁸ âyetinde işaret edilen amel defterleri sağdan verilenler olduğu şeklinde tefsir ederek bu iki âyette geçen yemin lafızlarını açıklamada Kur'ân âyetlerinden istifade ettiği görülmektedir.⁵⁵⁹

Son olarak ise, yemin için kullanılan kelimelerin tamamıyla insanların murat edildiği senaryodur. Bu durumda *nâziât* ile İslam memleketinden kâfirlerin karşısına çıkan gaziler, *nâşidât* ile kâfirlere ulaşmak için çıkan ve savaş seferi için kuyudan su çıkaran gaziler ve *sâbihât* ile cihada icabet için acele edenler kastedilmektedir. Sonraki iki âyette ise cihat çağrısına icabet edenler iki sınıf şeklinde tasnif edilmektedir. Bunlar cesaretleri sebebiyle düşman karşısına çıkmakta acele eden *sâbikât* ile savaş tecrübeleri ve zekâları sebebiyle harp vaziyetini planlayıp düzenleyen *müdebbirât* sınıfındaki gazilerdir.⁵⁶⁰

İsâmmüddîn kalem için kullanılan lafızların gelişi güzel kullanılan kelimeler olmayıp Allah tarafından hususî olarak seçilmiş olmalarından hareketle maksûm bih üzerinde dikkatle durmaktadır. Bu kelimelerden anlaşılabilir her mânâyâ işaret etmektedir. Bunu yaparken kullanılan kelimelerin lugat bilgisinden ve diğer Kur'ân âyetlerinden istifade etmektedir. Kullanılan yemin ifadeleri aynı zamanda maksûm aleyh (yemin ifadesinin kullanılma sebebi) için delil niteliği taşıması konuya verilecek önemi artırmaktadır. Kullanılan kelimeleri detaylı inceledikten sonra bu kelimelerin tercih edilmesine yoğunlaşan İsferyâinî, insanların ruhlarını alan melekler ile yemin edilmesini, bu varlıkları şereflendirmek ve kendi katındaki konumlarını göstermek veya onlara muhabbet duyduğunu hissettirmek anlamı taşıdığını ifade etmektedir.⁵⁶¹ *Semâya* ve *Târık*'a yapılan yeminde⁵⁶² Hz. Peygamber'den (sas) yapılan bir rivayete yer vererek, Allah Rasûlü'nün anlama kabiliyetine hürmet için kullanıldığı ihtimalini ifade etmektedir. Diğer ihtimalin ise *et-târıkın*, şânı yüce olması sebebiyle mânâsının anlaşılamayacağını ifade ederek ta'zîm amacıyla zikredilmesidir.⁵⁶³

---

⁵⁵⁸ el-Vâkı'a, 56/27.

⁵⁵⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 91a.

⁵⁶⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 91a, 92b.

⁵⁶¹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 91b.

⁵⁶² et-Târık, 86/1.

⁵⁶³ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 111a.

Kasemin birinci bölümünden sonra maksûm aleyh (kendisi için yemin edilen şey, yeminin sebebi) konusuna yoğunlaşmaktadır. Arap dilinde kasemin cevabı olarak da zikredilen bu husus, müellifin yemin lafızları üzerinde neden bu kadar titizlikle durduğunu göstermektedir. Öldükten sonra tekrar dirilişi (ba's) ve kıyameti inkâr edenleri hakikate ulaştırma ve inançlarını tashîh amacına matuf indirilen ve te'kit edilen kasem ifadelerinin sebebi hem yemin için kullanılan lafızlardan hem de sonraki âyetlerden anlaşılmaktadır. İsmüddîn kasem cümlelerinin cevabı ve nedeni olan konuyu da iki açıdan değerlendirmektedir. Tekrar dirilmeyi inkâr edenlere cevap olması durumunda (لَتُبْعَثُنَّ) *elbette tekrar diriltileceksiniz* şeklinde bir takdir ile değinmektedir. Ancak kendisinin de tercih ettiği ikinci ihtimalde (لَيَأْتِيَنَّ) *elbette gelecektir* şeklinde açıkladığı durumdur ki kıyamet gününün inkâr edilmesi sebebine binaen yemin edildiğini ifade etmektedir. Çünkü sonrasındaki *يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّجَافَةُ* *Büyük bir sarsıntının olacağı o günde*⁵⁶⁴ âyetini mahzûf kasemin cevabı olan fiilin faili olduğunu ifade etmekte ve mânânın *büyük bir sarsıntının olacağı o gün, elbette gelecektir* şeklinde olduğuna kâil olmaktadır.⁵⁶⁵ Müellifin bu mânâyı tercih etmesinde, sûrede kıyametin meydana gelmesi ve o gün olacak hadiselerin anlatılmasının etkisi vardır.

2.4.9. Nâsîh ve Mensûh

Kısa sûrelerden müteşekkil olan Kur'ân-ı Kerîm'in son cüzünde İslamın esası olan tevhit inancı, kıyametin hak olduğu ve dehşeti, nasıl meydana geleceği, öldükten sonra dirilme, hesaba çekilme, cennet ve cehennem ve Hz. Peygamber'in (sas) durumu gibi inançla ilgili hususlar işlenmektedir. İnsanların içinde buldukları durumlar, inanç ve ahlak bakımından zayıflıkları gözler önüne serilerek hakikat ve hidayete ulaşmalarını hedefleyen nitelemeler bu cüzün karakteristik özelliğidir. Şer'î hükümlerde cârî olan neshin bu sûrelerde olmaması gayet tabidir. Ancak Kur'ân'da neshin varlığını kabul eden âlimlerin bazısına göre Kâfirûn Sûresi'nin son âyetinde nesh söz konusudur. İsferyâinî mevzu bahis sûreyi tefsir ederken âyet hakkındaki

---

⁵⁶⁴ en-Nâziât, 79/6.

⁵⁶⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 92b.

görüşünü belirtmiştir. Müellifin bu görüşünden yola çıkarak nâsîh ve mensûh konusuna bakışı hakkında ipucu edinilmektedir.

Bahsi geçen *لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِي دِينِ* Sizin dininiz size, benim dinim de banadır⁵⁶⁶ âyeti, bazılarına göre *kitâl* veya *seyf* âyeti olarak isimlendirilen *فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَخْصِرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَحِيمٌ*

*Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir*⁵⁶⁷ âyet ile neshedilmiştir.⁵⁶⁸ İsferyâinî Kâfirûn Sûresi'nde kuvvetle vurgulanan, kâfirlerin Hz. Muhammed'in (sas) tebliğ ettiği dine ve bir olan Allah'a tâbî olmadıkları ve olmayacakları gerçeğinin son âyette de tekit edildiğinden hareketle âyeti yorumlamaktadır. Bu âyet, Hz. Peygamber ile kâfirlerin aynı mâbuda ibadette gelecekte de birleşmeyecekleri anlamını ifade etmektedir. Bu mânâda âyet gaybdan (gelecek) haber verme niteliğinde olup kâfirlerle cihat etmeyi yasaklayan bir nitelik taşımamaktadır. Dolayısıyla kitâl âyetiyle neshedilmesinin söz konusu olmadığını belirtmektedir.⁵⁶⁹

İsferyâinî'nin yorumlarından ve kullandığı ifadelerden söz konusu âyetle seyf âyeti arasında teâruz söz konusu olmadığı için, bu iki âyet arasında nâsîh-mensûh ilişkisinin olmadığı görüşüne sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü müellif, Kâfirûn Sûresi'ndeki âyetle kâfirlerin kendi hallerine bırakılması ve onlarla mücadele edilmemesi anlamında değil, içinde buldukları inkâr durumunun gelecekte

⁵⁶⁶ el-Kâfirûn, 109/6.

⁵⁶⁷ et-Tevbe, 9/5.

⁵⁶⁸ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Nevâsihu'l-Kur'ân* adlı eserinde, İbn Hazm (ö. 456/1064), Hibetullah b. Selâme (ö. 410/1019), İbn Hilâl'in (ö.?) Kâfirûn Sûresi, son âyetinin, seyf âyetiyle neshedildiğini iddia ettiklerini ve Nehhâs (ö. 338/950) ve Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) buna itiraz etmediklerini ifade etmektedir. Bkz. Ebü'l-Kâsım b. Nasr b. Alî el-Bağdâdî Hibetullâh b. Selâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, thk. Muhammed Ken'ân (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1410), 206; Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Eşref Alî el-Malabârî (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1423-2003), 2/627.

⁵⁶⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 288, vr. 141a.

de devam edeceğini ifade ettiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla âyet neshedilmemiştir. İlâveten Kur'ân-ı Kerîm'in diğer âyetleri için neshin söz konusu olup olmadığıyla ilgili olarak müellifin duruşu hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün görünmemektedir. Ancak İsferyînî'nin konuyla ilgili âyet bağlamında neshi tamamen reddetme tarafına gitmeyip, söz konusu âyetlerin arasını telif etme çabası içerisinde sarfettiği ifadelerden Kur'ân'da neshin mevcut olduğu görüşüne sahip olduğu söylenebilir. Ancak konuyu ilgili âyet özelinde ele aldığı için nesih konusunun detayları ve hangi âyetlerin nâsîh ve mensûh olduğuyula ilgili görüşleri bilinmemektedir.

SONUÇ

Tam adı İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî olan müfessir, Nişâbûr şehrinin İsferâyîn kasabasında doğmuştur. Baba tarafından Şâfi fakihî Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin soyundan geldiği ifade edilmektedir. Yetmiş iki yaşında vefat ettiği kabul edilen müellifin vefat ettiği tarih hakkında farklı bilgiler verilmektedir. Doğum tarihinin ise vefat ettiği yıla göre hesaplandığı görülmektedir. Yapılan kaynak taramalarında birbirinden farklı olarak verilen tarihlerden birinin tercih edilmesine etken olacak bir karine bulunmamaktadır. Ancak *Süllemü'l-Vüsûl* sahibinin verdiği bilgiye göre İsferâyînî'nin talebelerinden birisinin, hocasının vefatı sebebiyle yazdığı şiirde ebced hesabıyla tarih verdiği kaydı yer almaktadır. Buradaki bilgiye dayanarak müfessirin vefatının 943/1536 yılı olduğu ifade edilmektedir. Bu sebeple anılan eserdeki tarihi tercih etmenin daha isabetli olacağına kanaat edilmiştir. Buna göre İsmüddîn İsferâyînî 871/1467 tarihinde doğmuş, 943/1536 yılında Semerkand'da vefat etmiştir.

Müellifin isim silsilesi kendi eserleri ve biyografi kaynaklarında İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî olarak zikredilmekle birlikte *Mu'cemü'l-Musannıfîn* adlı eserde *Ebû İshâk* künyesinin ilave edildiği; ülkemizdeki bazı çalışmalarda da bu künyenin isim silsilesine eklenerek kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu ilavenin müellifin kendi kullanımına ve ekser tabakât eserlerine aykırı olduğu mütalaa edilmektedir. Ayrıca anılan künyeyi kullanan birden çok âlim olması sebebiyle karmaşaya ve yanlış bilgilendirmeye yer vermemek adına kullanılmamasının daha uygun olacağı düşünülmektedir.

İlk eğitimini kadı olan babası Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî'den alan müellif, dünyaya geldiği kasabada anne tarafından dedesi Dâvûd el-Havâfi'den tahsiline devam etmiştir. Daha sonra yaşadığı bölgede ilim ve kültür merkezi olan ve aynı zamanda birçok medrese bulunan Herât'a giden müellif, burada uzun yıllar Abdurrahmân el-Câmî'ye talebelik yapmıştır. Eğitim gördüğü medreselere genç yaşında hoca olarak tayin edilmiş ve uzun yıllar eğitim vermiştir.

Abdurrahmân el-Câmî'nin vefatından sonra, O'nun düşüncelerine ve kelâm, mantık ve felsefî ilimlere karşı oluşan muhalif görüşler etrafında meydana gelen fitneler sebebiyle Herât'ı terk ederek Semerkand'a yerleşmiştir. Ömrünün tamamını okumak, okutmak ve telif ile geçiren müellif Nakş-i bendî Şeyhi Ubeydullâh Ahrâr'ın (r.a.) kabrini ziyaret için gittiği Buhârâ'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.

İsferâyînî sarf, nahiv, belâgat, ilm-i vaz', kelam, mantık, münâzara, fıkıh, semâil ve tefsir alanında şerh, hâşiye ve özgün eser olarak çok sayıda kitap yazmıştır. Müellifin medreselerde ders olarak okutulan kitaplara şerh ve hâşiye yazması öğrencilere kolaylık sağlamak için eser telif ettiği izlenimini vermektedir. Bu eserler arasından özellikle İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin şerhiyle Abdurrahmân el-Câmî'nin *el-Fevâidü'd-Diyâiyye* adlı eserine yazdığı hâşiyesi, belâgata dair *el-Atvel*'i ve Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzil* adlı tefsirine yazdığı hâşiyesi meşhur olanlarıdır. Eserlerinde eleştirel kişiliği ön plana çıkan müellif, tenkitlerini şahsiyetler üzerinden değil, ilmî görüşler üzerinden yapmaktadır. Bu sebeple yeri geldiğinde Teftâzânî, Zemahşerî ve hocası Abdurrahmân el-Câmî gibi büyük üstadları yazdığı eserlerinde eleştirmekten de geri durmamaktadır.

Uzun süre müderrislik yapan İsferâyînî doğal olarak birçok talebe yetiştirmiştir. Ancak bu talebelerinden yedisinin ismi zikredilmektedir. Bu talebelerin hayat hikâyelerinde farklı bölgelere dağıldıkları görülmektedir. Sonraki dönemlerde bölgede çıkan karışıklığın bunda etken olduğu değerlendirilmektedir. İlaveten *Mevsû'ât* adlı eserde müellifin öğrencisi olarak zikredilen kişilerin, yapılan biyografi araştırmalarından aynı dönemde yaşamadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kişilerin İsferâyînî'nin öğrencisi olmaları mümkün görünmemektedir. DİA "İsâmüddîn İsferâyînî" başlığında ifade edilen müellifin çocukları ve torunları için de hoca-talebe ilişkisi tespit edilememiştir.

İsâmüddîn İsferâyînî'nin tefsir alanındaki özgün eseri Kur'ân-ı Kerîm'in otuncu cüzüne yazdığı *Tefsîru Cüz'i 'Amme* adlı çalışmasıdır. Kitabın ülkemizde ulaşılan yedi yazma nüshası vardır. Kitabın mukaddimesinde kendisine aidiyyetini ifade eden bilgi bulunmamaktadır. Ancak müellife aidiyyeti kesin olan *Şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib* adlı eserinde söz konusu eserinin ismini zikrederek yaptığı atıf İsferâyînî'ye ait olduğunu tescillemektedir. Bununla beraber çoğunluğunda

zikredilmemekle birlikte, üç farklı kaynak ve nüshalar üzerinde yazılı olan müellif bilgileri bunu desteklemektedir.

Eserin yazımında müellif Tefsir, Lugat, Arap Dili ve Belâgatı, Hadîs, Kelâm ve Kıraat gibi faklı noktalara temas etmektedir. Cevherî'nin *Sihâh*'ı, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i, Ferrâ ve Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı gibi eserler İsferyânî'nin sözlük ve tefsir açısından kaynakları arasındadır. İbn Mâlik et-Tâî'nin *Teshîl*'i ve Radyyyüddîn Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye*'si de Arap Dili kaynakları arasındadır.

İsferyânî eserinde kelimelerin veya âyetlerin anlamlarını desteklemek, nimet veya hikmet boyutuna işaret etmek, belâgat nuanslarını göstermek, âyetlerdeki hedef kitlenin kimler olduğunu göstermek için diğer Kur'ân âyetleri, hadîs-i şerîf, sahâbe ve tâbiîn sözlerinden yararlanmaktadır. Eserindeki diğer malzemelere göre azınlıkta olan rivayet metodundan istifade ederken çoğunlukla senet ve metin olarak güvenilir rivayetleri kullanmaktadır. Ancak senet veya metin açısından cerhedilmiş, Ehl-i Hadîs tarafından mevzû olarak nitelendirilmiş rivayetlerin varlığı nakil açısından eserin zayıf tarafını oluşturmaktadır.

Dirâyet açısından müfessir, ele aldığı âyetlerdeki harf veya kelimelerin sözlük anlamları üzerinde dikkatle durmaktadır. Bu konuda lugat eserleriyle birlikte diğer tefsir çalışmalarından da istifade etmektedir. Âyetleri yorumlamada mümkün oldukça sözlük anlamı üzerinden hareket eden İsferyânî, zarûret olmadıkça mecâz yoluna başvurmamaktadır. İhtiyaç gördüğünde kelimenin etimolojik yapısı, nahiv tahlilleri ve belâgat nükteleri üzerinde durmaktadır. Bu anlatımları bazen detaylandırmakta, bazen de kısaca işaret etmektedir.

İstifade ettiği eserler arasındaki Zemahşerî ve mensubu olduğu Mu'tezile Mezhebi'ni i'tizâlî görüşler ekseninde eleştirmekte ve Ehl-i Sünnet penceresinden cevaplar vermektedir. Zemahşerî ve Beyzâvî'ye büyük saygı duymakla birlikte eleştirmekten de geri durmamaktadır. Bu noktada taassup içerisinde olmadığı görülmektedir.

Müfessirin kaleme aldığı eser Kur'ân-ı Kerîm'in son cüzünü kapsamı sebebiyle alanı sınırlıdır. Ama yine de ilgili âyetler bağlamında Ulûmü'l-Kur'ân'dan Tekrâru'l-Kur'ân, Müteşâbihât, Mübhemât, İ'câz, Münâsebât, Sebeb-i Nüzûl, Kasemler ve Nesh konularına değinmektedir. Konu bağlamında müfessirin sarf ettiği

cümlelerden Kur'ân ilimleriyle ilgili görüşleri hakkında bilgi edinilmektedir. İsferyîni Kur'ân'daki tekrarları farklı bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Bu tekrarların önceden yapılan ilâhî uyarıları dikkate almadıkları için yapılma ihtimalinin olduğuna dikkatleri çekmektedir. Müteşâbih âyetlerin, Kur'ân'ın genel mefhumu ve Ehl-i Sünnet itikadına ters olmayacak şekilde tevil edilmesi veya bu âyetlerin mecâzî anlamının murat edilmesinin genel prensip olduğunu ifade etmektedir. Âyetlerin iniş sebeplerini, mânânın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmakta kullanan İsferyîni, Kur'ân'daki yeminleri ve kasem için kullanılan lafızları her açıdan değerlendirmeye tâbî tutmaktadır.

Ele alınan eserin metod olarak incelenmesiyle akademik camiaya ve ilgililerine tanıtılmıştır. Şerh ve hâşiye geleneğinin yaygınlaştığı bir dönemde, bu gelenekte birçok eseri olan İsmüddîn İsferyîni'nin özgün çalışmasıyla bu tür eserlerin de var olduğu gün yüzüne çıkarılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdul'âtî, Sa'îd Abdurrahman Ahmed. *Şerhu's-Şâfiye li-İsâmiddîn el-İsferâyînî el-Arabşâhî "Tahkik ve Dirâse"*. Kahire: Benî Yusuf Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Afgânî, Şemsüddîn es-Selefi el-. *'Idâ'ü'l-Mâtürîdiyye li'l-Akâidi's-Selefiyye*. 3 Cilt. Paşâver: Mektebetü's-Sıddîk, 2. Basım, 1419.
- Ahatlı, Erdinç. "Temrîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/433-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ahmed, Mustafa Kâmil - Fettâh, Beyân Muhammed. "Suâl ve Cevâb 'alâ Kitâbi'l-Maksûd fi's-Sarf li-İbrâhîm b. Muhammed el-Ma'rûf bi-İsâmiddîn el-İsferâyînî 'Dirâse ve Tahkik'". *Mecelletü Külliyyeti'l-Esâsiyye li'l-Ulûmi't-Terbeviyye ve'l-İnsâniyye* 32 (2017), 804-859.
- Ahmed, Sâlim Abdürrezzâk. *Fihrisü Mahtûtâti Mektebeti'l-Evkâfi'l-Âmme fi'l-Mûsul*. 9 Cilt. Irak: Vüzâratü'l-Evkâf, 2. Basım, 1982.
- Aka, İsmail. "Timurlular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/177-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Algar, Hamid. *Abdurrahman Cami*. çev. Abdullah Taha Orhan - Zeynep Hafsa Orhan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Algar, Hamid. "Molla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/238-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Algar, Hamid - Alparslan, Ali. "Hüseyin Baykara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/530-532. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 25. Basım, 2013.
- Atar, Fahrettin. "Kadı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/66-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ateş, Sırrı Fuat. *Gayr-i Müslimlerin Şer'i Hükümlerle Muhatap Olup Olmaması Sorunu*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Aytekin, Arif. "İslamda Müşrik Çocukları Meselesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2008), 121-138.

- Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâ'ü'l-Mü'ellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. 2 Cilt. Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.
- Bedâyûnî, Abdülkâdir. *Müntehabü't-Tevârih*. ed. Mevlevî Ahmed Alî Sâhib. 3 Cilt. İsfahan: Encumen-i Âsâr ve Mefâhir Ferhengî, Merkez-i Tahkîkât Râyâne, 1380.
- Beyûmî, Receb Muhammed 'Allâm. *Ârâu'l-Küfiyyîn fi Şerhi'l-'Îsâm el-İsferâyînî 'alâ Kafîyeti İbni'l-Hâcib*. Minûfiye: Câmi'atü Minûfiye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü't-Tenzîl ve Esrâr-u't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l Arabî, 1. Basım, 1418.
- Birişik, Abdulhamit. "İsrâiliyat (Tefsir)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/199-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bozkurt, Nebi. "Künye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/558-559. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Brackelman, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur*. Leiden, 1937.
- Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahîhu'l- Buhârî*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1. Basım, 1423-2002.
- Bulut, Ali. *Belâgat Me'ânî-Beyân-Bedî'*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Câmî, Abdurrahmân el-. *Tam Kayıtlı Mollâ Câmî*. İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, ts.
- Cârim, Ali el- - Emîn, Mustafa. *el-Belâgatü'l-Vâdiha fi'l-Beyân ve'l-Me'ânî ve'l-Bedî'*. thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî. Beyrut: Dâru'l-Fecr, 1. Basım, 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 8. Basım, 2017.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 26. Basım, 2014.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail. b. Hammâd el-. *Es-Sihâh Tâcü'l-Lügati ve Sihâhu'l-Arabiyyeti*. thk. Muhammed Muhammed Tamir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân. 3 Cilt. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1386.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. 2 Cilt. Maarif Matbaası, 1941.

- Çetin, Osman. "Horasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirayak, Kenan. "el-Maksûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/453. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 35. Basım, 2016.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 75. Basım, 2019.
- Durmuş, İsmail. "Semerkandî, Ebü'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail. "Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi". *İsâmüddin İsferâyînî*. 22/516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 1 Cilt. Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1439-2018.
- Ebü Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-Muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nevâsıhu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Eşref Alî el-Malabârî. 2 Cilt. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1423.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed el-. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. thk. Süleymaân b. Sâlih el-Hazzî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1417.
- Elbânî, Nâsıruddîn el-. *Da'îfü't-Tergîb ve't-Terhîb li'l-Münzirî*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1. Basım, 1421.
- Emîn, Muhsin el-. *A'yânü's-Şî'a*. thk. Hasan el-Emîn. 12 Cilt. Beyrut: Dâru't-Te'âruf, 1343.
- Ferhân, Kemâlüddîn Ebû Sa'd Alî b. Mes'ûd b. Mahmûd. *El-Müstevfî fi'n-Nahv*. thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1407.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. 3 Cilt. Mısır: Dâr-u'l-Mısriyye, 1. Basım, ts.
- Görgün, Tahsin. "Îcî, Adudüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/410-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Habeşî, Abdullâh Muhammed el-. *Câmi'ü's-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemün Şâmilün li-Esmâ'i'l-Kütübi'l-Meşrûha fi't-Türâsi'l-İslâmîve Beyâni Şurûhihâ*. 3 Cilt. Abû-Dabî: el-Mecme'u's-Sekâfi, 2004.
- Hâcî Halîfe, Mustafâ b. Abdullâh. *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*. thk. Ekmeleddîn İhsânoğlu vd. 6 Cilt. İstanbul: Entegre Matbaacılık, 2010.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muuhammed b. Ömer el-. *Habâyâ'z-Zevâyâ fimâ fî'r-Ricâl mine'l-Bakâyâ*. thk. M. Mesut Ergin. Dimeşk: Matbûât-i Mecma'i'l-Arabiyye, 2010.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muuhammed b. Ömer el-. *Reyhânetü'l-Elibbâ ve Zehratü'l-Hayâti'd-Dünyâ*. thk. Muhammed Abdülfettâh el-Huluv. 2 Cilt. Mısır: 'Îsâ Bâbi'l-Halebî, 1386.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed - Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *El-Müstedrek 'ale's-Sahihayn ve bi-Zeylihî et-Telhîs li'z-Zehebî*. thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî - Emîr el-Hasen en-Nu'mânî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1406.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el- el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397.
- Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmüddîn Hüseyinî. *Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâdi'l-Beşer*. thk. Muhammed Debîr Siyâkî. Tahran: Kitâb-ü Furûş-i Hiyâm, 2001.
- Hânsârî, Muhammed Bâkır b. Zeyne'l-âbidîn b. Ca'fer el-Müsevî el-. *Ravzâtü'l-Cennât fi Ahvâi'l-Ulemâ ve's-Sâdât*. 8 Cilt. Tahran: Matbaatü Haydariyye, 1390.
- Hasanî, Abdülhay b. Fahrüddîn el-. *el-'Îlâm bi-men fi Târihi'l-Hind mine'l-A'lâm el-Müsemmâ bi-Nüzhetü'l-Havâtır ve Behcetü'l-Mesâmî' ve'n-Nevâzır*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 1. Basım, 1420.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Selmân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/441-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Mecme'uz-Zevâid ve Menbe'ul-Fevâid*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ. 12 Cilt. Beyrut: Dâr-u'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- Hibetullâh b. Selâme, Ebü'l-Kâsım b. Nasr b. Alî el-Bağdâdî. *en-Nâsih ve'l-Mensûh*. thk. Muhammed Ken'ân. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1410.

- Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahmân el-. *Hivâr Me'a Eş'arî "el-Mâturîdiyyetü Rabîbetü'l-Küllâbiyye"*. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1. Basım, 1426.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*. thk. Hamed b. Abdillâh Cum'a - Muhammed b. İbrâhîm Lühaydân. 16 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, ts.
- İbn-i Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân. *el-Muhtesib fi Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kirâât ve'l-Îzâhi 'anhâ*. thk. Alî en-Necdî Nâsîf. 2 Cilt. Mısır: Vüzâratü'l-Evkâf, 1969.
- İbn-i Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn-i Mâce*. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1. Basım, 1435-2014.
- İbn-i Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebû Bekr. *es-Seb'a fi'l-Kirâât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1400-1980.
- İbnü'l-Ecdâbî, İbrâhîm b. İsmâîl b. Ahmed. b. Abdullâh et-Trâblûsî el-. *Kifâyeü'l-Mütehaffiz ve Ğâyetü'l-Mütelaaffiz fi'l-Luga*. thk. Abdurrezzâk Helâlî. Irak: Dâru'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, 7. Basım, 1986.
- İbnü'l-Gazzî, Şemsüddîn Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. Abdurrahman. *Dîvânü'l-İslâm ve bi-Hâşiyetihî Esmâ'i Kütübi'l-A'lâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasan. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Kâfiye*. İstanbul: Sirac Kitabevi, ts.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1. Basım, 1406.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *El-Fihrist fi Ulemâi'l-Musannefîn mine'l-Kudemâi ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi Kütübihim*. thk. Tüceddid Rızâ, 1971.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *El-Atvel Şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'Ulûm*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *er-Risâletü'l-İsâmiyye li-Hall-i Dekâiki's-Semerkandiyye Ma'ahâ Hâşiyetü Ebi'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Hâşimî Yayınevi, 2. Basım, 2015.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *Hâşiyetü'l-İsâm 'Alâ Kâfiyeti İbn-i Hâcib*. İstanbul: Mektebetü'l-Mahûdiyye, 1907.

- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh. *İsâm 'Ala'l-Câmî*. İstanbul: Matba'a-i Osmâniyye, 1893.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu 'Isâm 'ale'l-Kâfiye*. İstanbul: Matba'atü's-Saltanati's-Seniyye, 1256.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu Sa'diddîn et-Taftâzânî 'Ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye Müzilen Bi-Hâşiyeti'l-Hayâlî ve Mühemmeşen Bi-Şerhi'l-'Isâm*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu'l-Ferîd*. thk. Nuri Yasin Hüseyin. Mekke: Mektebetü'l-Faysaliyye, 1. Basım, 1405.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu'l-'Isâm 'alâ Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd. Beyrut: Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu'l-'Isâm 'Alâ Metni's-Semerkindiyye Fî ilmi'l-Beyân*. thk. Muhammed Sâlih b. Ahmed Ğarsî, ts.
- İsâmüddîn el-İsferâyînî, İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh. *Tefsîru Cüz'ü 'Amme*. thk. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed eş-Şevîmî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- İsbahânî, Mîrzâ Abdullâ Efendî el-. *Riyâdu'l-'Ulemâ ve Hıyâdu'l-Fudalâ*. thk. Es-Seyyid Ahmed Hüseyinî - Es-seyyid Mahmûd el-Mar'aşî. 7 Cilt. Kum: Matba'atü'l-Hıyâm, 1. Basım, 1401.
- Ka'bî, Mevze b. Ahmed. *İstidrâkâtü'l-'Isâm fî'l-Atvel ala'l-Belâğiyyîn*. Riyad: Câmîatü İmâm Muhammed b. Su'ûd, Külliyyetü'l-Lugati'l-Arabiyye, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1431.
- Kallek, Cengiz. "İbn Arabşah, Tâceddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/315-316. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kara, İsmail. "Şerh ve Hâşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15/28 (Ocak 2010), 1-67.
- Kattân, Mennâ' el-. *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 35. Basım, 1418.
- Kaya, Mahmut. "Kasîdetü'l-Bürde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/568-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimü Musannıfî'l-Kütübi'l Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1414.

- Kıftî, Kemâlüddîn el-. *İnbâhü'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1406.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 31. Basım, 2019.
- Kılıç, Hulusi. "eş-Şâfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Konukçu, Enver. "Bâbürlüleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/400-404. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kürdî, Ferecüllâh Zekî (ed.). *er-Risâletü's-Şemsiyye me'a Şerhayhi ve Havâşihî*. 2 Cilt. Matbaatü'l-Emîriyye, 1. Basım, 1323-1905.
- Kürdî, Ferecüllâh Zekî el- (ed.). *Mecmû'atü'l-Havâşî'l-Behiyye alâ Şerhi 'Akâidi'n-Nesefiyye*. 2 Cilt. Mektebetü İslâmiyye, 1332.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzil Hâşiyesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlullâh b. Muhibbullâh b. Muhammed el-. *Hulâsatü'l-Eser fî Ahbâri'l-Karni'l-Hâdî Aşar*. thk. Mustafa Vehbî. 4 Cilt. Beyrut: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1. Basım, 1284.
- Müderriş, Mîrzâ Muhammed Alî. *Rayhânetü'l-Edeb fî Terâcimi'l-Ma'rûfîne bi'l-Künyeti ve'l-Lakab*. 8 Cilt. Kum: Matba'atü'l-Hıyâm, 1372.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nüriddîn Alî el-Haddâdî el-. *Şerhu's-Şemâ'ili'n-Nebeviyye ve'l-Hasâ'isi'l-Muhammediyye*. 2 Cilt. Mısır: Mustafa Bâbi'l-Halebî, 1318.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. 1 Cilt. Riyad: Beytü'l-Efkâr, 1. Basım, 1419-1998.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünen-ü'l-Kübrâ*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 12 Cilt. Beyrut,: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421-2001.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-Tenzil ve Hakâik-u't-Te'vil*. thk. Yûsuf Alî Bedîvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1419.

- Nühevhid, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hatte'l-Asrı'l-Hâdir*. thk. Hasan Hâlid. 3 Cilt. Beyrut: Merkez-i Tefsîr li'd-Dirâaseti'l-Kur'âniyye, 1409.
- Okumuş, Ömer. "Câmî, Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/94-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Nîşâbur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özköse, Kadir (ed.). *Tasavvuf El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-Gayb*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru İhya-i't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Sâbûnî, Nüreddîn es-. *Mâturîdiyye Akâidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 18. Basım, 2018.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed İbn Aşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, ts.
- Sarioğlu, Hüseyin. "Râzî, Kutbüddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/485-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Saymerî, Abdullâh b. Alî b. İshâk es-. *Et-Tabsıra ve't-Tezkira*. thk. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyüddîn. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1402.
- Sefûr, Muhammed Fethî. *Mîzânü'l-Edeb fî Lisâni'l'Arab Dirâse ve Tahkîk*. Lübnan: Cinân Üniversitesi Külliyyetü'l-Âdâbi ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Serkîs, Yûsuf İlyân. *Mu'cemü'l-Matbû'âtü'l-'Arabiyyeti ve'l-Mu'arribe*. Mısır: Mektebetü Serkîs, 1346.
- Sevvâs, Yâsin Muhammed es-. *Fihrisü Mahtûtâtü Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*. 2 Cilt. Dımeşk: Matbûât-i Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1983.
- Subkî, Tâcüddîn Ebî Nasr Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Huluz. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1383.
- Süyûtî, Celâleddin es-. *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*. İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2018.

- Süyûti, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-. *Buğyetü'l-Vü'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*. thk. Nuhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. İsâ'İBâbi'l-Halebî, 1. Basım, 1384.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî eş-. *Tefsîru Cüz'i 'Amme*. Dâru'r-Râye, 1429-2008.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn-i Teymiyye, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *Mu'cemü'l-Evsat*. thk. Târik b. 'İvazullah b. Muhammed Ebû Mu'âz - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Huseynî Ebu'l-Fadl. 10 Cilt. Kâhire: Dâr-u'l-Haremeyn, 1. Basım, 1415.
- Tarı, Nihat. *İsâmüddin el-İsferâyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddimme ve Me'ânî Bölümleri)*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- Tarı, Nihat. "İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin Hayatı ve Eserleri". *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (15 Haziran 2021), 270-294. <https://doi.org/10.30623/hij.953009>
- Taşdemir, Ahmet. "Müslüman Çocukların Ahiretteki Durumları". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013), 501-510.
- Tâyir, Muhammed. *Neylü's-Sâirîn min Tabakâti'l-Müfessirîn*. Pakistan: mektebetü'l-Yemân, 2. Basım, 1421.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-. *Şerhu'l-'Akâ'id*. İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, ts.
- Tezcan, Tuğrul. "Hayruddin Hızır el-Atûfî ve Keşşâf Haşiyesi". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/5 (2018), 782-802.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *Sünenü't-Tirmizî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Topaloğlu, Bekir. "Nebe' Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/470-471. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Tûnekî, Mahmûd Hasan. *Mu'cemül-Musannifîn*. thk. Sıddîk Hasan el-Mekkî. 4 Cilt. Beyrut: Matbaatu Zengu Garaf Tabbare, 1344.
- Turgut, Kadir. *Abduurrahmân Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.

- Turûdî, Ahmed Mustafâ et-Tunûsî et-. *Câmi'ul-'İbârât fî Tahkiki'l-'İsti'ârât*. thk. Muhammed Hasan el-Cerbî. 2 Cilt. Bingâzî: ed-Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 1. Basım, 1986.
- Türkoğlu, İsmail. “Şeybânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/45-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- 'Useymîn, Muhammed b. Sâlih el-. *Tefsîru Cüz'i 'Amme*. Riyad: Dâru's-Süreyyâ, 2. Basım, 1423-2002.
- Ünsal, Mehmet Fadıl. *'İsâmüddîn el-'İsferâyînî'nin Şerhu'l-'Isâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Ya'kûb, İmîl Bedî'. *Mevsûatü Ulûmi'l-Lugati'l-Arabiyye*. 10 Cilt. Beyrut: Dâr-u'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1427.
- Yalçın, Selami. “Sâmirî Kıssasıyla İlgili Tevrât'taki İfadelerin Müfessirlerin Yorumlarına Etkileri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 61-92.
- Yavuz, Salih Sabri. “İsferâyînî, Ebû İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Mâtürîdiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/165-175. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yılmaz, M. Faruk. “Aksâmu'l-Kur'ân Bağlamında 'Allah Nelere, Niçin ve Neden Yemin Eder?' Sorularını Yeniden Düşünmek”. *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010), 133-149.
- Yuvalı, Abdülkadir. “İbn Arabşah, Şehâbeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/314-315. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî ez-. *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühü*. thk. Abdülcelîl Abde Şiblî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1408.
- Zekî vd., Muhammed Salâh. *Mevsû'âtü 'Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1. Basım, 1425.
- Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmidi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâr-u'l-Kütüb-i'l Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zeyla'î, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-. *Tahrîcü'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâri'l-Vâkı'ati fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemaşşerî*. thk. Abdullâh b. Abdurrahmân es-Sa'd. 4 Cilt. Riyad: Dâru İbn-i Huzeyme, 1. Basım, 1414.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-
el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-
Müsta'rabîn ve'l-Müsteşrikîn. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 15. Basım,
2002.

Ziriklî, Hayrettîn. *El-A'lâm Kâmûsu Terâcim Li-Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab*
Ve'l-Müte'arrabîn Ve'l-Müsteşrikîn. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 15.
Basım, 2002.

el-Fihrisü's-Şâmil Li't-Türâsi'l-A'rabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût. 9 Cilt. Umman:
Müessesetü Âli'l-Beyt, 2. Basım, 1415.

Mecmû'atü's-Sarf (Emsile-Binâ-Maksûd-İzzî). İstanbul: Şifa Yayınevi, 9. Basım,
2018.

ÖZGEÇMİŞ

İbrahim DEMİRCİOĞLU 2010 yılında Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Önlisans Bölümü'nden mezun oldu. 2012 yılında Zonguldak Müftülüğü'ne bağlı imam hatip olarak göreve başladı. 2015 yılında İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi lisans programını tamamladı. 2017 yılında Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bölümü'nde yüksek lisansa başladı. 2021 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Kocaeli Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi Müdürlüğü'nde ihtisas eğitimini tamamladıktan sonra Bolu ili Yeniçağa İlçe Müftülüğü'nde vaiz olarak göreve başladı. Halen bu görevine devam eden DEMİRCİOĞLU evli ve iki çocuk babasıdır.